

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 73

— *Частина 1* —

Ужгород, 2022

*Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).*

*Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)*

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гаразонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словачька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Паневропської високої школи (м. Братіслава, Словачька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словачька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словачька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словачька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словачька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 9 від 25.10.2022 р.**

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300P,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Гавриленко О.А. СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ КАФІ ТА БУДВІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
Міхневич Л.В. ПРАВОВА РЕГУЛЯЦІЯ АВТОРСЬКОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	13
Передерій О.С. РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ).....	19
Погорелова З.О. НОРМОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ЯК ПРАВОВА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМОТВОРЧИХ ПОВНОВАЖЕНЬ.....	24
Попович Т. ПРИРОДА ОБОВ'ЯЗКУ У ПОГЛЯДАХ ДЖ. СТ. МІЛЛЯ ТА ДЖ. ОСТІНА.....	31

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Бєлова М.В., Марцеляк М.О. ПРИНЦИП ГУМАНІЗМУ, ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗМІСТУ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	37
Гурчумелія У.І. ПРАВОВІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ СУСІДСТВА.....	42
Іванов А.Б. ВИЩА РАДА ПРАВОСУДДЯ ЯК ОРГАН ПОСИЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДОВОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ.....	48
Ірклієнко А.І. ВІРНІСТЬ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВНИЙ ТИП ПРАВОРОЗУМІННЯ.....	53
Кравцова З.С. ОКРЕМІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОРГАНІВ І ПОСАДОВИХ ОСІБ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ.....	57
Фоміна С.В. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВОСУДДЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОЗАХИСНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВ ЄС.....	64

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Гуйван П.Д. СУТНІСТЬ НЕВСТАНОВЛЕНОГО ЦИВІЛЬНОГО СТРОКУ ТА ЙОГО СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ СТРОКОМ, ВИЗНАЧЕНИМ МОМЕНТОМ ВИМОГИ ВІРИТЕЛЯ.....	69
Козолис А. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ НАДАННЯ РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ПОСЛУГ УЧАСНИКАМ БОЙОВИХ ДІЙ ВНАСЛІДОК ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ.....	75
Кривенко Ю.В. БАНКІВСЬКІ ДОГОВОРИ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ.....	81
Лавров В.В. ПЕРЕГЛЯД СУДОВИХ РІШЕНЬ ЗА НОВОВІЯВЛЕНИМИ ОБСТАВИНАМИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ У ПРАКТИЦІ ВЕРХОВНОГО СУДУ.....	86
Музичко С. ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПУ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	92
Недоступ К.К., Гльющенко Г.В. ЗБІР ЗА МІСЦЯ ДЛЯ ПАРКУВАННЯ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ: ВИЗНАЧЕННЯ ПОДАТКОВО-ПРАВОВОГО ПОНЯТТЯ.....	98
Сидоренко Н.О. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ УЧАСТІ ПРОКУРОРА У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	104
Чаплик І.Д. ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕКВІЗИЦІЇ РУХОМИХ РЕЧЕЙ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	112
Юркевич Ю.М., Майкут Х.В. ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА КОРИСТУВАННЯ ЖИТЛОМ.....	118
Холмогорова Л.В. ВІДКРИТТЯ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ ТА ЛИТВИ (сер. XIV – сер. XVII ст.).....	123

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Кикоть П.В. ПРЕДМЕТ ДОГОВОРУ КОМЕРЦІЙНОЇ КОНЦЕСІЇ НА ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У ПІДПРИЄМНИЦТВІ.....	129
Мулик А.К. ПИТАННЯ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ КОМПЛІАНСУ В СФЕРІ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	134
Петруненко Я.В. СТВОРЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ (ВІЛЬНИХ) ЕКОНОМІЧНИХ ЗОН ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО СТИМУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ОКРЕМИХ ТЕРИТОРІЙ.....	141

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Андрушко А.В. ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ.....	147
Вапнярчук Н.М. ДО ПИТАННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ У СФЕРІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ.....	151

**РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО;
ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО**

Давидович К.О. ВИДИ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ.....	157
Коваленко Т.О., Засць О.І. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА КАРПАТ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР.....	164
Козмуляк К.А. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ.....	174
Підгородинська Ю.І. СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІВ МІЖНАРОДНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ ПРО ОХОРОНУ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА.....	181
Садова Т.С. ЗАХИСТ ДОВКІЛЛЯ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ПЕРСПЕКТИВІ УХВАЛЕННЯ П'ЯТОЇ ЖЕНЕВСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ.....	186
Станіславський В.П. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ.....	191

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Havrylenko O.A. FORMATION OF THE FOUNDATIONS OF CRIMINAL LAW IN MEDIEVAL KAFKA AND BUDVA: A COMPARATIVE LEGAL STUDY.....	7
Michnevich L. LEGAL REGULATION OF COPYRIGHT IN THE UKRAINIAN LANDS OF THE RUSSIAN EMPIRE.....	13
Perederii O. REFORMING THE LEGISLATION ON NATIONAL MINORITIES OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEZATION OF THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE (THEORETICAL AND LEGAL ASPECT).....	19
Pogorelova Z.O. LAW-MAKING ACTIVITIES OF THE PRESIDENT OF UKRAINE AS A LEGAL FORM OF REALIZATION OF LAW-MAKING AUTHORITIES.....	24
Popovych T. THE NATURE OF OBLIGATION IN THE VIEWS OF J.ST. MILL AND J. AUSTIN.....	31

SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

Bielova M., Martselyak M.O. THE PRINCIPLE OF HUMANISM AS A PREREQUISITE FOR THE CONTENT OF INDIVIDUAL CATEGORIES OF HUMAN RIGHTS.....	37
Gurchumeliia Y.I. LEGAL AND PRACTICAL ASPECTS OF INTERNATIONAL COOPERATION OF TERRITORIAL COMMUNITIES THROUGH THE PRISM OF THE IMPLEMENTATION OF THE EUROPEAN NEIGHBOURHOOD POLICY.....	42
Ivanov A.B. THE SUPREME COUNCIL OF JUSTICE AS A BODY FOR STRENGTHENING THE INDEPENDENCE OF THE JUDICIAL BRANCH OF GOVERNMENT.....	48
Irklienko A.I. LOYALTY TO THE CONSTITUTION OF UKRAINE AS THE MAIN TYPE OF LEGAL UNDERSTANDING.....	53
Kravtsova Z.S. SOME ASPECTS FOR CONSTITUTIONAL AND LEGAL LIABILITY OF BODIES AND OFFICIALS OF STATE POWER IN UKRAINE.....	57
Fomina S.V. CONSTITUTIONAL JUSTICE AS AN ELEMENT OF THE LAW PROTECTION FUNCTION OF THE EU STATES.....	64

SECTION 3. CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Guyvan P.D. THE ESSENCE OF THE UNDETERMINED CIVIL TERM AND ITS RELATIONSHIP WITH THE TERM DETERMINED BY THE MOMENT OF THE CREDITOR'S CLAIM.....	69
Kozolys A. CONCEPTS AND TYPES OF CIVIL RELATIONS IN THE FIELD OF PROVISION OF REHABILITATION SERVICES TO PARTICIPANTS OF COMBAT ACTIONS AS A RESULT OF THE MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE.....	75
Kryvenko Yu.V. BANKING CONTRACTS IN THE SYSTEM OF CIVIL LAW CONTRACTS.....	81
Lavrov V.V. REVISION OF COURT DECISIONS BASED ON NEWLY DISCOVERED CIRCUMSTANCES IN CIVIL PROCEEDINGS IN THE PRACTICE OF THE SUPREME COURT.....	86
Muzychko S. THE CONCEPT OF THE PRINCIPLE OF PROCEDURAL ECONOMY IN CIVIL PROCEEDINGS.....	92
Nedostup K.K., Iliushchenko H.V. FEE FOR VEHICLE PARKING SPACES: DEFINITION OF THE TAX AND LEGAL CONCEPT.....	98
Sydorenko N.O. THE PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE PROSECUTOR'S PARTICIPATION IN THE CIVIL PROCESS.....	104
Chaplyk I. PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE REQUISITION OF MOVABLE THINGS ACCORDING TO THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	112
Yurkevych Yu.M., Maikut, K.V. SOME ISSUES OF LEGAL REGULATION OF THE TERMINATION OF THE RIGHT TO USE HOUSING.....	118

Kholmogorova L.V. OPENING OF LEGAL PROCEEDINGS IN CIVIL PROCEEDINGS ON UKRAINIAN LANDS AS PART OF POLAND AND LITHUANIA (MIDDLE OF THE 14TH - MIDDLE OF THE 17TH CENTURIES).....	123
SECTION 4. ECONOMIC LAW, ECONOMIC AND PROCEDURAL LAW	
Kykot P. SUBJECT OF THE AGREEMENT ON THE TRANSFER OF RIGHTS TO USE INTELLECTUAL PROPERTY OBJECTS IN BUSINESS.....	129
Mulyk A.K. THE ISSUE OF ECONOMIC AND LEGAL PREREQUISITES FOR THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF COMPLIANCE IN THE BANKING SECTOR.....	134
Petrunenko Ya. CREATION OF SPECIAL (FREE) ECONOMIC ZONES AS THE STATE STIMULATE DEVELOPMENT OF SOME TERRITORIES.....	141
SECTION 5. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW	
Andrushko A.V. LABOR RELATIONS DURING MARTIAL LAW.....	147
Vapnyarchuk N.M. TO THE ISSUE OF DISCRIMINATION IN THE FIELD OF LABOR RELATIONS IN TODAY'S CONDITIONS.....	151
SECTION 6. LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW	
Davydovych K.O. TYPES OF LEGAL RELATIONS IN THE FIELD OF REPRODUCTION OF NATURAL PLANT RESOURCES.....	157
Kovalenko T., Zaiets O. INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF THE CARPATHIANS: THE UKRAINIAN DIMENSION.....	164
Kozmuliak K. LEGAL REGULATION OF ENVIRONMENTAL PROTECTION DURING ARMED CONFLICTS ON THE EXAMPLE OF UKRAINE.....	174
Pidgorodynska Yu.I. FORMATION AND EVOLUTION OF INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL AGREEMENTS COMPLIANCE BODIES.....	181
Sadova T.S. ENVIRONMENTAL PROTECTION DURING ARMED CONFLICTS IN THE PERSPECTIVE OF THE ADOPTION OF THE FIFTH GENEVA CONVENTION.....	186
Stanislavskiy V.P. PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF THE STATE AGRICULTURAL POLICY IN THE SPHERE OF AGRICULTURAL LAND USING.....	191

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15: 352(497.16)«15»

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.1>

СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ КАФІ ТА БУДВІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Гавриленко О.А.,

*професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
доктор юридичних наук, професор,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5554-4919>.*

Гавриленко О.А. Становлення основ кримінального права в середньовічній Кафі та Будві: порівняльно-правове дослідження.

Статтю присвячено висвітленню процесів становлення, а також з'ясуванню та порівнянню характерних рис комплексу норм права, якими визначалися злочини та покарання в громадах міста Будви, розташованого на східному узбережжі Адріатичного моря та Кафи (сучасної Феодосії) на північному березі Чорного моря. У період, що розглядається, обидва міста перебували під контролем італійських торговельних республік (Венеції та Генуї), що відобразилося на змісті місцевих пам'яток права та спонукає дослідників до співставлення і порівняння їхніх правових систем.

Показано, що вже в XII–XIII століттях у прибережних містах, розташованих на теренах Північного Причорномор'я та східному узбережжі Адріатики, поступово складаються окремі елементи середньовічного кримінального права, які частково сформувалися на місцевому підґрунті, а частково були привнесені сюди з правових систем Генуезької та Венеційської республік. Цінними джерелами, які нині дозволяють скласти уявлення про основні риси місцевого кримінального права того часу, були Статут Будви та Статут генуезьких колоній на Чорному морі. Перший з них був розроблений раніше, але зазнав впливу венеційського права після 1443 р., другий (в останньому варіанті) – був затверджений урядом Генуї 28 лютого 1449 р.

З текстів статутів видно, що як у Кафі, так і в Будві чіткого визначення злочину розроблено так і не було (та, зрештою, й не могло бути), але його загальне розуміння охоплювало діяння, що завдавали шкоди державі, міській громаді або конкретній приватній особі. Шкода могла бути фізичною, моральною або матеріальною.

Водночас, варто зауважити, що у тогочасній правовій думці ще не проводилося чіткої межі між поняттями «злочин» та «правопорушення». На практиці вони часто збігалися. Пам'ятки права в низці випадків визначали обставини, що обтяжували провину злочинця. Існувало поняття множинного злочину, тобто поняття про здійснення особою двох чи більше злочинних діянь, кожне з яких мало ознаки самостійного складу злочину. Вже у ті часи здійснення особою не одного, а двох чи більше злочинних діянь вважалося свідченням більшої небезпечності злочинної діяльності й мало наслідком суворіше покарання.

Зауважено, що статuti містять згадки про кілька категорій злочинних дій. Серед них державні (проти міської громади) та посадові злочини, злочини проти правосуддя, у сфері економіки, злочинні діяння, спрямовані проти особи, проти власності (майнові злочини), проти релігії, проти сім'ї та моральності. Звертає на себе увагу той факт, що ціла низка злочинів, які безперечно вчинялися в той час, не передбачалися нормами, включеними до статутів.

Зроблено висновок, що з часом кримінальне право, як у Кафі, так і в Будві набуває все більш виразних специфічних ознак, притаманних місцевому правовому ладу, та стає помітно складнішим.

Ключові слова: середньовіччя, Кафа, Генуезька республіка, Будва, Венеційська республіка, пам'ятка права, джерело права, статут, кримінальне право, злочин, покарання.

Havrylenko O.A. Formation of the foundations of criminal law in medieval Kafa and Budva: a comparative legal study.

The article is devoted to highlighting the processes of formation, as well as clarifying and comparing the characteristic features of the complex of legal norms that determined crimes and punishments in the communities of the cities of Budva, located on the eastern coast of the Adriatic Sea, and Kafa (modern Feodosia) on the northern coast of the Black Sea. In the period under consideration, both cities were under the control of the Italian trading republics (Venice and Genoa), which was reflected in the content of local legal monuments and prompts researchers to compare and compare their legal systems.

It is shown that already in the 12th–13th centuries in the coastal cities located on the territory of the Northern Black Sea and the eastern coast of the Adriatic, separate elements of medieval criminal law were gradually formed, which were partly formed on a local basis, and partly brought here from the legal systems of Genoese and Republic of Venice. The Statute of Budva and the Statute of the Genoese colonies on the Black Sea are valuable sources that allow us to get an idea of the main features of the local criminal law of that time. The first of them was developed earlier, but was influenced by Venetian law after 1443, the second (in the last version) was approved by the government of Genoa on February 28, 1449.

From the texts of the statutes, it is clear that both in Kafa and Budva, a clear definition of the crime was never developed (and, ultimately, it could not be), but its general understanding covered actions that harmed the state, the urban community, or a specific private person. The damage could be physical, moral or material.

At the same time, it is worth noting that the legal opinion of the time did not yet draw a clear line between the concepts of «crime» and «offence». In practice, they often coincided. Memoranda of law in a number of cases determined the circumstances aggravating the guilt of the criminal. There was a concept of a multiple crime, that is, the concept of a person committing two or more criminal acts, each of which had the characteristics of an independent crime. Already in those days, the perpetration of not one, but two or more criminal acts by a person was considered evidence of the greater danger of criminal activity and resulted in a more severe punishment.

It is noted that the statutes contain references to several categories of criminal acts. Among them are state (against the urban community) and official crimes, crimes against justice, in the economic sphere, criminal acts directed against the person, against property (property crimes), against religion, against the family and morality. The fact that a whole series of crimes, which were undoubtedly committed at that time, were not provided for by the norms included in the statutes, draws attention.

It was concluded that over time, criminal law, both in Kafa and Budva, acquires more and more distinct specific features inherent in the local legal system, and becomes noticeably more complex.

Key words: Middle Ages, Kafa, Genoese Republic, Budva, Venetian Republic, source of law, statute, criminal law, crime, punishment.

Постановка проблеми. Процеси становлення кримінального права розпочалися кілька ще тисячоліть тому. В ході історичного розвитку суспільства люди поступово усвідомили необхідність заміни здійснюваної за принципом таліона самочинної розправи за небажані для суспільства в цілому і кожного індивіда вчинки на покарання, що застосовувалися органами держави відповідно до певних загальнообов'язкових правил, які збереглися донині в пам'ятках права.

Протягом тривалого часу джерела права, що містили норми, якими регулювалися суспільні відносини, в тому числі визначалися злочини та покарання, у середньовічних містах, розташованих на узбережжі Адріатики та Чорного моря, які тоді перебували під повним або частковим контролем італійських міст-держав Венеції та Генуї (у Будві, Которі, Кафі, Монкастро та ін.), лишалися невідомими широкому загалу. Лише нешироке коло фахівців-медієвістів, були знайомі з текстами унікальних пам'яток – статутів цих міст, які збереглися до нашого часу. Однак, поступово інтерес до них зростає і це у свою чергу відкриває можливості для висвітлення процесів формування в громадах приморських міст середньовічної Європи міського права, визначення системи норм, що визначали діяння, які становили суспільну небезпеку, та покарання за їх вчинення.

Стан опрацювання. Серед досліджень характерних рис права середньовічної Будви варто в першу чергу назвати ґрунтовну історико-правознавчу монографію Ж. Буюкліча [1], що вийшла друком у 80-х роках минулого століття, яка в Україні є бібліографічною рідкістю. Серед іншого, автор приділяє

увагу і аналізу місцевих кримінально-правових норм. Право Кафи знайшло висвітлення, насамперед, у статті М. М. Ковалевського, присвяченій юридичному побуту генуезьких колоній на Чорному морі в другій половині XV ст. [2], що була опублікована понад сторіччя тому, а також у працях О. Г. Єманова [3], О. М. Барабанова [4], О. А. Гавриленка [5], С. Д. Колеснікова [6] та ін. Варта уваги й колективна науково-популярна праця «Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір», додатком до якої є перший україномовний переклад Статуту генуезьких колоній на Чорному морі 1449 р. [7, с. 162-258]. Текст Статуту Будви з поясненнями та коментарями, що використовувався у перебігу роботи над цією статтею, був опублікований Н. Вучковичем у 1988 році [8].

Метою статті є висвітлення процесів становлення комплексу норм, якими визначалися злочини та покарання в громадах міста Будви, розташованого на східному узбережжі Адріатичного моря та Кафи (сучасної Феодосії) на північному березі Чорного моря, а також з'ясування та порівняння притаманних їм характерних рис. У період, що розглядається, обидва міста перебували під контролем італійських торговельних республік (Венеції та Генуї), що відобразилося на змісті місцевих пам'яток права та спонукає до співставлення і порівняння їхніх правових систем.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, варто зазначити, що вже в XII–XIII століттях у прибережних містах, розташованих на теренах Північного Причорномор'я та східному узбережжі Адріатики, поступово складаються окремі елементи середньовічного кримінального права, що частково сформувалися на місцевому підґрунті, а частково були привнесені сюди з правових систем Генуезької та Венеційської республік. Цінними джерелами, які нині дозволяють скласти уявлення про основні риси місцевого кримінального права того часу, були Статут Будви та Статут генуезьких колоній на Чорному морі. Перший з них був розроблений на місцевому підґрунті, але після 1443 р. зазнав впливу венеційського права [9, с. 11], другий (в останньому варіанті) – був затверджений урядом Генуї 28 лютого 1449 р. [5, с. 20]

З текстів статутів видно, що як у Кафі, так і в Будві чіткого визначення злочину розроблено так і не було (та, зрештою, й не могло бути), але його загальне розуміння охоплювало діяння, що завдавали шкоди міській громаді або конкретній приватній особі. Шкода могла бути фізичною, моральною або матеріальною.

Водночас, варто зауважити, що у тогочасній правовій думці ще не проводилося чіткої межі між поняттями «злочин» та «правопорушення». На практиці вони часто збігалися. Пам'ятки права в низці випадків визначали обставини, що обтяжували провину злочинця. Існувало й уявлення про множинний злочин, тобто поняття про здійснення особою двох чи більше злочинних діянь, кожне з яких мало ознаки самостійного складу злочину.

Статуту містять згадки про кілька категорій злочинних дій. Серед них державні (проти міської громади) та посадові злочини, злочини проти правосуддя, у сфері економіки, злочинні діяння, спрямовані проти особи, проти власності (майнові злочини), проти релігії, проти сім'ї та моральності. Звертає на себе увагу той факт, що ціла низка злочинів, які безперечно вчинялися в той час, не передбачалися нормами, включеними до статутів. Розмірковуючи про це Н. Вучкович свого часу припускав, що пояснення цьому феномену може полягати в тому, що в Будві обов'язок чинити суд у справах про кримінальні злочини вже на початку венеціанського правління перейшов під юрисдикцію которського ректора і тому багато норм кримінального характеру були вилучені з Будванського статуту в процесі його перекладу на італійську мову [8, с. 40], щоб не дублювати норми Статуту Котора та інших актів, якими користалися у перебігу кримінального судочинства. У Кафі також далеко не всі основні злочини були передбачені Статутом 1449 р. (так само, як і більш ранніми його варіантами). Дослідники пояснюють це тим, що вони містилися у генуезьких цивільно-кримінальних статутах 1375, 1403 та 1413-1414 рр. [10, с. 133], якими ймовірно й керувалися при розгляді таких справ. Окрім того, судові органи обох міст доволі широко використовували і норми звичаєвого, а також церковного права.

Найтяжчим злочином проти держави в усіх італійських міських громадах вважалася зрада. Розділ (капітул) 192 Статуту Будви наголошував: «Якщо хтось зраджує нашому місту, воно наказує: нехай усе його майно належить муніципалітету, а зрадникові нехай буде відсічено голову. Якщо він втече з нашої країни, то буде з неї назавжди вигнаний» [8, с. 54]. Отже, покаранням за цей злочин була смертна кара чи вигнання з громади. Причому в такому разі злочинець не міг користуватися навіть загальнопоширеним правом притулку, що прирівнювало його до вбивць і сутенерів [1, с. 250]. В будванському статуті нічого не говориться про те, які саме дії особи вважалися зрадою. Але, наприклад, у сусідньому Которі цей злочин полягав у публічному проголошенні особою, що вона є ворогом батьківщини, або спроба з військом підкорити місто [11, с. 126].

Окрім зради, Статутом Будви також передбачалися й покарання за інші злочини проти інтересів міської громади. Наприклад, за нормою, закріпленою в розділі 221, особа, яка «надіслала листа до Котору, або якогось іншого краю, або ж сказала б щось словесно проти общини чи на її шкоду і це буде доведено» мала каратися конфіскацією усього належного їй майна на користь міської громади [8, с. 59].

Суворе покарання передбачалося за фальшування або неналежне використання печатки громади. Статут Будви (розд. 193) передбачав, що коли це було зроблено «з якоїсь мети чи зі злого наміру», злочинець мав сплатити штраф у розмірі 100 перперів та назавжди позбавлявся права обіймати будь-яку муніципальну посаду чи отримувати від громади почесні [8, с. 54]. Як зауважував Ж. Буюкліч, суворість покарання, що накладалася будванською громадою за вчинення такого злочину підкреслюється тією увагою, яку комуна приділяла захисту печатки, якою скріплювалися найважливіші документи: вона мала перебувати у міській скарбниці «під трьома ключами», які зберігалися «по одному» міськими суддями (розд. 68) [8, с. 30].

У Кафі обов'язок зберігати печатку громади покладался на консула. Статутом 1449 р. встановлювалося, що «згаданий пан консул повинен тримати печатку громади у себе, а ні в іншій особі, й що згаданий пан консул, а також ніяка інша особа, не може за зазначену печатку нічого прохати, вимагати або стягати, за листи, паспорти та інші папери, до яких вона додана, під [загрозою] штрафу в п'ять соммо кожного разу, котрі слід стягати чиновникам скарбниці з консула або іншої особи, котра вчинила всупереч [зазначеному]...» (кн.1, гл. 1, § 12) [7, с. 172].

Статутами також визначалися покарання за вчинення посадових злочинів, злочинів проти правосуддя, а також фальшування документів. Отримання хабара (*simonia*) суддею, нотаріусом або судовим секретарем, а також неправдиві свідчення (*falso giuramento*) вважалися тяжкими злочинами. Особи, які їх вчинили, за нормою, закріпленою Статутом Будви, були змушені не лише сплатити за вироком суду значний штраф, але й, якщо вони були посадовими особами, назавжди позбавлялися можливості перебувати на муніципальній службі (розд. 93, 115) [8, с. 35, 39-40]. Загрозу налагодженій діяльності суду та міської канцелярії також становило складання або використання підроблених нотаріальних документів (*carta false*). Особа, яка це зробила, каралася не лише штрафом, але і втратою права будь-коли отримати необхідні їй документи (розд. 125) [8, с. 41]. Штраф накладався також і на нотаріуса, який вчинив подібне діяння. Такий вид покарання на думку Ж. Буюкліча виглядає доволі незвичайно. Адже відомо, що в деяких інших містах нотаріуси за такі порушення каралися відрубанням рук [1, с. 253].

Статут Будви визначав також покарання представників міських органів влади за невиконання ними службових обов'язків та зловживання службовим становищем. Так, наприклад, міські судді, чий рішення були скасовані судом другої інстанції, мали сплатити штраф у розмірі 25 перперів (розд. 243). На той час це була заробітна платня найбільш високооплачуваного муніципального працівника – канцлера (писаря).

Як свідчить аналіз Статуту 1449 р., у Кафі подібні діяння також суворо каралися. Причому, тут наголос робився на протидії вчиненню посадових злочинів у першу чергу найвищим керівником місцевої громади – кафецьким консулом. Зокрема, консул і чиновники були «зобов'язані пообіцяти й поручитися, що будуть підпорядковуватися контролю синдиків [12] і сплатять всі штрафи, накладені на них» (кн.1, гл. 7, § 2) [7, с. 188]. У Статуті особливо наголошувалося, що «згадані синдикі мають владу і право вирішити, присудити, накласти штраф, покарати або визнати невинними згаданих чиновників, визначаючи покарання особистісне або грошове, на свій розсуд... і якщо виявиться, що означені чиновники чи будь-хто з них взяв хабар або ганебний бариш, то присудити їх до повернення того, що не потрібно було брати, а понад те [як покарання] сплатити таку саму суму до скарбниці». При цьому, у випадку, коли «той, хто дав хабар, не скаржився, весь штраф належить скарбниці; натомість той, хто звинувачує, ім'я якого потрібно тримати у таємниці, отримає від нього [штрафу] третину» (Кн.1, гл. 7, § 4, 5) [7, с. 188].

Статутом передбачалося й покарання консула за зловживання владою та отримання матеріальних благ не лише в грошовій, але й у натуральній формі, не лише безпосередньо, а й через третіх осіб: «Взявши до уваги, що у консулів існує не старовинний звичай, але просто хабарництво у тому, що вони беруть траву для своїх коней та плоди, постановляємо й наказуємо, щоб надалі пан консул не наважувався і не думав сам або через інших наказувати брати траву для його коней чи з іншою метою сотникам передмість або іншим. Йому заборонено також брати плоди у тих, хто їх привозить, під загрозою і в такому чи іншому випадку сплатити щоразу штраф у 100 аспрів на користь кафецької скарбниці» (Кн. 1, гл. 18, § 1) [7, с. 257].

Серед майнових злочинів найпоширенішою була крадіжка (*furto*). В Статуті Будви містяться близько десятка норм казуїстичного характеру, якими встановлювалися покарання за її вчинення. Описано різні випадки, коли йдеться про крадіжку худоби на бойні, викрадення комунального майна, крадіжку винограду та інших плодів, викрадення речей слугами з будинку господаря (розд. 184-190) [8, с. 53-54], конокрадіство (розд. 3) [8, с. 16] тощо. Крім того, в середньовічній Будві до крадіжки дорівнювалося також неоголошення на міській базарній площі про знахідку чужої речі (розд. 134) [8, с. 43]. Зазвичай санкції були грошовими і передбачали компенсацію вартості викраденого майна та штраф. Наприклад, нормою розділу 188 встановлювалося: «Якщо якийсь слуга чи служниця вкраде якусь річ у хаті свого господаря або в іншому місці, або ж це вчинить їхня дитина і це буде доведено, тому, в кого буде знайдено цю річ, встановлюємо, що він зобов'язаний сплатити від 12 динарів до общинної скарбниці та за викрадене власникові» [8, с. 54].

На відміну від будванського статуту, Статут Кафи не містить згадок про покарання за крадіжку. Вочевидь такі норми містилися у згаданих вище генуезьких цивільно-кримінальних статутах. Водночас, про окремі види крадіжок говориться також у деяких міжнародно-правових актах. Так, в договорі між Венецією та Генуєю 1344 р. (ст. 2, 3) розглянуто алгоритм дій державних посадових осіб у разі викрадення майна, що належало венеціанцям чи генуезцям, кримськими татарами [7, с. 144]. У документі застосовується саме термін «викрадене», хоча, ймовірно, самі кримці вважали це майно цілком легальною воєнною здобиччю.

Окрім крадіжки, до тяжких майнових злочинів відносився й підпал, внаслідок якого було завдано майнової шкоди особі або громаді. У положеннях Статуту Будви, присвячених цьому злочину, містяться вказівки на пошкоджене чи знищене вогнем майно: громадські пасовища, паркан (розд. 183, 194, 198) [8, с. 53, 55], кущі, сіно або соломі (розд. 50, 182) [8, с. 26, 53], оливкові дерева (розд. 33) [6, с. 22-23] тощо. Розмір штрафу за вчинення підпалу часом залежав від того, як поведився обвинувачений у підпалі в момент початку пожежі (кликав на допомогу або втік). Мало значення й те, чи він спричинив пожежу навмисно, чи випадково (розд. 33, 198) [8, с. 22-23, 55].

У Статуті генуезьких колоній 1449 р. норм, які б визначали покарання за підпал не містилося. Водночас, варто зауважити, що з його положень добре видно, що підпали (навмисні або ж ненавмисні) все ж становили для міської громади Кафи суттєву небезпеку. Так, у главі 29, де йдеться про обов'язки військового начальника міста, у § 8 наголошується: «Крім того, тому що до [повноважень] згаданого військового керівника належить нагляд за цілістю і безпекою міста і головний його обов'язок – спостерігати, щоб не було в ньому пожежі, а, не дивлячись на те, що колишні військові керівники, діючи безчесно і порушуючи свої обов'язки, брали гроші та дозволяли тримати світло або вогонь, то цим постановляємо та легітимізуємо, що у майбутньому ніхто не може жодним чином надати дозволу будь-якого стану особам тримати світло у постійному дворі, погребі, трактирі або будинку, що заходяться у згаданому місті, без письмового дозволу пана консула Кафи, під загрозою штрафу в 2 соммо, за кожний раз, з військового керівника, коли [той] діятиме всупереч. Цей штраф надходить на користь громади, а третина його належить особі, котра звинувачуватиме [військового керівника]» [7, с. 206].

З аналізу міських статутів можна створити певне враження і щодо ставлення до деяких злочинів проти суспільної моралі. Наприклад, як зауважує Ж. Буюкліч, у будванській громаді проституція сама по собі не вважалася тяжким злочином [1, с. 252]. Зокрема, в розділі 66 «Про повій» (*Delle puttane*) зазначалося: «Ми наказуємо, щоб повія, яка виявилася у стосунках з двома чи трьома чоловіками не може носити покривало на голові за нашим звичаєм, але хустку, а також не може мешкати біля шляхтанок (*gentildonne*) або черниць (*monache*), під загрозою штрафу в 8 перперів, з яких половина належить князеві, а половина – громаді». Водночас, якщо б стало відомо, що така жінка вчинила якийсь «злий вчинок» (*facesse malefitio*) або що вона займалася сутенерством (*ruffiana*), «...вона не може перебувати на нашій землі (території міста – О.Г.) більше трьох днів. Якщо залишиться більше, вона платить штраф 4 перпера, з яких половина належить князеві, а половина – муніципалітету, і її бичують по всій землі (*frustata per tutta la terra*) і [вона має бути] вигнана звідти до кінця життя» [8, с. 29].

У Кафі до діяльності повій ставилися ще поблажливіше. В главі 29 «Щодо воєначальника міста Кафи, його обов'язків і прибутків» у § 16 наголошувалося, що «...ані згаданий військовий керівник, ані його служитель, ані хто-небудь інший замість нього, [нехай] не може і не наважується, ніяким чином, ані вивертом, брати гроші або речі, чи втручатися та перешкоджати будь-якій поганій поведінці або іншій жінці, окрім повій, котрі займаються своїм ремеслом публічно, вдень і явно, у будинок яких приходять, як до повій» Такі жінки мусили сплачувати на користь воєначальника щорічну подать – «не більше одного турецького дуката». Якщо ж воєначальник порушував цю норму та наказував

сплатити більше, на нього мусив бути накладений штраф у розмірі 1000 аспрів. При цьому дана норма містить зауваження, що «служителі» кафського воєначальника взагалі «не мають права входити до будинку жодної жінки, хоча б вона була відомою як повія...» [7, с. 208].

Висновки. Отже, історико-порівняльний аналіз текстів Статуту генуезьких колоній на Чорному морі та Статуту Будви надає можливості констатувати, що в них було представлено відносно незначну кількість норм кримінального права. Водночас варто наголосити, що сам термін «кримінальне право» для того часу є доволі умовним, адже в середньовічну добу ще не проводилася межа між злочином та адміністративним правопорушенням. За вчинення і того, й іншого винні особи піддавалися штрафам або жорстоким покаранням. Статуту передбачали можливість кари за такі злочинні діяння як зрада міста, діяльність проти фінансових інтересів міської громади, підробка муніципальної печатки, крадіжка, підпал, звідництво, хабарництво, використання фальшивого документа, неправдиві свідчення в суді, невиконання службових обов'язків або зловживання службовим становищем тощо. Помітно, що в ході кодифікації норм, якими у статутах закладалися основи кримінального права, широко використовувалися правові звичаї, а також попередні норми права, що походили від органів міського управління (самоврядування). Водночас, варто зазначити, що багато норм, які визначали злочини та покарання за них, містилися в законодавстві Генуї та Венеції і використовувалися судами міських громад, що підпорядковувалися цим середньовічним республікам за межами Італії. Аналіз норм статутів надає можливість дійти висновку, що з часом кримінальне право, як у Кафі, так і в Будві, набуває все більш виразної власної специфіки.

Список використаних джерел:

1. Vujklič Ž. Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune. Budva 1988. 299 s.
2. Ковалевский М.М. Юридический быт генуезских колоний на Черном море во второй половине XV века. Сборник статей по истории права, посвященный М.Ф. Владимировскому-Буданову. Київ: Тип. С.В. Кульженко, 1904. С. 195–228.
3. Еманов А. Г. Образование городской коммуны Кафы (до сер. XV в.): автореф. дис. ... докт. ист. наук по спец. 07.00.03 Всеобщая история. Екатеринбург, 1997. 51 с.
4. Барабанов О.Н. Новые материалы о статусе burgenses генуезской Кафы. Причерноморье в Средние века. Труды историч. ф-та МГУ. Вып. 3. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. С. 117–125.
5. Гавриленко О.А. Статут генуезьких колоній на Чорному морі 1449 р. – пам'ятка середньовічного італійського права на українських теренах. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Серія «Право». Вип. 27. 2019. С. 18–24.
6. Колесніков С.Д. Організаційно-правові засади правоохоронної функції держави в генуезьких колоніях Північного Причорномор'я за Статутом 1449 р. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. (м. Харків, 13 листопада 2015 р.)*. Харків: ХНУВС, 2015. С. 142–147.
7. Гавриленко О.А., Сівальньов О.М., Цибулькін В.В. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. Харків: Точка, 2017. 260 с.
8. Средньовіковни статут Будве / прев. и предговор Н. Вучковић; прир. М. Лукетић, Ж. Бујуклић. Будва: Историјски архив, 1988. 256 с.
9. Гавриленко О.А. Статут Будви – маловідома пам'ятка міського права середньовічної Європи. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 9–15.
10. Гавриленко О.А. Суд та юрисдикційний процес у середньовічних колоніях Генуї в Криму. *Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку: матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції, 16-18 вересня 2011 р., м. Саки*. У 2 ч. Ч. 1. Київ; Сімферополь: СМД, 2011. С. 132–140.
11. Синдик И. Комунално уређење Котора: од друге половине XII до почетка XV столећа. Београд: Историски институт, 1950. 175 с.
12. Гавриленко О.А., Ярмошук С.С. Номофілаки античних полісів та синдики генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї: історико-компаративне дослідження. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1 (48). С. 37–44.

УДК 340 (094) +347.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.2>

ПРАВОВА РЕГУЛЯЦІЯ АВТОРСЬКОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Міхневич Л.В.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри конституційного та кримінального права
Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0002-4774-079X
michnevisch@kneu.edu.ua

Міхневич Л.В. Правова регуляція авторського права на українських землях Російської Імперії.

У статті досліджується генеза законодавчого закріплення авторського права на українських землях, що входили до складу Російської імперії. Обґрунтовується теза про те, що правова регламентація авторського права на цих територіях формувалася під впливом як європейських правових традицій, так й імперських законодавчих норм. Виявлено, що формування ідеї авторства в Росії відбулося значно пізніше ніж в європейських країнах. Причинами цього були тривала прив'язка авторського права до цензурного законодавства та пізня комерціалізація видавничої справи. Виявлено, що російському законодавстві правове закріплення спочатку отримало право на літературну власність. Літературна власність розглядалася як власність набута. Трохи пізніше правову охорону одержало право музичної та художньої власності. Доведено тезу, що пропріетарна концепція авторського права в Росії довгий час була домінуючою. У кінці XIX ст. актуальним стало питання юридичної природи авторського права, що врешті привело до формування в російському праві ідеї про виокремлення майнових та немайнових інтересів автора. Тож еволюція авторського права в Російській імперії характеризується переходом від захисту інтересу розповсюджувача твору до захисту інтересу автора. Виявлено, що Росія у XIX ст. перебувала в певній ізоляції і не брала участі в найважливіших міжнародних угодах з охорони інтелектуальної власності, за винятком двох двосторонніх конвенцій з Францією та Бельгією про охорону авторських прав. Встановлено, що закон про авторське право 1911 р. вивів правову регуляцію авторського права в Російській імперії на європейський рівень та увів чимало прогресивних новел, які позитивно вплинули на подальший розвиток інституту авторського права.

Загальноросійське законодавство про авторське право було поширено й на підконтрольні українські землі. Але, зазначено, що Росія вводила досить жорсткі цензурні правила щодо україномовних видань аж до повної їх заборони, тому про захист авторських прав українських авторів говорити не доводиться.

Ключові слова: цензурне законодавство, авторське право, літературна власність, пропріетарна концепція, майнові та немайнові інтереси автора.

Michnevisch L. Legal regulation of copyright in the ukrainian lands of the Russian Empire.

The article explores the genesis of the legislative consolidation of copyright law in the Ukrainian lands that were a part of the Russian Empire. The thesis is substantiated that the legal regulation of copyright law in these territories was formed under the influence of both European legal traditions and imperial legislative norms. It was revealed that the formation of the idea of authorship in Russia occurred much later than in European countries. The reasons were the long-term attachment of copyright law to censorship legislation and the late commercialization of publishing. It was revealed that the right to literary property was first established in Russian legislation. The literary property was considered as acquired property. Later on, the right of musical and artistic property received legal protection. The thesis has proved that the proprietary concept of copyright law in Russia has been dominant for a long time. At the end of the 19th century, the question of the legal nature of copyright law became relevant, which ultimately formed the idea of separating property and non-property interests of the author in Russian law. Therefore, the evolution of copyright law in

the Russian Empire is characterized by a transition from the protection of the interest of the distributor of the work to the protection of the interest of the author.

It was revealed that in the 19th century Russia was in certain isolation and did not participate in the most important international agreements on the protection of intellectual property, except for two bilateral conventions with France and Belgium on the protection of copyright law. It was established that the copyright law in 1911 brought the legal regulation of copyright law in the Russian Empire to the European level and introduced many progressive novellas that positively impacted the further development of the institution of copyright law.

All-Russian legislation of copyright law was also extended to Ukrainian-controlled lands. However, it is indicated that Russia introduced rather strict censorship rules for Ukrainian-language publications to their complete ban, therefore there is no need to talk about the protection of copyrights law of Ukrainian authors.

Keywords: censorship legislation, copyright, literary property, proprietary concept, property and non-property interests of the author.

Постановка проблеми. Для України, як країни зі значним інтелектуальним потенціалом особливої ваги набуває послідовне формування власних механізмів охорони інтелектуальної власності, зокрема й авторського права, об'єктами якого виступають результати творчої діяльності людини. Так склалося історично, що норми авторського права стали найбільш інтернаціональними. Тож інтеграція законодавства незалежної України до міжнародних стандартів у цій сфері не видається чимось надзвичайним.

Оцінюючи сучасний стан вітчизняного авторського законодавства, можна зазначити, що дотепер в Україні створені належні нормативні засади охорони та захисту прав авторів, а рівень нормативних актів наблизився до рівня авторсько-правової охорони розвинених країн світу. Першим серйозним кроком на цьому шляху було прийняття Закону України «Про авторське право і суміжні права» (1993 р.). На конституційному рівні (ст. 54 Конституції України) гарантується свобода літературної, художньої, наукової творчості, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Україна стала учасником міжнародних конвенцій у сфері авторського права. Окрім цього Цивільним кодексом України 2004 р. унормовано цей інститут відповідно до найсучасніших принципів та норм авторського права. Водночас і надалі державою здійснюються заходи, які спрямовані на створення сприятливих умов для захисту інтелектуальної власності та ефективної нормотворчості щодо підвищення якості відповідних норм. Втім, зважаючи на певні труднощі, які вже не один рік супроводжують реформування інституту інтелектуальної власності в Україні, вважаємо, що вивчення історичних етапів нормативного закріплення даного інституту дозволить виробити системний підхід до вирішення назрілих проблем, зокрема й щодо державної політики захисту інтелектуальної власності та сприятиме зростанню поваги до автора і його інтелектуальної праці. Очевидно, що Україна має власний шлях розвитку інституту авторського права, він є самобутнім хоча б тому, що поєднує правові традиції держав, до складу яких входили українські землі. Водночас прогалини законодавств цих держав стали причиною низки системних проблем у сфері авторських прав. Тож аналіз **процесу формування національного авторського законодавства, його закономірностей та суперечностей дозволить визначити напрями удосконалення правового регулювання цієї сфери.**

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед найбільш ґрунтовних досліджень з авторської проблематики варто виділити праці Б.С. Антімонова, В.С. Дроб'язко, С.Н. Ландкофа, М.О. Мельника, О.А. Підопригори, О.О. Підопригори, В.І. Серебровського, Є.А. Флейшиц, А.С. Штефан, О.О. Штефан та ін. Щодо історико-правових досліджень авторського права, то значний внесок у його вивчення внесли М.В. Гордон, Г.В. Довгань, В. Іващенко, В.І. Корецький, С.В. Надобко, О.П. Орлюк та ін.

Мета статті полягає у висвітленні генези нормативного регулювання авторського права на українських територіях у часи їх входження до складу Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зазначимо, що історія розвитку правового закріплення авторського права на українських землях сягає своїм корінням у XVIII століття. На формування цього інституту мали вплив правові системи Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій, влада яких діяла на українські території. Тож не дивно, що вітчизняне авторське право успадкувало концептуальні підходи законодавчої регуляції авторського права цих держав. Зважаючи на те, що австрійське та російське право формувалося під впливом німецького права історичний хід розвитку вітчизняного авторського права загалом відповідав європейській традиції. Хоча, на відміну від багатьох європей-

ських країн, відповідна законодавча база цих держав була сформована пізніше. Так, нормативне закріплення авторського права на українських землях Австрійської (Австро-Угорської) імперії припадає на кінець XVIII ст. [1, с. 55], тоді як в Російській імперії ці процеси розпочалися лише на початку XIX ст. На думку М.В. Гордона, своєрідний шлях авторського права в Росії пов'язаний з особливостями розвитку видавничої справи і специфічним становищем російських літераторів [2, с. 171]. Так, по-перше, видавнича справа у XVII–XVIII ст. фактично була монополією держави. Уряд дбав про охорону майнових прав казенних видавців, тоді як автори могли розраховувати хіба що на подарунки від царського двору. Тож не було потреби в регулюванні відносин між видавцем і автором. По-друге, панування феодално-кріпосних відносин стримувало комерціалізацію видавничої справи і професіоналізацію літературної діяльності. Отже, існувала парадоксальна ситуація, де-юре інститут авторського права в Російській імперії законодавчо не був закріплений, а де-факто – активно функціонував.

Початок нормативного закріплення відносин авторського права в Російській імперії, як і в інших європейських країнах, пов'язують з поширення цензури та цензурного законодавства. Проте, в Росії досить тривалий час цензурні приписи стримували розвиток ідеї авторства, а відтак і виокремлення авторського права в самостійний правовий інститут. Практичні питання щодо друку та поширення літературних творів вирішувалися цензурними статутами. Так, Статут про цензуру від 9 липня 1804 р. переслідував ідею зміцнення цензури, а не забезпечення економічних інтересів авторів і видавців. Хоча акт і містив окремий розділ «Про авторів, перекладачів, видавців, власників книг і типографій» він передбачав лише можливість внесення необхідних виправлень до тексту твору, і як не дивно, дозволялося не вказувати ім'я автора твору, який передавався цензору. Це привело до шахрайства книгодрукарів, які свідомо замовчували ім'я автора. Тож часті скарги літераторів та вимоги забезпечити їх права надійним захистом спонукали уряд до розробки відповідних норм.

Перші спроби захистити авторські права були здійснені Міністерством народної освіти, яке розпорядженням 1816 р. зобов'язало видавців при направленні на цензуру рукопису, пред'являти письмову згоду автора на видання його твору. А перші законодавчі норми, які й поклали початок російському законодавству про авторське право були вміщені у Статут про цензуру від 22 квітня 1828 р. [3]. Кілька його статей про авторів і видавців та додаток до Статуту під назвою «Положення про права авторів» [4] визначали: а) право авторства, під яким розумілося виняткове майнове право письменника та перекладача користуватися виданням та його продажем на свій розсуд, як набутим майном, впродовж всього життя автора; б) право на передрук книги на підставі видавничої угоди; в) право спадкоємців на користування винятковим правом видання та продажу твору 25 років після смерті автора (після сплину цього строку, твір визнавався суспільним надбанням); г) поняття контрафакції, під якою розумілося видання твору (його перекладу іншою мовою) або під іншою назвою чи з додаванням передмови, зауважень і т. п. до закінчення законного терміну користування винятковим правом, що належить автору або його спадкоємцям; д) перелік контрафакторів та способи судового переслідування за контрафактні дії; е) правила та межі цитування (допускався передрук дрібної статті або не більше третини твору, розмір якого не більше одного друкарського аркуша, або вільне відтворення у пресі статей на політичні та культурні теми з обов'язковою вказівкою джерела запозичення); є) принцип свободи перекладів творів вітчизняних і зарубіжних авторів. Втім захист авторських прав залежав від дотримання цензурних правил, порушення яких автором чи видавцем позбавляло їх всіх прав на книгу.

Через два роки 8 січня 1830 р. була Височайше затверджена думка Державної Ради «Про права авторів, перекладачів та видавців» [5]. Це фактично була нова розширена редакція Положення 1828 р. Акт закріплював пропрієтарну концепцію авторського права, де право автора розумілося як право літературної власності. Був значно розширений список суб'єктів авторського права, до якого потрапили видавці періодичних видань, словників, хрестоматій та перший видавець стародавніх рукописів та творів народної творчості (пісень, повістей, казок тощо). Об'єктом охорони стали й приватні листи. Строк дії авторського права був збільшений до 35 років, якщо за п'ять років до закінчення 25-річного терміну виходило нове видання твору. Новими були й норми про друк книг науковими товариствами, строк охорони авторського права яких становив 25 років. Було урегульоване питання щодо передачі авторського права, яка здійснювалася на підставі: а) видавничого договору (угоди між видавцем-продавцем та автором, відповідно до якої видавець брав зобов'язання надрукувати та розповсюдити книгу, а також виплатити авторську винагороду); б) договору про уступку права літературної власності (угоди, при якій автор поступався набувачу виключним правом видання та продажу твору); в) внаслідок звернення на майно правовласника. При цьому договір міг мати просту письмову форму. Нормативно закріплювалися й підстави припинення авторського права: а) закінчення законного строку

його дії; б) зречення правовласника від належних йому прав на твір; в) припинення існування вільних учених товариств. Закон 1830 р. окрему увагу приділяв відповідальності за порушення авторського права, розрізняючи контрафакцію та фальсифікацію. За контрафактні дії встановлювалася цивільна відповідальність, а за фальсифікацію – кримінальна.

Утім цей законодавчий акт не згадував про анонімні літературні твори та твори видані під псевдонімом, а також не передбачав охорону результатів творчості музикантів та художників. Дещо пізніше норми про права музичної та художньої власності з 25-річним строком охорони, були закріплені в окремих актах. Височайше затверджена думка Державної Ради «Про захист прав російських і тих хто перебуває в Росії авторів музичних творів» від 9 січня 1845 р. [6] надала авторам музичних творів виняткове право на їх друк та виконання. Положення про власність художню від 1 січня 1846 р. [7] розмежувало право власності на створений твір як на річ (автор міг продавати чи передавати твір, зазначивши в договорі, що залишає за собою право повторювати, видавати і розмножувати його) та право художньої власності як право повторювати, видавати та розмножувати твір. Відповідно до Положення автор не мав права художньої власності на твори куплені державою чи виконані на її замовлення, а також на замовлені портрети, бюсти, адже відтворювати і розмножувати їх він міг лише з дозволу замовника.

Упродовж другої половини XIX ст. авторське законодавство Російської імперії майже не змінилося. Але при перевиданні у 1857 р. Зводу законів Російської імперії розрізнені акти про авторське право на літературні, художні та музичні твори були об'єднані в Статуті про цензуру (т. XIV Зводу законів). Водночас ст. 420 про право власність Ч. 1 «Законів цивільних» (т. X Зводу законів) була доповнена приміткою 2, остаточно закріпивши належність права на літературні, художні та музичні твори до права власності, як його різновиду. Зауважимо, що це в той час, коли європейські країни поряд з юридичною конструкцією «літературна та художня власність» почали обґрунтовувати концепцію виключних (інтелектуальних) прав автора. Того ж 1857 р. було збільшено строк охорони авторського права до 50 років після смерті автора [8].

Однак, як і раніше, російське авторське право існувало в межах цензурного законодавства і зміни останнього, так чи інакше, впливали на інститут авторського права. Зокрема Тимчасові правила про цензуру 1865 р. послабили цензурний режим, а судові реформи сприяли формуванню судової практики щодо захисту прав авторів. Тоді як Тимчасові правила про друк 1882 р. відновили жорсткі вимоги цензури, зокрема щодо преси. Але варто сказати, що жодного послаблення цензурних директив не спостерігалось щодо книгодрукування українською мовою. З часу введення в дію Валувського циркуляра (1863 р.) про заборону друкування українською мовою підручників, науково-популярних та релігійних видань, а потім Емського указу (1876 р.) про заборона ввезення в Росію україномовних видань, друкованих книжок і текстів до нот українською мовою, постановок українських сценічних вистав, аж до революції 1905 р. діяла каральна цензура щодо українських творів.

Варто зауважити, що у 1860–80-х рр. Росія здобула перший досвід участі в міжнародній охороні авторського права, уклавши Конвенції про літературну та художню власність із Францією (1861 р.) та Бельгією (1862 р.). Ці двосторонні угоди встановлювали заборону вільного передруку та перекладу творів іноземних авторів. Проте як тільки минув 25-річний строк дії цих конвенцій, у Росії знову узаконили контрафакт творів зарубіжних авторів.

Новий виток активного формування правового поля у сфері авторського права в Російській імперії пов'язують з прогресивними законодавчими змінами у європейських країнах після ухвалення Бернської конвенції 1886 р. Хоча Росія не приєдналася до цієї конвенції, стало очевидним, що створене на початку XIX ст. вітчизняне авторське законодавство до кінця століття явно застаріло та потребувало оновлення. Першим кроком на цьому шляху стало виведення авторського права з-під опіки цензурного законодавства. Відтак у 1887 р. положення про права авторів були перенесені зі Статуту про цензуру до Законів Цивільних як додаток до ст. 420 Т. X Зводу законів. Разом з тим ще деякі положення авторського права зазнали змін. Завдяки напрацюванням сенатської практики була запроваджена письмова, з нотаріальним завірненням, форма видавничого договору, а щодо змісту авторського права, обґрунтовувалася ідея наявності у автора особистого інтересу.

Водночас уряд серйозно долучився до оновлення системи правового регулювання творчої діяльності. У 1898 р. розпочалася клопітка законотворча робота, яка лише 20 березня 1911 р. була оформлена у окремий закон про авторське право [9]. Це була дійсно комплексна робота і разом з новим законом про авторське право були внесені серйозні зміни до законів цивільних (щодо спадкування), до Статуту цивільного судочинства (щодо підсудності справ), до Кримінального уложення та до Статуту кри-

мінального судочинства. Загальна частина закону закріплювала перелік об'єктів авторського права, межі та терміни дії охорони, правила правонаступництва, засоби захисту порушених прав. Твори, які охоронялися законом були класифіковані за видами творчої діяльності на: 1) літературні; 2) музичні; 3) художні; 4) фотографічні. Їх перелік був досить деталізований. Зокрема захисту підлягали письмові та усні (промови, лекції, реферати, доповіді, повідомлення, проповіді) літературні твори. Тоді як офіційні акти, а також судові рішення не були предметом авторського права. Але автори промов, виголошених у законодавчих, судових та інших публічних установах, зберігали виняткове право на їх видання. Також встановлювалися правила цитування творів, публікації хрестоматій, перекладів, газетних та журнальних новин, телеграфних та телефонних повідомлень. Як літературні твори захищалися карти, глобуси, атласи, малюнки з природознавства, будівельні та інші технічні плани, малюнки, креслення, якщо вони не були художніми творами. Автор мав право випускати твір під своїм ім'ям, псевдонімом або анонімно. Закон встановлював два види співавторства: а) коли кожен співавтор створював окрему частину роботи; б) охоронялася спільна праця співавторів без виділення окремих частин.

Перелік музичних творів був доповнений «механічними нотами» (дисками, пластинками, циліндрами). Окрім того у самостійний розділ закону було виведено регулювання публічного виконання драматичних, музичних та музично-драматичних творів. Виключне право на публічне виконання музичного твору мав композитор, але якщо він залишив його за собою, зазначивши про це на кожному примірнику твору. Водночас, не вважалося порушення авторського права публічне виконання твору під час народних свят, виконання, яке не мало на меті наживи, яке призначалося для благодійництва.

Художніми творами, які підлягали захисту були твори живопису, гравірування та інших видів графічного мистецтва, скульптури та архітектури. Авторське право на художні твори належало художнику навіть якщо твір був створений на замовлення іншої особи за винятком портрету та бюсту, право на які належало особі, з якої написано портрет чи зроблено бюст. У той же час, без згоди художника допускалося копіювання твору, придбаного безпосередньо у художника у власність храмів Божих, царських палаців, музеїв, урядових та громадських установ. Порушенням авторського права на художній твір вважалося повторення, розмноження твору або його частини з оригіналу чи з копії в одному виді мистецтва. Тоді як зображення творів живопису засобами творення і, навпаки, відтворення окремих художніх творів у науковому дослідженні або для навчальних цілей, або творів, що знаходяться на вулицях, площах, громадських місцях, розміщення окремих частин художнього твору у промислових виробках чи на громадській виставці не вважалося порушенням авторського права художника.

Фотографу належало виняткове право повторення, розмноження та видання фотографічного твору світлописним, механічним, хімічним чи іншим способом. Тоді як авторське право на фотопортрети та фототвори, виконані на замовлення, належало замовнику. Обов'язковою умовою збереження за фотографом авторського права було зазначення на кожному примірнику фірми або імені, прізвища і місця проживання фотографа та року випуску фотографії.

Важливо, що закон визнавав авторське право щодо творів, які побачили світ в Росії або авторами яких є піддані Російської імперії, тобто захищалися майнові та особисті інтереси вітчизняних авторів. Тоді як твори іноземців мали правовий захист лише за умови укладення Росією з відповідною іноземною державою договору про охорону авторських прав. Важливою новелою була ідея поступки авторського права, адже закон розрізняв передачу права видання за видавничим договором та передачу самого авторського права.

Тодішній міжнародній практиці захисту авторських прав відповідав, встановлений законом, строк дії авторського права: 50 років з дня смерті автора; у випадку співавторства 50 років з дня смерті останнього співавтора; анонімні (під псевдонімом) твори – 50 років з моменту виходу у світ; збірки народної творчості – 50 років з моменту публікації; періодичні видання – 25 років з моменту публікації. Фототвори охоронялися впродовж 10 років, а у вигляді збірок – 25 років.

Загалом закон 1911 р. відповідав рівню авторського європейського законодавства та практики, зберігши кращі норми вітчизняного законодавства та увібравши міжнародні прогресивні новели. Але згодом, з утвердженням радянської влади, на превеликий жаль, ставлення до захисту інтелектуальної власності різко змінилося, а законодавство у цій сфері суттєво відкотилося у своєму розвитку як від законів імперського періоду, так і від західноєвропейських зразків.

Висновки. Отже, історико-правовий аналіз правового закріплення авторського права в Російській імперії дозволив виділити деякі його особливості. Так, російське законодавство про авторське право з'явилося значно пізніше ніж у провідних європейських країнах. Тривалий час авторське право існувало в рамках цензурного законодавства, а відтак уповільнювало формування ідеї авторства. У XIX

ст. російському законодавству притаманна пропріетарна концепція авторського права. Законодавче закріплення авторських прав поширилося спочатку на літературні твори, а згодом на музичні та художні. Право авторства пройшло еволюцію від трактування його як виняткового майнового права автора користуватися виданням та його продажем на свій розсуд, як набутим майном, впродовж всього життя автора до виокремлення ідеї майнового та немайнового інтересу автора. Тобто під нормативний захист спочатку потрапив інтерес розповсюджувача, а згодом інтерес автора. Ізольованість Росії та її неучасть в жодній з найважливіших міжнародних угод з охорони інтелектуальної власності затримували розвиток авторського права. Але вже на початку ХХ ст. був прийнятий окремий закон про авторське право, який увів чимало прогресивних новел, які позитивно вплинули на поступ російського авторського права. Всі загальні підходи до законодавчого закріплення авторського права в Росії були поширені й на підконтрольні українські землі. Втім Росія вводила досить жорсткі цензурні правила щодо україномовних видань аж до повної їх заборони, тому про захист авторських прав українських авторів вести мову не доводиться.

Список використаних джерел:

1. Міхневич Л.В. Законодавче закріплення авторського права на українських землях Австрійської (Австро-Угорської) імперії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. Ужгород, 2022. Ч. 1. № 72. С. 55–60.
2. Гордон М.В. К истории возникновения авторского права. *Ученые записки Харьковского юридического института*. 1948. Вып. 3. С. 171–193.
3. Высочайше утвержденный Устав о Цензуре. *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Санкт-Петербург. 1828. Т. 3 (1825–1881). № 1979. С. 459–478.
4. Высочайше утвержденное Положение о правах сочинителей. *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Санкт-Петербург. 1828. Т. 3. (1825–1881). № 1980. С. 478–480.
5. Высочайше утвержденное Мнение Государственного Совета «О правах Сочинителей, Переводчиков и Издателей». *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Санкт-Петербург. 1830. Т. 5. (1825–1881). № 3411. С. 17–21.
6. Высочайше утвержденное Мнение Государственного Совета «О ограждении русских и пребывающих в России сочинителей музыкальных произведений». *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Санкт-Петербург. 1845. Т. 20. (1825–1881). № 18607. С. 107–109.
7. Высочайше утвержденное Положение о собственности художественной. *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Санкт-Петербург. 1846. Т. 21. (1825–1881). № 19569. С. 1–4.
8. Высочайше утвержденное Мнение Государственного Совета объявленное Сенату Министром Юстиции «О продлении срока литературной и художественной собственности». *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Санкт-Петербург. 1857. Т. 32. (1825–1881). № 31732. С. 310–311.
9. Закон об авторском праве. *Полное Собрание Законов Российской Империи*. Санкт-Петербург. 1913. Т. 31 (1881–1913). № 54955. С. 194–202.

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.3>

РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Передерій О.С.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

Передерій О.С. Реформування законодавства про національні меншини України у контексті європеїзації правової системи України (теоретико-правовий аспект).

У статті розкрито особливості оптимізації національного законодавства, яке регламентує правовий статус національних меншин в Україні. В аспекті активізації процесів європейської інтеграції України, як держави-кандидата на вступ до Європейського Союзу, піддано аналізу низькі темпи удосконалення законодавства про національні меншини, акцентовано увагу на багатьох його недосконалостях, наявність яких не відповідає кращим європейським практикам. Зокрема, спираючись на висновки експертів Венеціанської комісії, акцентовано увагу на тому, що норми чинного закону України про національні меншини не забезпечують умови для повноцінної реалізації національними меншинами мовної ідентичності, оскільки регламентація цього є не чіткою (норми про захист мовної ідентичності національних меншин містяться в інших законодавчих текстах і опосередковано спрямовані на унормування питань використання мови лише в окремих галузях - освіта, судочинство, засоби масової інформації тощо).

Запропоновано класифікацію напрямів європеїзації законодавчої бази з питань забезпечення повноправності національних меншин: виокремлено вимоги формально-юридичного характеру і вимоги інституційного характеру. Вимоги формально-юридичного характеру зводяться до удосконалення механізму убезпечення від дискримінації нацменшин у процесі реалізації права на використання рідної мови. Вимоги інституційного характеру передбачають заснування в Україні окремо органу влади, який буде спеціалізуватися на забезпеченні виконанні законодавства у сфері нацменшин..

Зроблено висновок про те, що оновлення національного законодавства України про національні меншини є на сьогодні важливим кроком нашої держави на тривалому і складному шляху європейської інтеграції. Відповідно, перспективним завданням юридичної науки є напрацювання науково обґрунтованих пропозицій щодо розробки нового закону про національні меншини, який у найближчій перспективі забезпечить максимальні умови для повноцінного втілення кожним представником національних меншин своїх прав і інтересів.

Ключові слова: Україна, Європейський Союз, європейська інтеграція, національні меншини, національні спільноти, дискримінація, права, правові стандарти.

Perederii O. Reforming the legislation on national minorities of Ukraine in the context of europeization of the legal system of Ukraine (theoretical and legal aspect).

The article reveals the peculiarities of the optimization of national legislation, which regulates the legal status of national minorities in Ukraine. In the aspect of intensifying the processes of European integration of Ukraine, as a candidate state for joining the European Union, the low rates of improvement of the legislation on national minorities are analyzed, attention is focused on many of its imperfections, the presence of which does not correspond to the best European practices. In particular, based on the conclusions of the experts of the Venice Commission, attention is focused on the fact that the norms of the current law of Ukraine on national minorities do not provide conditions for the full implementation of linguistic identity by national minorities, since the regulation of this is not clear (norms on the protection of the linguistic identity of national minorities are contained in other legislative texts and are indirectly aimed at normalizing issues of language use only in certain fields - education, judiciary, mass media, etc.).

A classification of the directions of Europeanization of the legislative framework on issues of ensuring the full rights of national minorities is proposed: requirements of a formal and legal nature and requirements of an institutional nature are distinguished. The requirements of a formal and legal nature are reduced to the improvement of the mechanism of protection against discrimination of national minorities in the process of realizing the right to use the native language. The requirements of an institutional nature provide for the establishment of a separate authority in Ukraine, which will specialize in ensuring the implementation of legislation in the field of national minorities.

It was concluded that updating the national legislation of Ukraine on national minorities is currently an important step of our country on the long and difficult path of European integration. Accordingly, the long-term task of legal science is to develop scientifically based proposals for the development of a new law on national minorities, which in the near future will provide the maximum conditions for the full implementation of each representative of national minorities of their rights and interests.

Key words: Ukraine, European Union, European integration, national minorities, national communities, discrimination, rights, legal standards.

Постановка проблеми. Після того, як 23 червня 2022 р. Україна офіційно набула статусу кандидата в члени Європейського Союзу (далі – ЄС) нового імпульсу набули процеси трансформації національної правової системи з орієнтацією за універсальні стандарти правової системи ЄС. Це обумовлено положеннями Резолюції Європарламенту про статус кандидата України, Республіки Молдови і Грузії 2022/2716(RSP) (далі – Резолюція про статус кандидата), яка передбачає розширення взаємодії сторін з метою поглиблення подальшої економічної інтеграції та гармонізації законодавства України з нормами і принципами права ЄС [1]. Для повноцінної реалізації політико-правових положень зазначеного документу, ЄС висунув Україні низку вимог щодо проведення удосконалення законодавства, яке регламентує низку важливих галузей суспільного життя та державного управління. Серед них - приведення законодавства про національні меншини у відповідність до європейських стандартів.

Беручи до уваги зазначене, актуальним завданням юридичної науки є дослідження системи найбільш важливих аспектів системи нормативного забезпечення розвитку національних меншин з урахуванням кращої правової практики регулювання зазначеного питання в ЄС.

Стан опрацювання обраної для статті проблематики дає підстави констатувати, що наукова розробка правових аспектів здійснення державної політики у сфері національних меншин фрагментарно була у центрі уваги вітчизняних науковців. Про це свідчить науковий доробок В. Борисенка, М. Гетьманчука, С. Римаренка та ін. Проте, з урахуванням потреб загальної гармонізації українського законодавства з правовою системою ЄС очевидною є доцільність поглибленої розробки зазначеної тематики.

Метою статті є висвітлення пріоритетних напрямів удосконалення національного законодавства України про національні меншини у контексті інноваційних змін правової системи України як держави, яка має статус кандидата у члени ЄС.

Виклад основного матеріалу. Україна станом на сьогодні є поліетнічною державою. У відповідності до преамбули Конституції України громадяни усіх національностей складають Український народ і це є однією із засад державного ладу [2]. Слід відзначити те, що дискусійним залишається питання про загальну кількість етносів (національних меншин), які складають населення Української держави. Так чи інакше, різноманітні інформаційні дані констатують те, що в Україні проживають представники десятків народів і етносів. Певна неоднозначність цього питання обумовлюється, як справедливо відзначає В. Борисенко політичною заангажованістю частини науковців, що призвело до великої плутанини у таких поняттях як етнос, нація, народ, національна меншина [3]. Таку ситуацію, незважаючи на певний негатив, частково можна пояснити відсутністю на рівні права ООН уніфікованого поняття «нацменшини».

Починаючи з 1972 р. в ООН неодноразово було констатовано неконструктивність позицій багатьох держав щодо регламентації правового статусу національних груп, що проживають на їх території. У межах підготовки Міжнародного пакту про громадянські і політичні права підкомісія ООН з прав людини визначення категорії «національна меншина» пропонувалося у кількох різних варіаціях [4, с. 131]. З того часу міжнародне право не напрацювало уніфікованого і однозначного визначення категорії «національна меншина». Навіть після затвердження Генеральною Асамблеєю ООН 18.12.1992 р. Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин ситуація не змінилася. У 1996 р. на рівні ООН з'явився робочий документ E/74/72/25/1996 W31 «Визначення меншин». У відповідності до документу «меншиною» є група осіб, які постійно проживають

на території держави, є чисельною меншістю стосовно решти населення цієї держави, тобто складають менше половини її населення, мають національні, етнічні, релігійні, мовні, а також інші пов'язані з ними характеристики, культуру, традиції і які відрізняються від відповідних характеристик решти населення, і які виявляють прагнення до збереження існування і самобутності такої групи [5, с. 26].

На рівні міждержавної правової системи ЄС активна робота щодо напрацювання регіональних правових стандартів щодо унормування статусу національних меншин розпочалася після 2000 р. під час підготовки Конституції ЄС. До цього ЄС, незважаючи на дискусії у межах держав-членів щодо питань національних меншин, здебільшого керувався нормативними стандартами Організації з безпеки і співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) та рекомендаціями Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин. Поряд із цим, чітка правова інституціоналізація універсальних міждержавних стандартів статусу національних меншин знайшла своє відображення у Лісабонському договорі 2007 р., положення якого було інкорпоровано у Договір про функціонування Європейського союзу 1957 р. та Договір про Європейський Союз 1992 р. [6].

Головний концепт змісту зазначених документів в частині унормування правового статусу національних меншин зводиться до того, що національним меншинам у державах ЄС гарантується повага людської гідності, свободи, права людини, недопущення дискримінації за будь-якою ознакою включаючи расову належність, колір шкіри, етнічне чи соціальне походження, генетичні риси, мову, релігію, толерантність, рівний доступ до правосуддя, гендерна рівність, зокрема осіб, що належать до меншин (ст. ст. 2, 21 консолідованої версії договорів). Більш того, недискримінація за ознаками національної приналежності є одним із найважливіших «людиноцентристських» універсальних стандартів міждержавної правової системи об'єднаної Європи.

У 1992 р. Україна як молода демократична держава Європи прийняла окремий законодавчий акт, спрямований на врегулювання правового статусу нацменшин – Закон України «Про національні меншини в Україні» від 25.06.1992 р. № 2494-ХІІ (далі – Закон про нацменшини) [7]. Вказаний акт заклав фундаментальні юридичні основи регулювання суспільних відносин у цьому питанні та визначив елементарну систему гарантій вільного розвитку нацменшин. Зокрема, ст. 3 Закону про нацменшини національними меншинами визначає групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. Разом із тим, після введення закону про нацменшини у дію в Україні, не спостерігалось активної роботи щодо удосконалення його положень у період наступних 20 років. Перші зміни до закону про нацменшини було внесено у 2012 р. і стосувалися вони зміцненню засад державної мовної політики та гарантування недискримінації нацменшин обиратися або призначатися на будь-які посади в органах влади. Ці зміни було внесено окремими законами «Про засади державної мовної політики» від 03.07.2012 р. № 5029-VI та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України» від 16.10.2012 р. № 5461-VI [8], [9]. Власне, саме законодавчі засади забезпечення мовних потреб нацменшин в Україні впродовж останніх років стали для ЄС приводом низки суттєвих зауважень і рекомендацій з боку європейських експертів.

Якщо більш конкретизовано, то сигнали Україні від ЄС в частині європеїзації законодавчої бази з питань забезпечення повноправності нацменшин можна умовно диференціювати на дві групи: умови формально-юридичного характеру і умови інституційного характеру. Умови формально-юридичного характеру зводяться до удосконалення механізму забезпечення від дискримінації нацменшин у процесі реалізації права на використання рідної мови. Так, у відповідності до Висновку Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) від 09.12.2019 р. № 960/2019 «Щодо закону про забезпечення функціонування української мови як державної» європейські експерти висловлюють певні зауваження, які хоча і не мають імперативного характеру, але якими оперує ЄС [10]. Зокрема, експерти Венеційської комісії у висновку вказали, що чинний Закон про нацменшини містить лише загальні положення щодо мовних прав осіб, що належать до національних меншин. Деякі його норми про захист мовної ідентичності нацменшин містяться в інших законодавчих текстах і опосередковано спрямовані на унормування питань використання мови лише в окремих галузях (освіта, судочинство, засоби масової інформації тощо).

Група інституційних вимог базуються навколо рекомендації щодо доцільності заснування в Україні окремо визначеного органу, який буде спеціалізуватися на забезпеченні виконанні законодавства у сфері нацменшин. На сьогодні на національному рівні забезпеченням прав нацменшин здійснюють

ся багатьма інституціями. Серед них, зокрема, Президент України, Кабінет Міністрів України, Міністерство культури і інформаційної політики, Міністерство освіти і науки України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Державна служба України з етнополітики та свободи совісті, Національна поліція України, прокуратура та інші органи. Слід також пам'ятати, що у червні 2014 р. Кабінетом Міністрів України було засновано інститут Урядового уповноваженого з питань етнополітики. До його компетенції належало забезпечення взаємодії Кабінету Міністрів України з органами виконавчої влади та інститутами громадянського суспільства з метою забезпечення захисту прав національних меншин і корінних народів, збереження міжнаціональної єдності та злагоди в українському суспільстві [11]. Проте, менш, аніж через рік посаду було скорочено і функції уповноваженого передали Секретаріату Кабінету Міністрів України. Подібне розмаїття державних інституцій, до предмету відання яких належить різні аспекти сприяння у реалізації державної політики у сфері забезпечення прав нацменшин унеможливує проведення чіткої цілеспрямованої роботи на державному рівні в означеному напрямі.

На потребу ухвалити в Україні новий закон про нацменшини неодноразово вказували представники європейських інституцій, зокрема Верховний комісар ОБСЄ, Дорадчий комітет Рамкової конвенції про захист національних меншин та Комітет міністрів Ради Європи. Задля виправлення такої ситуації і «європеїзації» законодавчого поля розвитку національних меншин у 2022 р. Україна зробила важливий крок у напрямі оновлення законодавства про національні меншини. Було розпочато процес активних професійних консультацій і суспільного обговорення ініційованого ще у 2021 р. Президентом України проекту Закону України «Про національні спільноти України» [12]. Проект покликаний замінити чинний сьогодні Закон про нацменшини. Робоча версія документу передбачає кілька важливих правових інновацій: 1) замість категорії «національна меншина» планується ввести поняття «національна спільнота»; 2) пропонується визначити широкий перелік гарантій у сфері реалізації прав національних спільнот, а також заборонити дискримінацію, передбачити «права та свободи осіб, що належать до національних спільнот» включаючи «право на самоідентифікацію»; 3) передбачити принципи державної політики щодо реалізації прав та свобод осіб, які належать до національних спільнот в Україні; 4) визначити базові повноваження центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики в сфері реалізації прав та свобод національних спільнот та ін.

Станом на початок вересня 2022 р. тривають консультації щодо змісту проекту документу перед тим, як виносити його на голосування у сесійній залі парламенту. Подальша «шліфовка» проекту закону є обов'язковою і необхідною, адже ЄС і міжнародні організації мають високі очікування від України в частині не лише європеїзації законодавства про національні меншини, а й демократизації всієї системи правового регулювання суспільних відносин.

Висновки. Оновлення національного законодавства України про національні меншини є на сьогодні важливим кроком нашої держави на тривалому і складному шляху європейської інтеграції. З урахуванням наданого Україні статусу кандидата у члени ЄС особливо важливим є юридична інституціоналізація універсальних європейських правових стандартів унормування правового статусу нацменшин. У зазначеному контексті перспективним завданням юридичної науки є напрацювання науково обґрунтованих пропозицій щодо розробки нового закону про національні меншини, який у найближчій перспективі забезпечить максимальні умови для повноцінного втілення кожним представником національних меншин своїх прав і інтересів.

Список використаних джерел:

1. Resolution on the candidate status of Ukraine, the Republic of Moldova and Georgia 2022/2716 (RSP). URL: <https://oeil.secure.europarl.europa.eu/oeil/popups/printficheglobal.pdf?id=739315&l=en> (дата звернення: 09.07.2022).
2. Конституція України від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст. 141.
3. Борисенко В. Скільки народів живе в Україні. *Електронна версія газети Кабінету Міністрів України «Урядовий кур'єр»*. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/skilki-narodiv-zhive-v-ukrayini/> (дата звернення 12.09.2022).
4. Римаренко С.Ю. Міжнародні стандарти статусу національних меншин. *Наукові записки Інституту політичних і етнополітичних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. №/ 4 (78). С. 129–142.

5. Гетьманчук Микола. Міжнародно-правова база захисту прав національних меншин в Україні. Державна політика щодо захисту прав національних меншин: досвід країн Вишеградської групи: *монографія*. Львів. Видавництво «Сорока», 2019. – 184 с. С. 25–36.
6. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. *Інтернет-сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення 14.09.2022).
7. Про національні меншини в Україні : Закон України від 05.06.1992 р. № 2494-XII. *Інтернет-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text> (дата звернення 14.09.2022).
8. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI. *Інтернет-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17#Text> (дата звернення 15.09.2022).
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України : Закон України від 16.10.2012 р. № 5461-VI. *Інтернет-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5461-17#Text> (дата звернення 15.09.2022).
10. Висновок Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії) від 09.12.2019 р. № 960/2019 «Щодо закону про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://kmf.uz.ua/wpcontent/uploads/2019/1297-960-2019.pdf> (дата звернення 16.09.2022).
11. Про Урядового уповноваженого з питань етнопонаціональної політики : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.06.2014 р. № 164. *Офіційний вісник України*. 2014. № 47. Ст. 1240.
12. Про національні спільноти України: проєкт Закону України. *Інтернет-сайт Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнаціональних відносин*. URL: <https://kompravlud.rada.gov.ua/uploads/documents/34043.pdf> (дата звернення 16.09.2022).

НОРМОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ЯК ПРАВОВА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМОТВОРЧИХ ПОВНОВАЖЕНЬ

Погорєлова З.О.,
*кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Погорєлова З.О. Нормотворча діяльність Президента України як правова форма реалізації нормотворчих повноважень.

У статті досліджуються особливості правової форми здійснення нормотворчих повноважень Президента України, а саме нормотворчої діяльності. Розкривається сутність нормотворчої діяльності як владної діяльності по плануванню, підготовці, встановленню, зміні і скасуванню загальнообов'язкових правил шляхом розробки і прийняття нормативних актів Президента України.

Обґрунтовується теза про те, що в силу важливості нормотворчої діяльності Президента України для реалізації мети цієї діяльності, статусу і усіх повноважень Президента України, її владного характеру, встановленої загальнообов'язковості актів, що приймаються Президентом України нормотворча діяльність Президента України має здійснюватися не тільки з застосуванням відповідних засобів контролю за цією діяльністю, супроводжуватися контролем за конституційністю і законністю актів, що приймаються Президентом України, але й також з дотриманням внутрішньої процедури підготовки і проходження правових актів Президента України, тобто мати відповідну правову процесуальну форму. Осмислюється значимість правової процесуальної форми нормотворчої діяльності Президента України, її роль у підготовці досконалих нормативних актів Президента України для найкращої реалізації практичних вимог до процесу нормотворчості.

Розглядаються також інші елементи, що характеризують нормотворчу діяльність Президента України: процесуальні стадії, процесуальні провадження і процесуальний режим, які разом складають інтегральну характеристику нормотворчого процесу, в рамках якого здійснюється нормотворча діяльність Президента України, як системи самостійних, логічно завершених етапів, стадій, юридико-технічних дій по встановленню, зміні чи скасуванню загальнообов'язкових правил поведінки шляхом прогнозування, планування, підготовки, узгодження, правової експертизи, розгляду та прийняття, державної реєстрації, опублікування, вступу в силу (набрання чинності) нормативних актів Президента України.

Розглядаються існуючі в правничій науці класифікації видів нормотворчої діяльності Президента України та пропонується уточнена класифікація з урахуванням специфіки участі Президента України у законотворчому процесі та урядовій нормотворчості.

Ключові слова: теорія нормотворчості, нормотворчий процес, нормотворчі повноваження Президента України, нормотворча діяльність Президента України, види нормотворчої діяльності Президента України.

Pogorelova Z.O. Law-making activities of the President of Ukraine as a legal form of realization of law-making authorities.

The article examines the peculiarities of the legal form of the implementation of the rule-making powers of the President of Ukraine, namely the rule-making activity. The essence of rule-making activity is revealed as a power activity for planning, preparation, establishment, change and cancellation of universally binding rules through the development and adoption of normative acts of the President of Ukraine.

The thesis is substantiated that due to the importance of the rule-making activity of the President of Ukraine for the realization of the purpose of this activity, the status and all the powers of the President of Ukraine, its authoritative nature, the established universality of acts adopted by the President of Ukraine, the rule-making activity of the President of Ukraine should be carried out not only with the application appropriate means of control over this activity, to be accompanied by control over the constitutionality and

legality of acts adopted by the President of Ukraine, but also with compliance with the internal procedure for the preparation and passing of legal acts of the President of Ukraine, i.e. having an appropriate legal procedural form. The significance of the legal procedural form of the rule-making activity of the President of Ukraine, its role in the preparation of perfect normative acts of the President of Ukraine for the best implementation of practical requirements for the rule-making process is considered.

Other elements characterizing the norm-making activity of the President of Ukraine are also considered: procedural stages, procedural proceedings and procedural mode, which together constitute an integral characteristic of the norm-making process, within which the norm-making activity of the President of Ukraine is carried out, as a system of independent, logically completed stages, stages, legal technical actions to establish, change or cancel mandatory rules of conduct by means of forecasting, planning, preparation, coordination, legal expertise, consideration and adoption, state registration, publication, entry into force (coming into force) of normative acts of the President of Ukraine.

The classifications of the types of rule-making activities of the President of Ukraine existing in jurisprudence are considered, and a refined classification is proposed, taking into account the specifics of the participation of the President of Ukraine in the law-making process and governmental rule-making.

Key words: theory of rule-making, rule-making process, rule-making powers of the President of Ukraine, rule-making activity of the President of Ukraine, types of rule-making activity of the President of Ukraine.

Постановка проблеми. Нормотворчі повноваження Президента України, як владні повноваження, займають особливе місце в системі повноважень Президента України. Тому є підвищеною увага до процесу їх реалізації. Правнича наука має дати відповідь на питання якою мірою нормотворчі повноваження мають реалізовуватися у відповідній правовій формі, з дотриманням яких вимог і процедур, наскільки має бути відкритим процес розробки і прийняття нормативних актів Президента України, яким має бути вплив громадськості на вироблення і реалізацію нормативних рішень глави держави. Існує потреба обґрунтування необхідності здійснення нормотворчих повноважень Президента України у відповідній правовій процесуальній формі нормотворчої діяльності, виокремлення інших елементів нормотворчої діяльності Президента України, які разом з правовою процесуальною формою склали б інтегральну характеристику нормотворчого процесу, в рамках якого і повинні здійснюватися нормотворчі повноваження. Розгляду цього питання і присвячена дана стаття.

Стан дослідження теми. Питанням нормотворчих повноважень Президента України присвячено чимало наукових праць, зокрема у сфері теорії права і держави, конституційного та адміністративного права, в яких розглядаються переважно питання конституційно-правового і законодавчого регулювання процесу підготовки нормативних актів Президента України, правової природи актів Президента України. Що ж до дослідження питань поняття правової процедури і способів реалізації нормотворчих повноважень Президента України, природи нормотворчої діяльності, то таких питань значно менше. До них, зокрема, можна віднести праці Я.О. Берназюка [1], Ю.С. Лепеха [2], Г.В. Макарова [3], О.В. Скрипнюка, В.Л. Федоренка [4], Р.В. Чорнолуцького [5] та деяких інших правників. І це не випадково.

Метою статті є дослідження нормотворчої діяльності Президента України, як правової форми здійснення нормотворчих повноважень, формулювання її поняття, процедурно-процесуальних вимог, ролі у підготовці досконалих нормативних актів Президента України.

Виклад основного матеріалу. Сутність, значення нормотворчих повноважень, їх роль у реалізації завдань, інших повноважень Президента України зумовлює необхідність їх реалізації у особливій правовій формі, а саме у формі нормотворчої діяльності, - владної діяльності по плануванню, підготовці, встановленню, зміні і скасуванню загальнообов'язкових правил шляхом розробки і прийняття нормативних актів Президента України.

Нормотворча діяльність, як і нормотворчі повноваження, є невід'ємною частиною статусу Президента України. Із цим згодний також Р.В. Чорнолуцький, підкреслюючи, що «переважну більшість своїх конституційних функцій і повноважень Президент України реалізує здійснюючи нормопроєктну та нормотворчу діяльність» [5, с. 377], а тому «нормопроєктна діяльність є органічною, обов'язковою і функціональною частиною його конституційно-правового статусу, а також у широкому розумінні – важливою частиною проблематики досягнення оптимальної моделі організації державної влади, оскільки формування та функціонування такої моделі є однією з найбільш важливих процесуально-інструментальних і нормативно-технологічних характеристик у процесі конституційного регулювання в будь-якій державі світу. Це зумовлено насамперед тим, що від ефективності організаційної

структури державної влади та її функціонування значною мірою залежать як наявні результати, так й перспективи розвитку і держави, і суспільства» [5, с. 374]. О. Скрипнюк вважає, що акти Президента України є юридичною формою реалізації його нормотворчих повноважень [6, с. 322].

Нерідко в юридичній літературі нормотворчу діяльність чи нормотворчість Президента України визначають лише як сукупність дій по встановленню чи зміні правових норм чи лише як діяльність по виданню нормативних актів. Так, наприклад, Г.В. Макаров вважає, що «нормотворчістю глави держави є сукупність дій глави держави щодо встановлення чи зміни формальнообов'язкових правил поведінки, які спрямовані на регулювання суспільних відносин, адресовані колу неперсоніфікованих суб'єктів та мають необмежену кількість застосувань» [3 с. 6]. Правотворча діяльність, зокрема, у проєкті Закону «Про правотворчу діяльність» визначена як «діяльність з планування, розробки проєкту нормативно-правового акта (його концепції) та прийняття (видання) нормативно-правового акта, метою якої є правове врегулювання та/або охорона суспільних відносин» [7].

Як уявляється, більш завершене і більш близьке до понятійної відповідності «творення норми» є визначення нормотворчої діяльності, що має включати як діяльність по встановленню, зміні чи скасуванню загальнообов'язкових правил поведінки, так і форму, в якій здійснюється таке встановлення, зміна чи скасування, а саме – нормативні акти Президента України, що містять відповідні норми.

Президент України як глави держави, що обирається безпосередньо народом, має певну свободу розсуду у своїх діях, однак ця свобода розсуду детермінована цілями його діяльності (згідно присяги Президент України зобов'язаний боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі), межами і змістом його конституційних повноважень, в тому числі й нормотворчих повноважень.

Нормотворча діяльність Президента України має здійснюватися у правовій процесуальній формі.

В силу важливості нормотворчої діяльності Президента України для реалізації мети діяльності, статусу і усіх повноважень Президента України, її владного характеру, встановленої загальнообов'язковості актів, що приймаються Президентом України, існує необхідність нормативного упорядкування порядку її здійснення, фіксації результатів на відповідних її стадіях. Такий висновок випливає із змісту статті 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачений Конституцією та законами України. Тому до нормотворчої діяльності Президента України, як і до нормотворчої діяльності інших органів державної влади та їх посадових осіб, є правомірним висунення таких вимог, що гарантували би дотримання цього дозвільного принципу.

Найперше, нормотворчу діяльність Президента України слід розглядати як таку, що має бути достатньою мірою формалізована, здійснюватися у відповідному процедурно-процесуальному порядку, відображатися у певній системі взаємозалежних, організаційно упорядкованих та послідовних дій, що підпорядковані загальній меті і спрямовані на отримання конкретного результату.

В силу її значимості нормотворча діяльність Президента України має здійснюватися з застосуванням відповідних засобів контролю за цією діяльністю, супроводжуватися контролем за конституційністю і законністю актів, що приймаються Президентом України, а також дотриманням внутрішньої процедури підготовки і проходження правових актів Президента України.

Серед засобів конституційного контролю є контроль щодо актів Президента України відповідно до статті 150 Конституції України згідно статті 14 Закону України «Про Конституційний Суд України» [8], а серед засобів контролю за законністю актів Президента України є можливість оскарження актів Президента України в порядку адміністративного судочинства згідно з Кодексом адміністративного судочинства України [9]. Однак питання контролю за дотриманням внутрішньої процедури підготовки відповідного акта Президента України, якщо це не торкається питання, урегульованого Конституцією чи законами України, залишається поза межами правового регулювання. Дотично питання порушення процедури при розробці чи прийнятті акта Президента мало б підлягати оцінці у разі оскарження акта Президента України у порядку адміністративного судочинства, однак формулювання частини 2 статті Кодексу адміністративного судочинства України дає мало простору для такого підходу. У справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють лише, чи прийняті (вчинені) вони: 1) на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України; 2) з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано; 3) обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають

значення для прийняття рішення (вчинення дії); 4) безсторонньо (неупереджено); 5) добросовісно; 6) розсудливо; 7) з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації; 8) пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія); 9) з урахуванням права особи на участь у процесі прийняття рішення; 10) своєчасно, тобто протягом розумного строку.

Порушення процедури підготовки, розгляду або прийняття акта Президента України можна було розглядати в якості обставини, що має значення для прийняття рішення (вчинення дії), передбаченої пунктом 3 цього переліку, але для такого тлумачення у контексті пункту першого цієї частини 2 статті 2 КАСУ України немає широкого простору. Не випадково у судовій практиці немає справ, де б давалася оцінка цієї процедури.

Очевидно, що у цьому переліку слід було б прямо передбачити перевірки адміністративним судом дотримання процедури підготовки, розгляду або прийняття акта Президента України і врахування у цій обставини у рішенні, якщо це істотно вплинуло на остаточний результат.

Враховуючи, що повноваження Президента України в умовах змішаної форми правління значною мірою виходять за межі повноважень глави держави і поширюються на сфери урядової діяльності (зовнішньої політики, національної безпеки і оборони тощо), їх реалізація має супроводжуватися також інституційною взаємодією, тобто такою взаємодією глави держави і уряду, яка давала б змогу цим важливим інститутам влади узгоджувати свої позиції у процесі прийняття рішень глави держави. Конституційний Суд України підкреслив, що принцип поділу влади «відображає функціональну визначеність кожного з державних органів, передбачає не тільки розмежування їх повноважень, а й їх взаємодію, систему взаємних стримувань та противаг, які мають на меті забезпечення їх співробітництва як єдиної державної влади [10]. Ця інституційна взаємодія щодо Кабінету Міністрів України і Президента України втілена у процедурі контрасигнації, що передбачена частиною 4 статті 106 Конституції України.

Важливим в контексті розуміння правової природи нормотворчих повноважень Президента України є питання класифікації нормотворчої діяльності Президента України.

Нерідко у юридичній літературі на підставі того, що Президент наділений повноваженнями у законотворчому процесі (а саме правом вето, змістом якого є повернення закону зі своїми мотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду, а у разі прийняття його пропозицій чи подолання вето - право підпису і офіційного оприлюднення закону), види правотворчої діяльності Президента класифікують на безпосередню, сумісну та опосередковану [11, с. 7-8], відносячи до останньої саме участь Президента у законотворчому процесі. О. Скрипнюк та В. Федоренко запропонували поділ правотворчої діяльності Президента України на три види, а саме на безпосередню правотворчість (тобто видання указів і розпоряджень), правотворчість у формі прямої або опосередкованої участі в інших видах правотворчої діяльності, як то реалізація конституційного права законодавчої ініціативи і застосування права вето до законів, прийнятих Верховною Радою України, та доктринальну правотворчість (до останньої пропонується віднести програмування та стимулювання нормотворчості інших суб'єктів нормотворчої діяльності, до прикладу звернення з посланням до народу України та до Верховної Ради України, надання доручень та директив тим чи іншим суб'єктам) [4, с. 69]. О.Ф. Скакун виділяє дві основні форми правотворчої діяльності, пов'язані з: 1) безпосередньою реалізацією владних повноважень глави держави: 2) учасника законодавчого процесу – суб'єкта права законодавчої ініціативи [12, с. 126].

З цього приводу слід насамперед зазначити, що діяльність Президента України щодо встановлення, зміни або скасування правових норм шляхом видання актів більш коректно визначати як нормотворчу, а не правотворчу діяльність, оскільки, як про це йшлося у першому розділі роботи, правотворчість являє собою соціальне і політико-правове явище і повноваження на створення права, як соціального регулятора, що здійснюється самим народом або ж від його імені, а тому його слід пов'язувати з безпосереднім формуванням права самим народом у формі референдуму або ж з делегуванням народом повноважень парламенту, як представницькому органу усього народу, що здійснюється парламентом у формі закону.

Що ж до запропонованих форм нормотворчої діяльності Президента, то така класифікація потребує уточнення з точки зору самого поняття нормотворчої діяльності і її зв'язку з нормотворчими повноваженнями. Цілком очевидно, що безпосередність згаданими авторами пов'язується з нормотворчими

повноваженнями і кінцевим результатом нормотворчої діяльності Президента України – прийняттям відповідного нормативного акту. Оскільки Президент України ані у законотворчій діяльності не є суб'єктом прийняття законів, ані у нормотворчій діяльності інших органів державної влади – суб'єктом прийняття підзаконних актів, хоча в обох випадках бере участь і значною мірою може впливати навіть зміст відповідних нормативних актів, то, здавалося б, можна було б визнати таку участь опосередкованою. Але нормотворча діяльність не зводиться лише до цієї фінальної стадії нормотворчої діяльності, а охоплює цілу низку інших, попередніх етапів цієї діяльності, що здійснюються до етапу прийняття нормативного акта (зокрема, його планування і підготовка). І на цих етапах нормотворчої діяльності участь Президента України, якщо вона відбувається, здійснюється ним безпосередньо. Тим більше це стосується участі Президента України у законотворчій діяльності, яка не може бути класифікована як опосередкована, оскільки Президент України виступає активним учасником законотворчої діяльності, використовуючи право законодавчої ініціативи, вносячи пропозиції щодо змісту проекту закону при застосуванні права вето, зрештою, підписує прийняті парламентом закони та публікуючи їх.

Тому, на мій погляд, всю нормотворчу діяльність Президента України можна було б класифікувати на такі види: 1) нормотворчу діяльність з метою реалізації нормотворчих повноважень Президента по виданню нормативних актів; 2) участь у законотворчій діяльності Верховної Ради України у формі реалізації конституційного права законодавчої ініціативи, права вето на закони, прийняті Верховною Радою України і їх підписання та опублікування; 3) участь у нормотворчій діяльності інших органів державної влади.

Що ж до виокремлення в якості самостійного виду нормотворчості Президента України доктринальної нормотворчості (чи за визначенням деяких авторів доктринальної правотворчості), то названі дії, що зводяться до програмування та стимулювання нормотворчості інших суб'єктів нормотворчої діяльності, в тому числі у формі звернення з посланням до народу України та до Верховної Ради України або ж надання доручень та директив відповідним суб'єктам, хоча й мають наукову, доктринальну основу (доктринальна основа має бути, до речі, властивою для нормотворчості усіх органів державної влади), слід відносити до окремих етапів нормотворчої діяльності, що охоплює ініціювання, планування, розробку проекту акта (його концепції) та його прийняття, введення в дію тощо. Якщо ж такі дії виходять далеко за рамки нормотворчої діяльності (наприклад, прогноз розвитку законодавства в тій чи іншій сфері), то їх не можна віднести до нормотворчої діяльності. А тому визначати їх як нормотворчість чи нормотворчу діяльність немає підстав.

Процесуальна форма нормотворчої діяльності як наукова конструкція розкриває сукупність юридичних процедурно-процесуальних засобів унормування нормотворчої діяльності, відповідних процесуальних дій по її здійсненню.

Реальне осмислення значимості правової процесуальної форми нормотворчої діяльності Президента України, її ролі у підготовці досконалих нормативних актів Президента України, найкращої реалізації практичних вимог до процесуальної форми здійснення нормотворчої діяльності Президента України може бути досягнуто лише при врахуванні інших трьох важливих елементів, що характеризують нормотворчу діяльність Президента України і що разом з процесуальною формою нормотворчої діяльності складають поняття нормотворчого процесу: процесуальних стадій, процесуального провадження і процесуального режиму.

Процесуальні стадії пов'язані з послідовністю здійснення дій по встановленню, зміні чи скасуванню загальнообов'язкових правил поведінки шляхом розробки і прийняття відповідних нормативних актів, а саме стадіями прогнозування, планування, розробки нормативних актів Президента України, їх експертизи, внесення на розгляд Президента України, прийняття, опублікування та введення в дію.

У процесуальному провадженні відображаються юридично фіксовані обставини нормотворчої ініціативи, матеріали справи законопроекту, офіційне документальне закріплення процесуальних результатів.

У нормотворчому процесуальному режимі відображається дія принципів нормотворчої діяльності, що утворює гарантії забезпечення нормотворчої діяльності, ефективне здійснення нормотворчої діяльності і досягнення її кінцевого результату.

Відтак нормотворчий процес, в рамках якого здійснюється нормотворча діяльність Президента України, може бути визначений як система самостійних, логічно завершених етапів, стадій, юридико-технічних дій по встановленню, зміні чи скасуванню загальнообов'язкових правил поведінки шляхом прогнозування, планування, підготовки, узгодження, правової експертизи, розгляду та прийняття,

державної реєстрації, опублікування, вступу в силу (набрання чинності) нормативних актів Президента України.

Висновки. Нормотворча діяльність є владною діяльністю по встановленню, зміні чи скасуванню загальнообов'язкових правил поведінки шляхом розробки і прийняття нормативних актів Президента України, засобом здійснення Президентом України державної влади, реалізації його нормотворчих повноважень завжди і виключно з метою виконання ним своїх функцій, завдань та повноважень. Нормотворча діяльність, як і нормотворчі повноваження, є невід'ємною частиною статусу Президента України.

Нормотворча діяльність, як і нормотворчі повноваження, є невід'ємною частиною статусу Президента України. В силу важливості нормотворчої діяльності Президента України для реалізації мети діяльності, статусу і усіх повноважень Президента України, її владного характеру, визнання загальнообов'язковості актів, що приймаються Президентом України, порядок здійснення нормотворчої діяльності має бути формалізований і нормативно упорядкований, здійснюватися у відповідному процедурно-процесуальному порядку, відображатися у певній системі взаємозалежних, організаційно упорядкованих та послідовних дій, що підпорядковані загальній меті і спрямовані на отримання конкретного результату.

Нормотворча діяльність Президента України має здійснюватися з застосуванням відповідних засобів контролю за цією діяльністю, супроводжуватися контролем за конституційністю і законністю актів, що приймаються Президентом України, а також дотриманням внутрішньої процедури підготовки і проходження правових актів Президента України, фіксації її результатів.

В нормотворчій діяльності Президента України слід виокремлювати процесуальні стадії, що пов'язані з послідовністю здійснення дій, а також процесуальні провадження, що відображають юридично фіксовані обставини нормотворчої ініціативи, матеріали справи законопроекту, офіційне документальне закріплення процесуальних результатів, і процесуальний режим, як відображення дії відповідних принципів, що створює належну правову атмосферу і гарантує ефективне здійснення цієї діяльності.

Процесуальна форма, процесуальні стадії, процесуальне провадження і процесуальний режим складають інтегральну характеристику нормотворчого процесу Президента України, як системи самостійних, логічно завершених етапів, стадій, юридико-технічних дій по встановленню, зміні чи скасуванню загальнообов'язкових правил поведінки шляхом прогнозування, планування, підготовки, узгодження, правової експертизи, розгляду та прийняття, державної реєстрації, опублікування, вступу в силу (набрання чинності) нормативних актів Президента України. Належна правова регламентація усіх складових нормотворчого процесу Президента України сприятиме утвердженню верховенства права в Українській державі.

Список використаних джерел:

1. Берназюк Я.О. Процедурно-процесуальні аспекти нормотворчої діяльності Президента України: основні тези. Держава і право. Випуск 56. С. 20–24.
2. Лепех Ю.С. Президент України як суб'єкт правотворчості: адміністративно-правовий аналіз. Наукові роботи Національного авіаційного університету. Юридичний вісник 4 (49) 2018.
3. Макаров Г.В. Нормотворча діяльність глави держави: зарубіжний досвід та вітчизняна практика. Стратегічні пріоритети. 2009. № 1 (10). С. 5–13.
4. Скрипнюк О.В., Федоренко В.Л. Нормотворча діяльність Президента України та її нормопроєктне забезпечення. Монографія. О.Л. Скрипнюк, В.Л. Федоренко, Ю.Г. Барабаш, Я.О. Берназюк та ін. К.: НАДУ, 2011. 344 с.
5. Чорнолуцький Р.В. Феноменологія нормопроєктної діяльності в конституційному праві України: питання теорії і практики. Дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.02.; Інститут законодавства Верховної Ради України. Ужгород, 2018. 498 с.
6. Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України. Х.: Право, 2009. 468 с.
7. Проект Закону України «Про правотворчу діяльність» № 5707 від 25.06.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355.
8. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням громадянина Погасія Ігоря Петровича щодо офіційного тлумачення положень статей 1, 2 та пункту 2 статті

- 6 Закону України «Про запровадження єдиного збору, який справляється у пунктах пропуску через державний кордон України», пункту 12 частини другої статті 15 Закону України «Про систему оподаткування», а також пункту 3 частини третьої статті 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 1 жовтня 2002 року № 52-у/2002; Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України „Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва“ від 16 січня 2004 року № 6-у/2004. ULR: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/4-mezhi-povnovazhen-konstytuciynogo-sudu-ukrayiny-pidvidomchist-porushenyh-pytan>.
9. Кодекс Адміністративного судочинства України. Офіційний вісник України. 2005 р., № 32, стор. 11, стаття 1918, код акта 33303/2005.
 10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин другої, третьої, четвертої статті 219 Регламенту Верховної Ради України (справа про Регламент Верховної Ради України) від 1 квітня 2008 року №4-рп/2008. Офіційний вісник України. 2008 р., № 28.
 11. Мазур Д.В. Акти правотворчості Президента в республіках зі змішаною формою правління (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01; Харківський нац. ун-т внутріш. справ. Х., 2007. 20 с.
 12. Скакун О.Ф. Форми участі Президента України у правотворчості. Вісник Національного Університету внутрішніх справ. Спецвипуск. До 10-річчя утворення Національного університету внутрішніх справ. 2002. С. 125–132.

ПРИРОДА ОБОВ'ЯЗКУ У ПОГЛЯДАХ ДЖ. СТ. МІЛЛЯ ТА ДЖ. ОСТІНА

Попович Т.П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921*

Попович Т.П. Природа обов'язку у поглядах Дж.Ст. Мілля та Дж. Остіна.

Стаття присвячена аналізу природи обов'язків у світлі поглядів окремих мислителів утилітаризму та позитивізму, а саме: Дж.Ст. Мілля та Дж. Остіна. Автором наголошується, що утилітарне бачення Дж.Ст. Мілля, перш за все, пов'язує обов'язок не стільки з прагненням максимізувати благо в суспільстві, скільки – мінімізувати шкоду від учинків індивідів. Обов'язок характеризується примусом до певних суспільно корисних дій, за невиконання яких індивід може бути підданий відповідальності. При цьому він зобов'язаний утримуватися від усього, що зашкоджує іншим. Відтак, обов'язком є те, що можна вимагати від людини. На думку мислителя, сфера моральних обов'язків включає у себе правила, які і визначають саме ті обов'язки, що суспільство затвердило для виконання. Критерієм правильності наших учинків є те, в якій мірі вони сприяють досягненню щастя – найвищій меті людських прагнень. Мотиви ж виконання моральних обов'язків полягають у так званих зовнішніх і внутрішніх моральних санкціях. Цікавими є погляди Дж. Ст. Мілля на справедливість, яка передбачає не тільки обов'язок вчиняти правильно (і відповідно не вчиняти неправильно), але і вимогу певних осіб з приводу того, на що у них є моральне право.

Разом з тим, вчення Дж. Остіна (так звана теорія наказів) регламентує жорстку концепцію обов'язків, які пронизують всю правову систему. Обов'язок втілюється у наказі, реалізовується через закон, забезпечуючись санкцією. Санкція – необхідний елемент закону, за її відсутності втрачає свою силу зобов'язуюча дія правових норм. Англійський вчений дещо радикалізує вчення про обов'язки: існування прав можливе тільки завдяки існуванню обов'язків. Виконання обов'язку – це сповнення волі особи (Бога, суверена чи приватного індивіда), яка володіє владою (вищністю, могутністю). Слід відзначити, що лише в контексті релігійних обов'язків, які випливають з божественних законів, вчений говорить про мотивацію виконання обов'язків – найбільше щастя для всіх людей. У решті випадків передбачається безкомпромісна й така, що не враховує волі особи, реалізація наказів вищих нижчими. Суспільство стає спільнотою людей, у якій панує обов'язок, завдяки якому лише й можливий розвиток і забезпечення блага для всіх.

Ключові слова: обов'язок, утилітаризм, позитивізм, наказ, закон, санкція

Popovych T. The nature of obligation in the views of J. St. Mill and J. Austin.

The article is devoted to the analysis of the nature of obligations in the light of the views of certain thinkers of utilitarianism and positivism, namely: J.St. Mill and J. Austin. The author emphasizes that the utilitarian vision of J.St. Mill, first of all, connects obligation not so much with the desire to maximize good in society, but with minimizing harm from the actions of individuals. The obligation is characterized by compulsion to certain socially useful actions, for failure of which the individual may be held liable. At the same time, he is obliged to refrain from everything that harms others. Therefore, an obligation is what can be demanded from a person. According to the thinker, the sphere of moral obligations includes rules that determine exactly those obligations that society has approved for fulfillment. The criterion of the correctness of our actions is the extent to which they contribute to the achievement of happiness - the highest goal of human aspirations. The motives for fulfilling moral obligations are the so-called external and internal moral sanctions. According to J. St. Mill, justice involves not only the obligation to do right (and not to do wrong), but also the demand of certain persons regarding what they have a moral right to do.

At the same time, the teaching of J. Austin (the so-called theory of orders) regulates a strict concept of obligations that permeates the entire legal system. The obligation is embodied in an order, implemented through the law, provided with a sanction. The sanction is a necessary element of the law, in its absence the binding effect of legal norms loses its force. The English scientist somewhat radicalizes the doctrine of obligations: the existence of rights is possible only due to the existence of obligations. The fulfillment of an obligation is the fulfillment of the will of a person (God, a sovereign or a private individual) who possesses power (supremacy). It should be noted that only in the context of religious obligations, which derive from divine laws, the scientist talks about the motivation of fulfilling obligations - the greatest happiness for all people. In the remaining cases, the implementation of the orders of superiors by inferiors is assumed to be uncompromising and does not take into account the will of the individual. Society becomes a community of people in which obligation reigns, thanks to which development and provision of good for all is possible.

Key words: obligation, utilitarianism, positivism, order, law, sanction

Постановка проблеми. Позитивістська і утилітарна концепції обов'язків у цілому є схожими, хоч і ґрунтуються на різних принципах (зобов'язуваності та корисності). Категорія обов'язку пов'язана безпосередньо з тим, аби таким чином влаштувати суспільний устрій, щоб забезпечити розвиток, гармонію і навіть прогрес індивідів і колективного цілого. При цьому, все ж таки, можна спостерігати жорсткість позитивізму в сенсі усвідомлення ролі обов'язків як таких і, відповідно, деяку м'якість утилітаристської позиції, що найочевидніше спостерігається в ученні Дж.Ст. Мілля, де значимість обов'язків зберігається, проте вона не здатна перевищити вагомість свободи і персональної відповідальності індивіда. У даній науковій розвідці зосередимо свою увагу на уявленнях про обов'язки окремих мислителів утилітаризму та позитивізму, а саме: Дж.Ст. Мілля та Дж. Остіна.

Стан опрацювання. Відзначимо, що певні аспекти розглядуваної проблематики були предметом дослідження таких вчених, як: Б. Бікс (B. Bix), Д. Браун (D. Brown), Д. Брінк (D. Brink), А. Гофман, Ж. Коулман (J. Coleman), Дж. Райлі (J. Riley), В. Рамбл (W. Rumble), С. Стампф (S. Stumpf), Г. Харт (H. Hart), Ф. Шауер (F. Schauer) та ін.

Метою статті є дослідження та здійснення аналізу природи обов'язку у світлі поглядів Дж.Ст. Мілля та Дж. Остіна.

Вклад основного матеріалу.

1. Дж.Ст. Мілля, відомий англійський філософ, послідовник І. Бентама, в праці «Про свободу» виражає кілька суджень стосовно обов'язків. Так, передусім, обов'язки пов'язуються англійським мислителем із відповідальністю. Індивіда можна цілком справедливо примушувати здійснювати певні позитивні дії на користь інших індивідів. За їх невиконання він може бути підданим відповідальності перед суспільством. Людина здатна шкодити іншим як своїми діями, так і бездіяльністю. В обох випадках вона несе відповідальність за спричинене нею зло. Однак, наголошує Дж.Ст. Мілля, якщо відповідальність за спричинене зло є загальним правилом, то відповідальність за неусунення зла не є правилом, але винятком [1, с. 19-20]. Разом із тим, мають місце випадки, коли індивід не притягується до відповідальності за спричинене ним зло. Йдеться про ті ситуації, коли контроль суспільства виявляється недовірливим і навіть шкідливим, чи навіть коли подібний контроль веде за собою спричинення іншого зла, ще більшого, аніж попереднє. В означених випадках індивід повинен стати сам для себе найбільш строгим суддею, виходячи з міркувань його совісті, адже він вільний від будь-якого іншого суду [1, с. 20-21].

Дж.Ст. Мілля, відстоюючи необхідність захисту індивідуальної свободи, все ж передбачав певні обмеження. Йдеться про те, що індивід не може бути шкідливим для інших, тобто повинен утримуватися від усього, що зашкоджує іншим. Він може діяти згідно з власними здібностями і позиціями лише тоді, коли його дії стосуються безпосередньо його самого [1, с. 108]. Англійський мислитель переконаний, що індивід тільки тоді може розвиватися, коли володіє повною свободою провадити такий спосіб життя, який він вважає кращим. Все, що знищує індивідуальність, виражає деспотизм [1, с. 124]. Що стосується держави, то вона повинна поважати свободу кожного індивіда в усьому, що стосується його самого, однак володіє й обов'язком здійснювати ретельний нагляд за тим, як індивід користується владою, яку він має щодо інших індивідів [1, с. 213]. До прикладу, якщо батьки неналежно турбуються про своїх дітей, держава повинна потурбуватися про те, аби батьки належно виконували свої обов'язки стосовно дітей [1, с. 215]. Разом із тим, людина має бути вільна від примусового втручання, щоб у свій спосіб переслідувати всі задоволення, за винятком безпеки. Вона виконує обов'язки, розподілені згідно з моральними правилами, що встановлені компетентною більшістю.

Остання визнає, що немає необхідності проводити процедуру голосування для прийняття колективних суджень стосовно різних видів задоволень (крім безпеки) [2, р. 83].

Варті уваги ідеї щодо обов'язків Дж.Ст. Мілля, які він висловлює у праці «Утилітаризм». На кожному, перш за все, лежить моральний обов'язок утримуватися від дій, які можуть негативно вплинути на суспільство. Вчений відзначає, що індивіду у більшості випадків необхідно турбуватися про свій власний добробут, інтереси й щастя близьких йому людей. Лише тим, хто в змозі впливати на суспільство в цілому, притаманний обов'язок турбуватися про нього [3, с. 85]. Обов'язком є те, «що можна вимагати від людини». За протилежного випадку про обов'язок не йдеться. Бувають вчинки, відзначає Мілля, які відповідають нашим очікуванням, і це викликає у нас захоплення; якщо ж подібного людини не робить, то це може спричинити несхвалення чи навіть зневагу. Цілком допустимо при цьому, що здійснення цих певних учинків не було обов'язком тієї чи іншої людини, а тому «ми не маємо підстав говорити про порушення морального обов'язку, засуджувати її чи вважати такою, що заслуговує на покарання [3, с. 183, 185].

Дж.Ст. Мілля наполягав на тому, що сфера моральних обов'язків завжди включає у себе правила, які керують діями. Такі правила визначають і оприлюднюють ті обов'язки, які суспільство ствердило виконувати. Вони мають бути набагато конкретнішими, аніж принцип корисності. Правила вважаються моральними в тому випадку, коли зло, якому вони запобігають, чи переваги, які вони надають, явно перевищує зло, якого вони «вартують». Для англійського мислителя моральні правила не стільки спрямовуються на максимізацію добра для людства, скільки зводять до мінімуму шкоду для нього [4, р. 130].

У кожному індивіді, проголошує Дж.Ст. Мілля, закладене уявлення про себе як про істоту соціальну, а звідси – прагнення до того, аби жити в гармонії з почуттями ближніх. Подібна вкоріненість не є стереотипом виховання чи законом, однак атрибутом душі, без якого неможливо комфортно жити. Це і є «вища моральна санкція моралі, заснована на принципі найбільшого щастя» [3, с. 133, 135]. Щастя – єдина ціль людських устремлінь, а тому критерієм правильності наших учинків є те, в якій мірі вони сприяють досягненню такої цілі [3, с. 149]. Поганий вчинок характеризується тим, що він має бути покараний у той чи інший спосіб: законом, суспільною думкою чи докорами власної совісті [3, с. 183]. Водночас окремі дії є дозволеними, тобто ані обов'язковими, ані забороненими. Коли ж кілька дій характеризуються як правильні, ми зобов'язані виконати ту чи іншу з них [5, р. 10].

Англійський філософ роздумує над тим, які мотиви схиляють людину виконувати її моральні обов'язки. Виходячи з принципів утилітарної етики, він приходять до висновку, що такими є «зовнішні і внутрішні моральні санкції». Зовнішніми можуть бути, зокрема: сподівання заслужити схвалення, страх накликати на себе немилість з боку ближніх чи Творця, прив'язаність до ближнього і любов до Бога [3, с. 111]. Внутрішня санкція морального обов'язку зводиться до того, що можна визначити як совість – суб'єктивне почуття, закладене в глибині душі [3, с. 115]. Совість існує як «факт людської природи», однак отримує більш ефективне втілення, коли людина була морально вихована. Вона стає більш чутливою до своїх дій [3, с. 117].

З категорією морального обов'язку в Дж.Ст. Мілля пов'язаний феномен справедливості, яка передбачає «не лише обов'язок вчинити правильно і не вчинити неправильно, але й дещо більше, а саме – що дехто може вимагати від нас того, на що він має моральне право». При цьому «ніхто не має морального права розраховувати на нашу великодушність чи благодіяння, оскільки в нас немає морального обов'язку надавати їх яким-небудь конкретним людям» (у такий спосіб вчений трактує відмінність між справедливістю та такими якостями, як щедрість чи великодушність) [3, с. 189]. Почуття справедливості, на думку англійського мислителя, містить два суттєві елементи: по-перше, бажання покарати людину, яка вчинила зло; по-друге, впевненість у тому, що існує особа (особи), якій (яким) така шкода була завдана. Перше бажання (покарати), зокрема, має природний, практично інстинктивний характер, і виходить із прагнення до самозахисту та почуття симпатії [3, с. 191]. У цілому ж Дж.Ст. Мілля називає справедливість збірним поняттям для корисних інструментів суспільного життя, що володіють більшим авторитетом і зобов'язуючою силою, аніж будь-які інші подібні інструменти [3, с. 239]. Вчинок є несправедливим, коли він неправильний і порушує чийсь права. В свою чергу, хтось має права тоді, якщо володіє вимогою, яку суспільство має захищати силою закону чи громадської думки [6, р. 385].

2. **Дж. Остін.** Своє уявлення про обов'язки один із перших представників юридичного позитивізму Дж. Остін розкриває у працях «Визначення області (предмету) юриспруденції» та «Лекції про юриспруденцію, чи Філософія позитивного закону». Англійський вчений пропонує так звану команд-

ну теорію права або теорію наказів. Закони чи правила є видами наказів [7, р. 6]. Наказ є «виявлення бажання», що володіє своєю особливістю: «сторона, до якої він скерований, підлягає злу від іншої, якщо вона не виконає бажання». Звідси, особа є зобов'язаною відповідно до наказу або підлягає обов'язку стосовно підкорення йому [7, р. 7]. Отже, Дж. Остін стверджує співвідносність понять наказ і обов'язок: «скрізь, де має місце обов'язок, виявляється наказ, і коли виявляється наказ, накладається обов'язок» [7, р. 7]. Те зло, яке, ймовірно, буде застосовано до особи, яка знехтувала наказом чи порушила зобов'язання, називається санкцією або примусом до послуху (до покорі). Одна сторона зобов'язана підкоритися наказу іншої, якщо інша сторона, яка наказує, має владу і мету завдати зла чи болю у разі невиконання її наказу. Звідси, хтось має «звичку підкорятися» іншому, коли його влада є не просто випадковою чи тимчасовою, але частою або постійною [8, р. 605]. Відповідно, погрожуючи чи накладаючи санкції на громадян і посадових осіб, закон породжує звичку підкорятися у тих, хто інакше не був би схильний сприймати директиви закону як підставу для дій [9, р. 4].

У такий спосіб, на думку англійського мислителя, поняття наказу містить у собі наступні аспекти: по-перше, бажання однієї розумної істоти, яке інша має виконати чи утриматися від чого-небудь; по-друге, зло, яке виходить від першої істоти, має бути понесене другою, якщо вона не виконає означене бажання; по-третє, вираження бажання словами чи іншими знаками [7, р. 11]. Коли йдеться про можливість заподіяння зла чи про відповідальність перед злом, Дж. Остін використовує термін «обов'язок» чи «зобов'язання», тоді ж, коли мова йде про саме зло, застосовується термін «санкція» [7, р. 12]. Вчений поділяє накази на два види: закони чи правила, випадкові або окремі. Закон чи правило зобов'язують діяти в цілому, а випадкові (окремі) накази зобов'язують до конкретних дій. Ті дії, які наказує чи забороняє випадкова (окрема) команда, визначаються їх специфічними чи індивідуальними ознаками [7, р. 12-13]. Найбільш яскраво відмінність між законом і випадковим наказом демонструють судові розпорядження. Так, якщо законодавець наказує вшати злодіїв, то суддя, беручи до уваги конкретну крадіжку і конкретного злодія, наказує повісити злодія згідно з наказом законодавця [7, р. 15]. Таким чином, якщо закон адресується всій громаді чи загалом усім особам, окремий наказ – індивідуально певній особі.

Дж. Остін зазначає, що поняття «закон» застосовується як до належних законів, так і до неналежних. Неналежними є такі закони, яким не вистачає деяких з істотних ознак імперативного закону, однак на які поширюється означений термін за аналогією чи через метафору [7, р. 126]. Належні закони поділяються на ті, що встановлені Богом для людських створінь, та ті, що встановлені людьми для людей. У когорті останніх законів розрізняються ті, що утверджені людьми як політичними вищими особами, а також ті, що утверджуються людьми як приватними особами. Неналежні закони, по суті, є лише почуттями і думками, які відчують чи яких дотримуються люди з огляду на людську поведінку [7, р. 128]. Цю групу законів англійський мислитель називає «позитивною мораллю». Вони встановлюються загальною громадською думкою: членів професії, мешканців міста чи провінції, нації чи незалежного політичного суспільства тощо [7, р. 146].

Дж. Остін визначає кілька груп актів особливих за своєю природою і водночас відмінних від «класичних» законів у строгому позитивному сенсі. Ними є: 1) людські закони (позитивна мораль), які не володіють імперативним характером; вони не накладають обов'язків і не озброєні санкціями; 2) так звані метафоричні закони; 3) акти законодавчих органів, спрямовані на роз'яснення позитивних законів; це інтерпретаційні акти, які тільки декларують, якими є обов'язки; 4) акти про скасування законів і звільнення від існуючих обов'язків; вони позначають відкликання наказів, дозволяючи тим, кому вони адресовані, утриматися від їх виконання; 5) акти неповного зобов'язання, що не є обов'язками; до прикладу, акт, який декларує лише, що певні дії є злочинами, проте не передбачає жодного покарання за вчинення відповідних дій [7, р. 21-24].

У цілому, наголошує вчений, закони та інші накази виходять від вищих і зобов'язують нижчих. Під «вищістю» тут розуміється «могутність», тобто здатність впливати на інших злом чи болем, змушувати їх, спираючись на відповідний страх, влаштовувати свою поведінку згідно з бажанням вищих. До прикладу, такими вищими є Бог (щодо людства), суверен (щодо громадян), пан (щодо раба чи слуги), батько (щодо дітей) [7, р. 19]. Відповідно, людство, громадяни і т.д. є нижчими, або такими, яких зобов'язують. Що стосується, зокрема, суверена, то його можливо ідентифікувати за двома основними ознаками: по-перше, звичним послухом з боку основної частини населення; по-друге, звичним невиконанням наказів будь-якого іншого керівника [10, р. 991]. Вказавши, що закони (у строго позитивному сенсі) виходять лише від суверена як політичного вищого, на думку Дж. Остіна, суверен не може зв'язувати себе власними законами [11, р. 127].

Англійський мислитель виділяє декілька груп законів, які продукують ті чи інші обов'язки. Перша така група – божественні закони чи закони Бога, адресовані Його людським створінням. Обов'язки, які випливають з таких законів, називаються релігійними, а їх порушення – гріхами. Божественні закони Дж. Остін поділяє на: розкриті та не розкриті. Не розкриті ще називають природним правом чи законом природи. Тоді як розкриті – це виразні накази Бога: частини слова Божого, заповіді, виголошені безпосередньо Богом чи Його слугами (посланцями) [7, р. 31-32]. Дія і мета божественних законів полягає у тому, аби здобути найбільш можливе щастя для всіх розумних створінь [7, р. 41]. Друга група законів – позитивні. Позитивними законами можна назвати лише ті закони, які накладають обов'язки і передбачають санкції за їх невиконання чи недотримання. Вони встановлюються трьома суб'єктами: по-перше, монархами чи суверенними органами як вищими політичними керівниками; по-друге, людьми в стані підпорядкування як підлеглими політичними керівниками; по-третє, приватними особами на виконання законних прав [7, р. 139]. Третя група законів – позитивні моральні правила, згадані нами вище.

Відповідну класифікацію обов'язків Дж. Остін відтворює у своїй праці – «Лекції про юриспруденцію, чи Філософія позитивного закону». Зокрема, він поділяє їх на:

1) позитивні й негативні: перші означають зобов'язання щось здійснити, тоді як другі – утриматись від певних дій [12, р. 161]; виконання позитивного обов'язку припиняє і обов'язок, і право, тоді як негативний обов'язок ніколи не погашається виконанням [12, р. 217];

2) відносні й абсолютні: перші покладаються на одну сторону й відповідають праву, що належить іншій стороні; другі ж не передбачають права, на яке обов'язок відповідає [12, р. 161-162]. Абсолютними є такі випадки обов'язків: а) якщо наказано, що дії мають бути вчинені чи заборонені щодо сторони, на яку спрямований наказ (до прикладу, утриматися від самогубства); б) коли наказано, що дії мають бути вчинені чи заборонені щодо сторін, які не є певними конкретними особами (до суспільства, людства в цілому тощо); в) якщо покладений обов'язок не є обов'язком щодо людини; г) коли обов'язок виконується лише щодо суверена, який його накладає [12, р. 194].

Дж. Остін підкреслює пряму залежність існування прав від існування обов'язків. Так, кожне право не просто передбачає обов'язок, але й існує завдяки накладенню обов'язку. Оскільки продовжує існувати обов'язок, продовжує так само існувати й право. Відповідно до поділу законів англійський вчений вказує й на поділ прав: ті, що надаються законом Божим, є божественними; ті, що надаються позитивним законом, є позитивними; ті ж, які надаються позитивною мораллю, є моральними, тобто санкціонуються і захищаються морально [12, р. 168]. Кожне законне право містить у собі три елементи: суверенний уряд, який установлює закон, через який покладає відповідний обов'язок; особа чи особи, яким надано право; особа чи особи, на яких накладено обов'язок [12, р. 303].

Висновки. Таким чином, у працях «Про свободу» і «Утилітаризм» Дж.Ст. Мілля можемо простежити окремі судження філософа стосовно категорії обов'язку. Так, слід зазначити, що утилітарне бачення Дж.Ст. Мілля, перш за все, пов'язує обов'язок не стільки з прагненням максимізувати благо в суспільстві, скільки – мінімізувати шкоду від учинків індивідів. Обов'язок характеризується примусом до певних суспільно корисних дій, за невиконання яких індивід може бути підданий відповідальності. При цьому він зобов'язаний утримуватися від усього, що зашкоджує іншим. Відтак, обов'язком є те, що можна вимагати від людини. На думку мислителя, сфера моральних обов'язків включає у себе правила, які і визначають саме ті обов'язки, що суспільство затвердило для виконання. Критерієм правильності наших учинків є те, в якій мірі вони сприяють досягненню щастя – найвищій меті людських прагнень. Мотиви ж виконання моральних обов'язків полягають у так званих зовнішніх і внутрішніх моральних санкціях. Цікавими є погляди Дж.Ст. Мілля на справедливість, яка передбачає не тільки обов'язок вчиняти правильно (і відповідно не вчиняти неправильно), але і вимогу певних осіб з приводу того, на що у них є моральне право. Разом з тим, держава максимально обмежена в своєму втручанні в людське життя, за винятком тих випадків, коли йдеться про безпеку індивідів. Також на неї покладається обов'язок здійснювати ретельний нагляд за тим, як особи користуються владою, якою вони володіють по відношенню до інших.

Відтак, вчення Дж. Остіна (так звана теорія наказів) регламентує жорстку концепцію обов'язків, які пронизують всю правову систему. Обов'язок втілюється у наказі, реалізовується через закон, забезпечуючись санкцією. Санкція – необхідний елемент закону, за її відсутності втрачає свою силу зобов'язуюча дія правових норм. Англійський вчений дещо радикалізує вчення про обов'язки: існування прав можливе тільки завдяки існуванню обов'язків. Виконання обов'язку – це сповнення волі особи (Бога, суверена чи приватного індивіда), яка володіє владою (вищістю, могутністю). Обов'язки мислитель

поділяє на відносні та абсолютні; позитивні й негативні. Також здійснює розмежування наказів на два типи: закони чи правила, випадкові або окремі. Закони в Дж. Остіна мають місце трьох видів: божественні, позитивні та моральні (позитивна мораль). Остання група законів санкціонується силою суспільного впливу (громадської думки). Слід відзначити, що лише в контексті релігійних обов'язків, які випливають з божественних законів, вчений говорить про мотивацію виконання обов'язків – найбільше щастя для всіх людей. У решті випадків передбачається безкомпромісну й таку, що не враховує волі особи, реалізацію наказів вищих нижчими. Суспільство стає спільнотою людей, у якій панує обов'язок, завдяки якому лише й можливий розвиток і забезпечення блага для всіх.

Список використаних джерел:

1. Милль Дж.Ст. О свободі. Нью Йорк: Chalidze Publications, 1982. 234 с.
2. Riley J. Mill's extraordinary utilitarian moral theory. *Politics, Philosophy & Economics*. 2010. № 9. P. 67–116.
3. Милль Дж.Ст. Утилітаризм: Пер. с англ. \ предисл. А.С. Земерова. Ростов-на-Дону: Донской изд. дом, 2013. 240 с.
4. Edwards R.B. The principle of utility and Mill's minimizing utilitarianism. *The Journal of Value Inquiry*. 1986. № 20. P. 125–136.
5. Jacobson D. J.S. Mill and the diversity of utilitarianism. *Philosophers' Imprint*. 2003. Vol. 3. P. 1–18.
6. Brink D.O. Mill on justice and rights. *A Companion to Mill*. Ed. by C. Macleod and D.E. Miller. John Wiley & Sons, Inc., 2017. P. 374–389.
7. Austin J. The province of jurisprudence determined. London: John Murray, 1832. 391 p.
8. Kronman A. Hart, Austin, and the concept of a legal system: the primacy of sanctions. *The Yale Law Journal*. 1975. Vol. 84. P. 584–607.
9. Schauer F. Was Austin right after all? On the role of sanctions in a theory of law. *Ratio Juris*. 2010. Vol. 23. P. 1–21.
10. Rumble W.E. Legal Positivism of John Austin and the Realist Movement in American Jurisprudence. *Cornell Law Review*. 1981. Vol. 66. P. 986–1031.
11. Stumpf S.E. Austin's theory of the separation of law and morals. *Vanderbilt Law Review*. 1960. Vol. 16. P. 117–149.
12. Austin J. Lectures on jurisprudence. New York: Henry Holt and Company, 1875. 504 p.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.2.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.6>

ПРИНЦИП ГУМАНІЗМУ, ЯК ПЕРЕДУМОВА ЗМІСТУ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ПРАВ ЛЮДИНИ

Бєлова М.В.,
*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та
порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Марцеляк М.О.,
*студент факультету юстиції
Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого*

Бєлова М.В., Марцеляк М.О. Принцип гуманізму, як передумова змісту окремих категорій прав людини.

Визначається, права людини і громадянина – це найважливіший інститут, який отримав розвиток не тільки в конституційному праві, а й теорії права і в іншому галузевому законодавстві. У другій половині ХХ століття цей інститут висунувся на перше місце, як у внутрішньодержавному, так і в міжнародному плані. Інститут прав і свобод людини і громадянина представляє один з найбільш значних підсумків правового розвитку суспільства, починаючи з найдавніших часів і аж до наших днів, коли права людини стали неодмінним атрибутом демократичної правової держави. Сучасний підхід із задекларованими принципами демократії дещо є застарілим і весь світ потребує переосмислення набутих та пошуку нових підходів до розуміння рівності, справедливості, захисту і т.д.

Необхідна стійкість концепції захисту прав і свобод людини і громадянина досягається шляхом опори на систему принципів, перевірених наукою та практикою. Життєстійкість і прогресивність даної концепції складається за допомогою поєднання правових, моральних, традиційних, інших соціально-регулятивних норм. Врахування такого підходу перешкодить юридичному негативу стати домінуючим явищем правової системи, стримає натиск правового нігілізму й індиферентності.

Вказується, принципи – це свого роду показники, що демонструють ступінь розвитку самого права, відправні пункти, що показують вектор правового регулювання. Звісно ж, що принципи права мають відображати та висловлювати основні цінності, на які право зорієнтоване, нести в собі базис «ідеального» права. Призначення правових принципів полягає в забезпеченні ідеологічної єдності правотворчості, правореалізації і правопорядку в цілому. Вони пронизують всю правову систему суспільства, орієнтуючи її розвиток на загальнозначущі, найбільш цінні ідеали: демократію, справедливість, рівність, гуманізм, свободу особистості і т.д.

Визначено, гуманізм, як правова категорія, являє собою світогляд, що розглядає людину як вищу, самодостатню і самоусвідомлюючу цінність. Гуманізм виражає ставлення до людини принаймні з двох боків: визнає соціальну цінність людської особистості й відкидає все, що є несумісним з такою її оцінкою. Отже гуманізм є певною моральною вимогою до поведінки людей, тобто певною категорією морального усвідомлення людини найвищою соціальною цінністю в державі.

Ключові слова: права людини, конституційні принципи, конституціоналізм, гуманізм.

Bielova M., Martselyak M.O. The principle of humanism as a prerequisite for the content of individual categories of human rights.

It is determined that human and civil rights are the most important institution, which has been developed not only in constitutional law, but also in the theory of law and in other sectoral legislation. In the second half of the XX century, this institution came to the fore, both domestically and internationally. The Institute

of Human and Civil Rights and Freedoms is one of the most significant results of the legal development of society, from ancient times to the present day, when human rights have become an essential attribute of a democratic state governed by the rule of law. The modern approach with the declared principles of democracy is somewhat outdated and the whole world needs to rethink the acquired and find new approaches to understanding equality, justice, protection, etc.

The necessary stability of the concept of protection of human and civil rights and freedoms is achieved by relying on a system of principles tested by science and practice. The viability and progressiveness of this concept is formed through a combination of legal, moral, traditional, and other socio-regulatory norms. Taking into account such an approach will prevent legal negativity from becoming a dominant phenomenon of the legal system, restrain the onslaught of legal nihilism and indifference.

It is indicated that the principles are a kind of indicators that demonstrate the degree of development of the law itself, starting points that show the vector of legal regulation. Of course, the principles of law should reflect and express the basic values on which the law is focused, to carry the basis of «ideal» law. The purpose of legal principles is to ensure the ideological unity of lawmaking, law enforcement and law and order in general. They permeate the entire legal system of society, focusing its development on universal, most valuable ideals: democracy, justice, equality, humanism, individual freedom, etc.

Definitely, humanism, as a legal category, is a worldview that considers man as a higher, self-sufficient and self-aware value. Humanism expresses the attitude to man in at least two ways: Thus, humanism is a certain moral requirement for human behavior, ie a certain category of moral awareness of man of the highest social value in the state.

Key words: human rights, constitutional principles, constitutionalism, humanism.

Постановка проблеми. Гуманізм – це філософський і етико-соціологічний принцип відношення до людини як до вищої цінності. Як духовно-культурне явище гуманізм є головним змістом цивілізаційного процесу, в ході якого він проявляється у різноманітних якостях: етична норма, соціальний ідеал, духовна цінність, свобода волі, взаємодопомога і співробітництво, повага до прав і гідності особистості, рівність і рівноправність, справедливість, захист від зла і насилля [20].

Права людини і громадянина – це найважливіший інститут, який отримав розвиток не тільки в конституційному праві, а й теорії права і в іншому галузевому законодавстві. У другій половині ХХ століття цей інститут висунувся на перше місце, як у внутрішньодержавному, так і в міжнародному плані. Інститут прав і свобод людини і громадянина представляє один з найбільш значних підсумків правового розвитку суспільства, починаючи з найдавніших часів і аж до наших днів, коли права людини стали неодмінним атрибутом демократичної правової держави. Дотримуючись правової концепції прав людини в її сучасному значенні, пише Т. Живуліна, Конституція оголосила людину, її права і свободи вищою цінністю. У сучасних державах права і свободи людини і громадянина гарантуються не тільки Конституцією, й іншим національним законодавством, а й відповідно до загальновизнаних норм і принципів міжнародного права. Це виключно важливе положення, оскільки загальновизнані норми і принципи міжнародного права, міжнародні договори відповідної держави проголошуються як частина його національно-правової системи [1, с. 12].

Сучасний підхід із задекларованими принципами демократії дещо є застарілим і весь світ потребує переосмислення набутих та пошуку нових підходів до розуміння рівності, справедливості, захисту і т.д.

Необхідна стійкість концепції захисту прав і свобод людини і громадянина досягається шляхом опори на систему принципів, перевічених наукою та практикою. Життестійкість і прогресивність даної концепції складається за допомогою поєднання правових, моральних, традиційних, інших соціально-регулятивних норм. Врахування такого підходу перешкодить юридичному негативу стати домінуючим явищем правової системи, стримає натиск правового нігілізму й індиферентності [2, с. 55].

Виклад основного матеріалу. Термін “принцип” (від *lat. principium*) – начало, основа. Водночас, принцип – це те, що лежить в основі певної теорії науки, внутрішнє переконання людини, основне правило поведінки [3, с. 547]. За В. Далем, слово «принцип» означає наукове чи моральне начало, основу, правило, від якого не відступають [4, с. 431]. У правовій доктрині під час визначення поняття принципів права науковці вживають такі категорії, як вихідні теоретичні положення, основні, керівні засади (ідеї), загальні нормативно-керівні положення, провідні засади, закономірність, сутність, система координат тощо. Багато категорій є однорідними. Тому принципи – це загальні, керівні (основні, головні, відправні, вихідні теоретичні, загальні нормативно-керівні, спрямовуючі) положення [5, с. 41].

Таким чином принципи – це свого роду показники, що демонструють ступінь розвитку самого права, відправні пункти, що показують вектор правового регулювання. Звісно ж, що принципи права мають відображати та висловлювати основні цінності, на які право зорієнтоване, нести в собі базис «ідеального» права. Призначення правових принципів полягає в забезпеченні ідеологічної єдності правотворчості, правореалізації і правопорядку в цілому. Вони пронизують всю правову систему суспільства, орієнтуючи її розвиток на загальнозначущі, найбільш цінні ідеали: демократію, справедливість, рівність, гуманізм, свободу особистості і т.д. [6, с. 44] Тому в історичному плані принципи передують у часі формування певного історичного типу права. Вони служать своєрідним ідеологічним планом, відповідно до якого формується законодавство, складається практика його реалізації [7, с. 35-36].

Принципи права як важливий елемент права успадковують цю якість, інакше кажучи, принципам права властива системність. У зв'язку з цим абсолютно вірною є теза про те, що «принципи права треба неодмінно брати в системі» [8, с. 155]. Поза системністю, органічним взаємозв'язком і взаємозалежністю принципів права, з одного боку, і їх ієрархічністю і взаємозумовленістю – з іншого, неможливо, а точніше, безглуздо було б говорити не тільки про їх ефективність, але навіть про їх скільки-небудь соціальну значущість [9, с. 239]. Системність принципів права, на погляд В. Колісниченко, означає як наявність відповідних компонентів, так і їх зв'язок [10]. Отже, дана властивість принципів права ставить завдання їх класифікації.

Слід відзначити, на сьогоднішній день не існує єдиного переліку принципів права, кожен автор виділяє свою класифікацію та дотримується власної думки, але практично всі вчені сходяться в тому, що принципи – це об'єктивно притаманні праву якості.

Так, зокрема, В. Хропанюк до основних правових принципів відносить соціальну свободу, соціальну справедливість, демократизм, гуманізм, рівність всіх перед законом, єдність юридичних прав і обов'язків, відповідальність за провину, законність [11, с. 215].

Найбільш повну класифікацію принципів права дав Л. Явіч. Існує ціла ієрархія принципів права, в якій існує певна система та субординація. Правові принципи і принципи права постійно знаходяться в діалектичному розвитку та формуванні. Наприклад, принципи правової держави виникли задовго до побудови правової держави і лише в процесі створення нового законодавства в Україні знайшли своє відображення [12, с. 44].

Таким чином, діяльність держави повинна бути спрямована на забезпечення дотримання усіх встановлених прав та свобод людини. Так що цілком очевидно, що всі ці правові аксіоми покликані забезпечувати індивідуальні права і громадянські свободи. Основоположним принципом права, за вірним твердженням Е. Труханова, слід визнати принцип гуманізму, який є соціальним ідеалом, відповідно до якого людина – ключова цінність демократичного суспільства, а лейтмотив і мета всієї системи права – забезпечення його прав і свобод. Гуманізм – наскрізний і найбільш фундаментальний принцип права, що означає визнання цінності людини, повагу до його гідності, забезпечення необхідних умов і можливості дотримання її прав і свобод, прагнення до її блага як до мети суспільного прогресу. Саме від того, наскільки даний принцип реалізований в праві, наскільки глибоко його значення осмислюється суспільною свідомістю, залежить подальший розвиток права і всього людства в цілому [13, с. 27].

Так, у сучасній філософській літературі під гуманізмом (*від лат. humanus — людяний*) розуміють систему світоглядних орієнтирів, центром яких є людина, її особистість, високе призначення та право на вільну самореалізацію. Гуманізм визначає вивільнення можливостей людини, її благо критерієм оцінки соціальних інститутів, а людяність — нормою стосунків між індивідами, етнічними й соціальними групами, державами [13, с. 134]. Гуманізм як риса світової культури збагатив етичну думку визнанням самоцінності людського та земного життя. Звідси поступово розвинулася ідея щастя, справедливості та рівності людей [14, с. 6].

Існує досить багато філософських визначень поняття гуманізму. Одне з них визначає гуманізм як визнання цінності людської особистості, її права на вільний розвиток і прояв своїх здібностей, право на свободу і щастя, затвердження блага людини як критерію оцінки суспільних відносин [15, с. 14].

Не ставлячи за мету дослідження історії розвитку цього явища, лише зауважимо, що найвдалішою спробою проникнути в його суть є діалектичне протиставлення з його антиподом – антигуманізмом. Антигуманізм – це, передусім, обмеження, які перешкоджають зростанню творчості вище рівня, який вважається в культурі, в суспільстві звичним. Він виступає у формі заборони на інновації, в проголошенні цінності, недоторканості певних догм. Конкретний зміст історії людства постійно містить

різні скерування людей. Історію людства можна розглядати як історію боротьби свободи і несвободи, рабства, творчості – з її історичними обмеженнями. І найважливішим елементом змісту історичного процесу якраз і є боротьба гуманізму й антигуманізму [16, с. 6].

За своєю сутністю, пише С. Погребняк, гуманізм – це світогляд, у центрі якого – ідея людини як найвищої цінності, ідеологія, що орієнтується насамперед на позитив людини при визнанні її негативу, який потребує контролю й обмежень. У найбільш узагальненому вигляді гуманізм – це філософський, етичний і природно-правовий принцип, що надає людині статусу абсолютної цінності [17, с. 33]. При цьому, вірно зауважує цитований нами вчений, вищі гуманітарні засади, зумовлені сутністю суспільства та прагненням людини до високого, гідного становища, реалізуються передусім у цінностях природного права. Однак, зауважує дослідник, гуманізм поряд зі свободою, справедливістю та рівністю, без сумніву, є також однією з основних засад позитивного права. Це обов'язково необхідно враховувати під час створення, реалізації, застосування й тлумачення юридичних норм [17, с. 34-35].

Фундаментальність і загальновизнаність принципу гуманізму зумовлена системою його імперативів і субімперативів, його структурних компонентів. При розгляді формальних та практичних аспектів реалізації принципу гуманізму ми неминуче стикаємося з проблемою його поліструктурності, тому що реалізація даного принципу зачіпає необхідність реалізації його складових [18, с. 25].

Одним з компонентів, на наш погляд, є стан рівня моральності суспільства, досягнення найвищого розвитку суспільства безпосередньо пов'язане з рівнем розвитку члена такого суспільства, громадянина, посадової особи і т.д. У суспільстві з високим рівнем моральності та моралі не має значення, формалізовані ці права чи ні, тому що реалізація прав людини в такому суспільстві є природною [19, с. 35].

Разом з тим, не можна не відмітити, що категорія гуманізму не є новою. Ще за часів Радянського Союзу існує в той період соціалістичне право розглядалося як найгуманніше право в світі, оскільки соціалізм бачився найбільш прогресивним світовим явищем. Гуманізм радянського права вбачався вченими, перш за все, в ліквідації класових і соціальних антагонізмів, а також в формально проголошених у всіх радянських конституціях основних правах і свободах радянських громадян [6, с. 30].

Висновки. Гуманізм, як правова категорія, являє собою світогляд, що розглядає людину як вищу, самодостатню і самоусвідомлюючу цінність. Гуманізм виражає ставлення до людини принаймні з двох боків: визнає соціальну цінність людської особистості й відкидає все, що є несумісним з такою її оцінкою. Отже гуманізм є певною моральною вимогою до поведінки людей, тобто певною категорією морального усвідомлення людини найвищою соціальною цінністю в державі.

Список використаних джерел:

1. Живулина Т.Л. Права человека в современных теориях правопонимания: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Н. Новгород: РГБ, 2007. 220 с.
2. Мархгейм М.В. Конституционная система защиты прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: Дис.... д-ра. юрид. наук. М., 2005. – 384 с.
3. Словник іншомовних слів; за ред. О. С. Мельничук. К., 1974. 1044 с.
4. Толковий словарь живого великорусского языка. Т. 3. / Даль В.И. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1955. 1110 с.
5. Старчук О.В. Щодо поняття принципів права Часопис Київського університету права. 2012. № 2. с. 40–43.
6. Труханова, Э.Ф. Защита прав человека при проведении биомедицинских исследований :теоретический аспект: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01 – теория и история права и государства; история учений о праве и государстве. М., 2010. 243 с.
7. Вопленко Н.П. Сущность, принципы и функции права. Волгоград, 1998. 288 с.
8. Явич Л.С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во Ленинград, ун-та, 1976.
9. Керимов Д.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. М., 2000. 410 с.
10. Колісніченко В.В. Сучасна юридична наука про класифікацію принципів права Європейського союзу: критичний аналіз. URL: <http://vuzlib.com/content/view/1522/92>.
11. Хропанюк В.Н. Теория государства и права. М., 1995. 612 с.
12. Явич Л.С. Право развитого социалистического общества: сущность и принципы. М. 1978. 412 с.

13. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (голова редакції). К.: Абрис, 2002. 742 с.
14. Цельєв О.В. Гуманізм та принципи верховенства права на прикладі права на громадську непокору. Науковий вісник ХНУ. 2009. № 2. С. 5–8.
15. Костицький М.В. Гуманізм права як прояв вищих (космічних) законів у суспільстві. Принципи гуманізму та верховенства права як умова розвитку демократичної, соціальної, правової держави (пам'яті професора В.В. Копейчикова): Матеріали міжвуз. наук.-теорет. конф. К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. С. 13–15.
16. Цельєв О.В. Гуманізм та принципи верховенства права на прикладі права на громадську непокору. Науковий вісник ХНУ. 2009. № 2. С. 5–8.
17. Погребняк С.П. Втілення принципу гуманізму в праві. Вісник Академії правових наук України. 2007. № 1. С. 33–42.
18. Момот М.О. Діалектика справедливості та гуманізму в правотворчості. Право і суспільство. 2010. № 3. С. 24–29.
19. Козодаєв С.П., Белов Д.М., Бисага Ю.М., Громовчук М.В. Захист конституційних прав і свобод людини у процесі проведення біомедичних досліджень: *монографія*. ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», Ін-т держави і права країн Європи. Ужгород, 2018. 177 с.
20. Морозова Л.П. Гуманізм: особливості історичного розвитку. URL: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/morozova.php>.
21. Козодаєв С.П., Громовчук М.В. Біомедичні права людини: досвід країн Європи: монографія; ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т» (Україна), Ін-т професійного розвитку (Словаччина), Асоціація міжнародного освітнього та наукового співробітництва (Україна); уклад. Дмитро Миколайович Белов. Ін-т професійного розвитку, ПІК-У, 2021. 198 с.
22. Gromovchuk Myroslava. Somatic rights: international aspects. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. Issue 1. S. 131–135.
23. Byelov D., Hromovchuk M., Development of theoretical and legal approaches to understanding the essence of somatic human rights in the process of biomedical research. *Конституційно-правові академічні студії*. 2021. № 1. С. 12–15.
24. Громовчук М.В. Принцип гуманізму: окремі доктринальні засади. Collection of theses of scientific and methodical reports of international scientific-practical conference, which was organized by Inštitút odborného rozvoja, Slovensko, Universitatea de Vest „Vasile Goldiș” din Arad, (România, Centrul Universitar Nord din Baia Mare, România, Association of International Educational and Scientific Cooperation, Ukraine, for research and teaching staff of Ukrainian universities on June 22-23, 2022 in Bratislava, Slovakia. S. 29–31.
25. Hromovchuk M., Danko D., Danko A., The principle of humanism as a prerequisite for the content of somatic human rights. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. Issue 2. S. 22–25.
26. Громовчук М.В. Гуманізм та його застосування в праві: вибрані питання. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Конституційно-правові механізми реалізації та захисту прав людини і громадянина в умовах війни: світовий досвід та Україна» (м. Ужгород, 26 травня 2022 р.). С. 21–23.

УДК 342.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.7>

ПРАВОВІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ СУСІДСТВА

Гурчумелія У.І.,

*аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства*

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,

*заступник начальника управління міжнародних
та регіональних зв'язків виконавчого апарату*

Закарпатської обласної ради

ORCID: 0000-0002-4571-7844

u.gurchumeliia@gmail.com

Гурчумелія У.І. Правові та практичні аспекти міжнародного співробітництва територіальних громад через призму реалізації європейської політики сусідства.

У статті розглянуто правові підстави налагодження співпраці органів місцевого самоврядування із територіальними громадами іноземних держав – суб'єктами транскордонного співробітництва. Розкрито декілька аспектів сутності інституту місцевого самоврядування як одного із елементів функціонування механізму держави, котрий наділений низкою повноважень: від задоволення базових потреб населення до формування стратегічного бачення розвитку громад у синхронності із зовнішньополітичним вектором держави.

Встановлено, що свою діяльність органи місцевого самоврядування здійснюють відповідно і в межах чинного законодавства. Опрацьовано базові міжнародно-правові акти та правові акти України, що регулюють процес утворення і функціонування органів місцевого самоврядування, визначають перелік функцій і повноважень, що реалізуються такими органами незалежно від інших і самостійно, визначають роль і місце територіальних громад у розвитку транскордонного співробітництва.

Проаналізовано основні чинники, які сьогодні впливають на формування та ефективне функціонування місцевих громад. Окремо приділено увагу громадам, які розташовані в межах Закарпатської області на державному кордоні з країнами – членами Європейського Союзу. Встановлено, що таке географічне розташування у свою чергу зумовлює інтенсифікацію міжнародного і транскордонного співробітництва, та сприяє подальшому сталому розвитку територій.

Розкрито тему участі України у програмах Європейської політики сусідства (далі – ЄПС), охарактеризовано основні переваги та визначено існуючі недоліки. Досліджено, що в рамках ЄПС Україна бере участь у низці транскордонних програм, які через проекти міжнародної технічної допомоги сприяють як європеїзації українського суспільства так і підвищенню рівня життя населення на прикордонних територіях країн, які є партнерами транскордонних проєктах.

Розглянуто ще одну можливість участі місцевих громад у розвитку міжнародної співпраці – членство у Раді європейських муніципалітетів та регіонів (CEMR). Тут окрема роль відводиться саме містам у громадах та широким можливостям налагодження муніципального партнерства та утворення національних та міжнародних асоціацій. Доведено, що створення таких організаційних форм міжнародної співпраці та участь у них територіальних громад є додатковим стимулом для розроблення та впровадження спільних міжнародних програм і проєктів між муніципалітетами.

Ключові слова: територіальна громада, міжнародна співпраця, транскордонне співробітництво, прикордонний регіон, Європейський інструмент сусідства, угода про співпрацю, асоціація муніципалітетів.

Gurchumeliia Y.I. Legal and practical aspects of international cooperation of territorial communities through the prism of the implementation of the European neighbourhood policy.

The legal grounds for establishing cooperation between local self-government bodies and territorial communities of foreign countries, which are subjects of cross-border cooperation are considered in the article.

It has been established that local self-government bodies carry out their activities in accordance with and within the limits of current legislation. The basic international legal acts and legal acts of Ukraine, which regulate the process of formation and functioning of local self-government bodies, define the list of functions and powers exercised by such bodies independently, determine the role and place of territorial communities in the development of cross-border cooperation.

The main factors that influence nowadays the formation and effective functioning of local communities are analyzed. Particular attention is paid to the communities located within the Transcarpathian region on the state border with the member countries of the European Union. It has been established that such a geographical position, in turn, leads to the intensification of international and cross-border cooperation and contributes to the further sustainable development of territories.

The subject of Ukraine's participation in the programs of the European Neighbourhood Policy (hereinafter - ENP) is disclosed, the main advantages are characterized and the existing shortcomings are identified. It has been studied that Ukraine takes part in a number of cross-border programs within the framework of the ENP and contributes both to the Europeanization of Ukrainian society and to an increase in the standard of living of the population in the border areas of countries that are partners in cross-border projects through international technical assistance projects.

Another opportunity for the participation of local communities in the development of international cooperation, which is membership in the Council of European Municipalities and Regions (CEMR) is considered. A special role is given here to cities in communities and the wide possibilities of establishing municipal partnerships and the formation of national and international associations. It has been proven that the creation of such organizational forms of international cooperation and the participation of territorial communities in them is an additional stimulus for the development and implementation of joint international programs and projects between municipalities.

Key words: territorial community, international cooperation, cross-border cooperation, border region, European Neighborhood Instrument, cooperation agreement, association of municipalities.

Постановка проблеми. Сьогодні органи місцевого самоврядування, діючи у межах Конституції України та національного законодавства, є основою сучасної демократичної системи управління уособлюючи в собі народовладдя [1]. Саме мешканці територіальної громади через обрані ними органи здійснюють публічні функції, спрямовані на вирішення соціальних, побутових, культурно-освітніх, екологічних та інших питань з метою задоволення суспільних потреб. Тривалий процес децентралізації в Україні показав, що посилення ефективності управління та підвищення спроможності місцевих громад є надзвичайно важливим для якісного виконання функцій органами місцевого самоврядування.

З огляду на це, розвиток міжнародного співробітництва та встановлення міцних партнерських зв'язків із адміністративно-територіальними одиницями іноземних держав завжди слугуватиме потужною підтримкою місцевих громад у процесі набуття кращих практик, отримання позитивного досвіду функціонування місцевого самоврядування у країнах Європи чи світу, а також інструментом транскордонного співробітництва, який дозволить залучати додаткові фінансові ресурси з міжнародних фондів.

Саме в цьому аспекті актуальним на сьогодні є розгляд питання міжнародної діяльності органів місцевого самоврядування у правовому полі національного та європейського законодавства. Особливо це стосується тих громад, які розташовані на території, що межує з державними кордонами України. Зрозуміло, що діяльність місцевих територіальних громад Закарпатської області, котрі розташовані поблизу чотирьох кордонів з країнами ЄС, якнайкраще ілюструє всі можливості та перспективи транскордонного співробітництва із Угорщиною, Словацькою Республікою, Румунією, Республікою Польща та іншими європейськими державами.

В той же час, вступаючи у транскордонні зв'язки із адміністративно-територіальними утвореннями іноземної держави органи місцевого самоврядування, чи то міська або сільська, чи обласна рада, однозначно повинні керуватись не лише національним але й міжнародним правом. Зокрема, базовими міжнародно-правовими актами та правовими актами України у цій сфері є Європейська хартія міс-

цевого самоврядування (1985 року), Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (1980 року) та додаткові протоколи до неї та ін. [2, 3]. Особливої уваги сьогодні це питання потребує саме з огляду на те, що Україна набула статусу кандидата до вступу у члени ЄС. Це у свою чергу відкриває для громад можливість стати учасником програм та ініціатив ЄС, які сьогодні є доступними лише для країн Європейського Союзу та країн-кандидатів у члени ЄС.

Опрацювання проблематики міжнародного і транскордонного співробітництва територіальних громад та нормативно-правового регулювання цього процесу висвітлено у публікаціях та дослідженнях таких вчених як В. Кравців, А. Токвіль, П. Жук, І. Сторонянська, Н.А. Мікула, І. Журба, В. Толкованов, О. Яковлева, Н. Колінько, Я. Лазур, С. Устич, І. Артьомов, Н. Луцишин та ін. Серед зарубіжних вчених досліджували цю тематику Р. Локателлі, Ж. Марку, Г. Габбе, К. Кліп, А. Стасяк, Б. Кавалко, М. Бреуер та інші.

Метою статті є висвітлення теоретико-правових основ міжнародного співробітництва територіальних громад на місцевому та регіональному рівнях, а також практичного застосування такого інструменту транскордонного співробітництва як спільні програми та проекти із залученням міжнародної технічної допомоги, у тому числі в рамках ЄПС.

Виклад основного матеріалу. Правові підстави налагодження співпраці органів місцевого самоврядування із суб'єктами міжнародних відносин закладено у ст. 18 Конституції України, де засвідчено, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права. Таким чином, територіальна громада будучи базовим рівнем організації населення, основна концепція якого була затверджена ще у 1948 році ООН, є тією цеглиною, яка закладає підвалини міжнародної співпраці, починаючи із міжлюдських контактів і завершуючи укладенням договірних документів міжнародного характеру.

Відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Зокрема, що стосується територіальних громад, які відповідно до ст. 140 Конституції України наділені правом самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Зміст форм співробітництва громад містить ч. 3 ст. 142 Конституції України. Дещо ширше значення поняття місцевого самоврядування міститься в ч. 1 ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування», що, однак, не охоплює повноваження у сфері міжнародного співробітництва та зовнішньоекономічної діяльності [1, 4].

Натомість ч. 21-1 та 21-2 ст. 26 цього ж Закону дають можливість органам місцевого самоврядування приймати рішення про об'єднання в асоціації або вступ до асоціацій, інших форм добровільних об'єднань органів місцевого самоврядування та про вихід з них; схвалювати угоди про об'єднання євро регіонального співробітництва та приймати рішення його про утворення, затвердження статуту, про приєднання до нього або про вихід; приймати рішення про вступ до європейського об'єднання територіального співробітництва та про вихід з такого об'єднання [4].

Що ж стосується питань транскордонного співробітництва, то основним законом, котрий його регулює є Закон України «Про транскордонне співробітництво» [5]. Прийняття цього нормативно-правового акту було зумовлено, в числі інших питань, необхідністю регулювання процесів укладання органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади угод про транскордонне співробітництво і їх практичної реалізації. І насправді цей інструмент сьогодні активно використовується. Особливо, що стосується прикордонних регіонів України. До прикладу розглянемо Закарпатську область, географічне розташування якої так чи інакше впливає на всі аспекти суспільно-політичного та соціально-економічного життя краю.

Загалом, для цього регіону європейський вектор зовнішньої політики держави завжди був надзвичайно важливим, адже упродовж десятиліть добросусідські відносини об'єднують Закарпатську область і регіони сусідніх країн ЄС, тим чи іншим способом впливаючи на формування стійких транскордонних зв'язків між різними суб'єктами практично у всіх сферах життєдіяльності людини по обидва боку кордону. У цьому контексті рушійну роль відіграють саме територіальні громади та їх представницькі органи, органи влади, неурядові організації та асоціації. Досліджено, що сьогодні між Закарпатською обласною радою, Закарпатською облдержадміністрацією та регіонами іноземних дер-

жав укладено 37 міжрегіональних угод про співпрацю, а також понад 300 договорів, угод, меморандумів про співробітництво між органами самоврядування області та закордонними партнерами, закладами освіти і науки, культури тощо [6]. Реалізація положень цих угод наразі можлива у тому числі і шляхом використання такого інструменту, як залучення міжнародної технічної допомоги.

Саме тут важливу роль відіграє реалізація ініціативи ЄС, створеної у 2003-2004 роках з метою забезпечення стабільності та миру, а також розвитку співпраці із сусідніми країнами, під назвою Європейська політика сусідства. Утворення зони процвітання та добросусідства – одна із базових цілей ЄПС. Однак, за останні 7 років пріоритети змінились, і одним із головних завдань стало посилення співпраці у питаннях безпеки, участь у виробленні політики партнерів. Одними із основних напрямків ЄПС є демократія, верховенство права та прав людини; економічний розвиток; безпека; міграція та мобільність населення [7, 8].

У рамках програмного періоду 2014-2020 років Закарпатська область стала учасником трьох програм прикордонного співробітництва Європейського інструменту сусідства та Дунайської транснаціональної програми. Зокрема: в рамках програми «Польща – Білорусь – Україна» в області реалізується 16 проєктів на суму для Закарпатської області близько 6,7 млн. євро; в рамках програми «Румунія – Україна» в області реалізується 13 проєктів на суму для регіону близько 3 млн євро; в рамках програми «Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна» впроваджується 66 проєктів на суму для Закарпаття понад 15 млн євро; в рамках Дунайської транснаціональної програми реалізується 8 проєктів на суму для Закарпаття 0,85 млн. євро. Водночас організаціями та установами області впроваджуються проєкти, які фінансуються в рамках Норвезького фінансового механізму, Вишеградського фонду, Міжнародного фонду «Відродження», USAID, Еразмус +, Горизонт 2020 та багато інших [6].

Для подальшої практичної реалізації ЄПС у найближчій перспективі Євросоюзом створено інструмент під назвою INTERREG NEXT 2021-2027, який надає можливості субсидування більшості учасників транскордонного співробітництва в рамках цілей Європейського інструменту сусідства. Оскільки Єврокомісія усвідомлює надзвичайно важливе значення європейського територіального співробітництва для процесу інтеграції, то громади, які будуть готові до впровадження програм у рамках цього інструменту, матимуть значну конкурентну перевагу у доступі до європейських ресурсів (тобто спостерігатиметься скорочення європейського фінансування національних проєктів).

Ще у 2018 році Єврокомісія опублікувала проєкти нормативних актів, що регулюють допомогу країнам на сході від ЄС в рамках ЄПС на програмний період 2021-2027 років. Це низка кількох регуляторних документів, які також охоплюють ціль європейського територіального співробітництва. Згідно з ними, органи місцевого самоврядування прикордонних територій можуть співпрацювати в рамках 5 нових цілей політики (тематичні пріоритети): 1. Розумніша Європа; 2. Зелена, низьковуглецева Європа; 3. Об'єднана Європа; 4. Більш соціальна Європа; 5. Європа ближче до громадян. Фінансування програм INTERREG NEXT 2021-2027 у загальній вартості складає 7,95 млрд євро [9].

Крім того вводиться нова специфічна ціль «Краще управління Interreg», котра включає реалізацію проєктів, спрямованих на зміцнення спроможності державних адміністрацій, особливо тих, на кого покладено управління певною територією; сприяння юридичному, адміністративному співробітництву та співробітництву між громадянами та владою, зокрема для подолання правових та інших бар'єрів у прикордонних районах. Саме в рамках цієї специфічної цілі і є доцільним розвиток міжнародного партнерства на рівні органів місцевого самоврядування, керуючись положеннями законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про статус депутатів місцевих рад» [4, 10].

Зокрема, відповідно до п.2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» органи місцевого самоврядування та їх асоціації можуть входити до відповідних міжнародних асоціацій, інших добровільних об'єднань органів місцевого самоврядування. Використання територіальними громадами такого інструменту як утворення спільно із іноземними інституціями нових міжнародних асоціацій (наприклад, «Карпатський Єврорегіон») чи територіальних утворень (наприклад, ЄОТС «Тиса»), або вступ і приєднання до вже існуючих європейських інституцій, у свою чергу створює додаткові правові підстави для реалізації громадами свої функцій, покликаних забезпечувати реалізацію базових положень, закладених в Основному Законі нашої держави – прав і свобод людини та гідних умов її життя [4].

Одним із таких інструментів є Рада європейських муніципалітетів та регіонів (The Council of European Municipalities and Regions, CEMR), до якої сьогодні входить Асоціація міст України. У Закарпатській області, зокрема, інтереси 64-ох територіальних громад регіону та їх партнерських не-

урядових і громадських об'єднань представляє Закарпатське регіональне відділення Асоціація міст України [11].

Рада європейських муніципалітетів (далі – СЕМР) та регіонів була утворена ще у 1951 році і має вже понад 70 років практики, включає 60 членських асоціацій, до неї входять 100 000 органів місцевого самоврядування із 40 європейських країн. З моменту свого створення СЕМР сприяє побудові єдиної, мирної та демократичної Європи, заснованої на місцевому самоврядуванні, повазі до принципу субсидіарності та участі громадян. Головні завдання цієї організації, це вплив на європейську політику та законодавство в усіх сферах, що поширюються на муніципалітети та регіони; забезпечення простору для дебатів між місцевими та регіональними органами влади через їхні національні представницькі асоціації. Важливо також те, що СЕМР є європейською секцією всесвітньої організації United Cities and Local Governments (UCLG), через яку організація представляє місцеві та регіональні органи влади на міжнародній арені [12].

У чому ж полягають переваги участі наших громад, зокрема міських муніципалітетів, у таких багаторівневих європейських інституціях? По-перше, це реалізація євроінтеграційної політики України на місцевому та інституційному рівнях. Будучи учасниками європейських асоціацій місцевого самоврядування національні органи так чи інакше долучаються до загальних процесів і перетворень, в яких живе сучасна Європа. Зокрема, політика ЄС сьогодні демонструє стремління до побудови Європи єдності в різноманітності, що є рушійною силою діяльності та зобов'язань більшості європейських інституцій. По-друге, це можливість розвивати співпрацю та формувати нові партнерства у різних сферах: туризм, освітньо-культурна галузь, промисловість та екологія, охорона здоров'я та ІТ сектор, і, що на сьогодні надзвичайно важливо – це гуманітарна допомога та участь у повоєнній відбудові регіонів України.

Висновки. З метою врахування інтересів громади, особливо в світлі децентралізації та передачі повноважень на місця, органи самоврядування активно користуються таким інструментом транскордонного співробітництва як встановлення побратимських (партнерських) зв'язків з громадами сусідніх країн – членів ЄС.

Аналізуючи сучасний стан міжнародних відносин між територіальними громадами можна стверджувати, що вони мають достатньо високий ступінь інституційного забезпечення із широким залученням. Основними формами транскордонної співпраці на міжрегіональному рівні є реалізація спільних програм, концепцій і стратегій, підвищення комунікації і налагодження зв'язків між представниками органів місцевого самоврядування, неприбутковими організаціями, бізнесом, громадами, спільні культурні заходи та ін.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що з територіальними громадами одних із найближчих до Закарпатської області сусідніх регіонів – Кошицьким і Пряшівським самоврядними краями Словацької Республіки укладено 77 партнерських угод. Із них 4 угоди укладено між самоврядними краями та Закарпатською облдержадміністрацією, 38 – з громадами Пряшівського краю, та 39 – з Кошицького. До міст побратимів належать Ужгород і Кошице, Хуст і Сніна, Тячів і Бардієво, Мукачєво і Пряшів, Перечин і Гуменне, Свалява і Стара Любовня. Крім цього підписано угоди про співпрацю між Хустською міською радою та містами Стропков і Ліпани, між Виноградівською міською радою та містом Вранов-над-Топльоу, між Рахівською міською радою та містом Свіднік, між Мукачівською міською радою та містом Гуменне. Разом з тим, з метою виведення у правову площину співробітництва згаданих вище словацьких регіональних органів місцевого самоврядування та відповідного органу самоврядування Закарпатської області необхідно укласти Угоди про співпрацю між Кошицьким самоврядним краєм та Закарпатською обласною радою, а також між Пряшівським самоврядним краєм та Закарпатською обласною радою і затвердити рішенням чергової сесії обласної ради [6].

Таким чином, будуючи міжнародне партнерство та впроваджуючи на його основі спільні транскордонні проєкти, жителі територіальних громад реалізують гарантоване державою право та реальну здатність територіальної громади – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. Голос України. 1996. № 128. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4894>.
2. Європейська хартія місцевого самоврядування. Страсбург, 15 жовтня 1985 року. Офіційний вісник України. 2015. № 24, с. 1418. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036/stru#Stru.

3. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями. Мадрид, 21 травня 1980 року. Офіційний вісник України. 2006. № 9, с. 200. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106#Text.
4. Закон України «Про місцеве самоврядування». Офіційний вісник України. 1997. № 25, с. 20.
5. Закон України «Про транскордонне співробітництво» //Верховна Рада. 2004. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1861-15>.
6. Інформаційно-аналітичні матеріали управління єврорегіональної співпраці Закарпатської облдержадміністрації та управління міжнародних та регіональних зв'язків Закарпатської обласної ради.
7. The European External Action Service (EEAS). Regional policy. European Neighbourhood Policy. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/european-neighbourhood-policy_en
8. Communication from the Commission «European Neighbourhood Policy. Strategy Paper». URL: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf.
9. European Commission. Interreg NEXT programmes. URL: https://ec.europa.eu/regional_policy/en/policy/cooperation/european-territorial/next/.
10. Закон України «Про статус депутатів місцевих рад». Офіційний вісник України. 2002. № 31, ст. 167. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/93-15/find?text=%B3%ED%EE%E7%E5%EC>.
11. Асоціація міст України. URL: <https://auc.org.ua/>.
12. Local and regional Europe. Introducing CEMR. URL: https://www.ccre.org/en/article/introducing_cemr.

УДК: 342

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.8>

ВИЩА РАДА ПРАВОСУДДЯ ЯК ОРГАН ПОСИЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ СУДОВОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ

Іванов А.Б.,
*здобувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету*

Іванов А.Б. Вища рада правосуддя як орган посилення незалежності судової гілки влади.

У науковій статті розглянуто та проаналізовано Вищу раду правосуддя як орган посилення суддівської незалежності, визначено окремі фундаментальні міжнародно-правові стандарти суддівської незалежності.

Визначено, що правові механізми належного гарантування суддівської незалежності у зарубіжних державах з точки зору організаційного (інституційного) контексту передбачають існування таких органів суддівського врядування, котрі б були наділені повноваженнями щодо формування суддівського корпусу, звільнення суддів, переведення, вирішення питань фінансового та матеріально-технічного забезпечення.

Встановлено, що незалежність суддів має не лише зовнішній компонент, як це може здатися на перший погляд. Внутрішня організація судової системи, діяльність органів суддівського врядування, складові підбору та професійного розвитку, також є векторами цього терміно-поняття.

Підкреслено, що первинним зразком органу суддівського врядування в Україні була Вища рада юстиції. Однак, зазначений орган в силу свого обмеженого законодавчо визначеного функціонального призначення, а також надмірної політизації, так і не зміг виконати покладену на нього місію – забезпечення незалежності судової гілки влади. Вища рада юстиції внаслідок судової реформи 2016 року зазнала ґрунтового реформування та була модифікована у Вищу раду правосуддя.

Визначено, Вища рада правосуддя є особливим органом державної влади, котрий серед іншого покликаний: забезпечувати незалежність суддівського корпусу; вносити подання щодо призначення представників судової гілки влади професіоналів своєї справи, котрі володіли б належною фаховою компетентністю та високими морально-етичними цінностями, у тому числі доброчесністю; приймає рішення щодо відсторонення, звільнення, переведення, припинення відставки суддів, порушення суддями та прокурорами вимог щодо несумісності; щодо дисциплінарної відповідальності суддів – створює відповідні органи з розгляду таких питань, розглядає скарги на їх рішення тощо.

Аргументовано, Вища рада правосуддя як орган державної влади та суддівського врядування відповідно до досліджень вітчизняних та іноземних науковців відповідає міжнародним стандартам суддівського врядування, є повноцінним аналогом органів суддівського врядування у зарубіжних країнах. Така позиція підтверджується тим, що завдання, функції та межі повноважень, а також особливості формування Вищої ради правосуддя в Україні здебільшого є ідентичними, як і в провідних державах світу.

Ключові слова: Вища рада правосуддя, незалежність суддів, верховенство права, судова система, судова влада.

Ivanov A.B. The Supreme Council of Justice as a body for strengthening the independence of the judicial branch of government.

The scientific article examines and analyzes the High Council of Justice as a body for strengthening judicial independence, certain fundamental international legal standards of judicial independence are defined.

It was determined that the legal mechanisms for the proper guarantee of judicial independence in foreign countries from the point of view of the organizational (institutional) context provide for the existence of such bodies of judicial governance, which would be empowered to form the judicial corps, dismiss judges, transfer, resolve issues of financial and material support .

It has been established that the independence of judges has not only an external component, as it may seem at first glance. The internal organization of the judicial system, the activities of judicial governance bodies, components of selection and professional development are also vectors of this term-concept.

It is emphasized that the Supreme Council of Justice was the primary model of the body of judicial governance in Ukraine. However, due to its limited legally defined functional purpose, as well as excessive politicization, the said body was unable to fulfill the mission assigned to it - ensuring the independence of the judicial branch of power. As a result of the judicial reform of 2016, the Supreme Council of Justice underwent thorough reformation and was modified into the Supreme Council of Justice.

It is determined that the Supreme Council of Justice is a special body of state power, which, among other things, is called to: ensure the independence of the judicial corps; to make submissions regarding the appointment of representatives of the judicial branch of power, professionals in their field, who would possess appropriate professional competence and high moral and ethical values, including integrity; makes decisions on the suspension, dismissal, transfer, termination of resignation of judges, violation of incompatibility requirements by judges and prosecutors; regarding the disciplinary responsibility of judges - creates relevant bodies for consideration of such issues, considers complaints against their decisions, etc.

Arguably, the Supreme Council of Justice as a body of state power and judicial governance, according to the research of domestic and foreign scientists, meets international standards of judicial governance, is a full-fledged analogue of bodies of judicial governance in foreign countries. This position is confirmed by the fact that the tasks, functions and limits of authority, as well as the peculiarities of the formation of the Supreme Council of Justice in Ukraine are mostly identical to those in the leading states of the world.

Key words: Supreme Council of Justice, independence of judges, rule of law, judicial system, judicial power.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що судова функція держави в основному відповідає за врегулювання та справедливе вирішення спорів. Якщо суди існують для того, щоб гарантувати рівність і неупередженість у застосуванні законів, а також повагу до фундаментальних принципів, насамперед принципу верховенства права, то сьогодні судова гілка влади отримала провідну роль, що неминує піддає її роботу суспільному контролю та обговоренню.

Здійснення судової влади є здійсненням суверенної влади держави, тому конституціоналісти у цьому аспекті визначають різні канали взаємозв'язку між народом як носієм суверенітету і судами. Важливу роль у зазначеному контексті відіграють і політологічні дослідження, котрі відкривають широке та складне бачення легітимності крізь призму виходу за межі юридичних конструкцій.

Систематизуючи питання, котрі піднімаються у цій сфері, до них можна віднести три ключові проблеми – незалежність та відповідальність суддів, а також суддівське врядування. Звісно, що з однаковою гостротою постає питання можливості «політизації» правосуддя, коли ми сприймаємо незалежність як «двосторонню» монету.

Стан опрацювання. Проблематика здійснення конституційно-правового аналізу Вищої ради правосуддя як органу посилення незалежності судової гілки влади була предметом дослідження таких учених як: О. Абросимова, С. Боботов, О. Боровицький, М. Василевич, В. Городовенко, В. Гринюк, О. Захарова, А. Изваріна, В. Кононенко, М. Клеандров, Р. Куйбіда, В. Лебедев, І. Марочкін, Ю. Михеєнко, Л. Москвич, І. Назаров, О. Овчаренко, П. Пушкар, В. Ржевський, В. Рудей, І. Русакова, М. Савенко, А. Селіванов, В. Стефанюк, Ю. Стецовський, В. Туманов, Н. Чепурнова, В. Шишкін та ін.

Метою статті є дослідження Вищої ради правосуддя як органу посилення незалежності судової гілки влади.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, котра була ратифікована Україною у 1997 році, «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя» (стаття 6) [1].

Таким чином, Конвенція закріпила своїми фундаментальними положеннями право кожного на захист порушених прав, законних інтересів, розгляд такої справи у судовому порядку повинен здійснюватись із урахуванням основних засад здійснення судочинства, у тому числі відповідно до принципів незалежності та безсторонності суду під час відправлення правосуддя.

У нашому дослідженні варто звернути увагу на Монреальську декларацію, або так звану Загальну декларацію про незалежність правосуддя, яка була односторонньо прийнята на заключному пленарному засіданні першої всесвітньої конференції з незалежності правосуддя, котра відбулася в Монреалі (Квебек, Канада) 10 червня 1983 року.

Відповідно до положень зазначеного документа «судді та суди мають бути вільними у виконанні своїх обов'язків для забезпечення дотримання верховенства права та не допускати впливу з боку будь-якого уряду чи будь-якої іншої влади, яка не відповідає їхнім статутам та інтересам міжнародного правосуддя ... Принципи незалежності судової влади, втілені в Загальній декларації прав людини та інших міжнародних документах із захисту прав людини, застосовуються до суддів ... Судді повинні заохочувати принцип належної судової процедури як невід'ємну частину незалежності правосуддя ... Судді користуються привілеями та імунітетом, пільгами та прерогативами не менше, ніж ті, які надаються главам дипломатичних представництв відповідно до Віденської конвенції про дипломатичні зносини та визнані нею ... Судді мають бути вільними та мають своїм обов'язком неупереджене вирішення справ, що розглядаються ними, відповідно до їхньої оцінки фактів та розуміння закону без будь-яких обмежень, впливів, спонукань, тиску, погроз або втручання, прямого чи непрямого, з будь-якого боку чи з будь-якої причини. У процесі ухвалення рішень судді мають бути незалежними від своїх колег із числа суддів та голів суду. Будь-яка ієрархічна організація судової влади та будь-яка різниця в рангах або званнях жодним чином не повинні перешкоджати праву судді вільно приймати своє рішення. Судова влада має бути незалежною від виконавчої та законодавчої влади» [2].

Відповідно до положень Резолюції 1549 (2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інституцій в Україні» «незалежне та неупереджене правосуддя є передумовою існування демократичного суспільства, яке керується верховенством права» [3].

Ми цілком погоджуємось із позицією С. Шевчука, відповідно до якої верховенство права, котре є регламентованим як ключова засада функціонування правової держави, є неможливим без належного судового захисту прав людини та громадянина [4].

Правосуддя передбачає здійснення справедливого, безстороннього та швидкого (у рамках закону) судочинства. До прикладу, учена О. Овчаренко в аспекті «швидкого судочинства» вводить у наукових обіг поняття «оперативного судочинства» та визначає його як «моральний обов'язок судді перед суспільством, яке повірило йому виконання державно важливої функції з розгляду правових конфліктів». Ми цілком погоджуємось із позицією дослідниці, відповідно до якої здійснення ефективного судочинства є можливим за умови, що суддя буде відповідально ставитись до своїх службових зобов'язань, правильно розпоряджатись своїм часом, у тому числі володіти навиками планування своєї роботи з точки зору різного проміжку темпоральних вимірів, належним чином готуватись до проведення судового засідання, аналізувати обставини справи та норми права, що можуть бути застосовані при підготовці судового рішення тощо [5].

Незалежність суддів має не лише зовнішній компонент, як це може здатися на перший погляд. Внутрішня організація судової системи, діяльність органів суддівського врядування, складові підбору та професійного розвитку, також є векторами цього терміно-поняття.

Правові механізми належного гарантування суддівської незалежності у зарубіжних державах з точки зору організаційного (інституційного) контексту передбачають існування таких органів суддівського врядування, котрі б були наділені повноваженнями щодо формування суддівського корпусу, звільнення суддів, переведення, вирішення питань фінансового та матеріально-технічного забезпечення.

Первинним зразком такого органу суддівського врядування була Вища рада юстиції. Однак, зазначений орган в силу свого обмеженого законодавчо визначеного функціонального призначення, а також надмірної політизації, так і не зміг виконати покладену на нього місію – забезпечення незалежності судової гілки влади.

Вища рада юстиції внаслідок судової реформи 2016 року зазнала ґрунтовного реформування та була модифікована у Вищу раду правосуддя.

Внесення змін до законодавства України у сфері правосуддя, у тому числі у контексті особливостей здійснення суддівського врядування, є доцільним з точки зору досягнення найбільш очікуваного ефекту від судової реформи. Особливу роль у цьому контексті відіграє посил на вдосконалення механізму реалізації права кожного на судовий захист, котре певним чином нівелюється суспільством, оскільки у нашій державі все ще простежується недовіра до судової гілки влади, що зумовлено цілим рядом факторів та причин. У зв'язку з цим важливого значення набуває принцип незалежності представників судової гілки влади, реального доступу кожного до правосуддя, а також забезпечення права на справедливий суд [6].

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII, «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування» від 16 жовтня 2019 року № 193-IX, «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII, «за Вищою радою правосуддя на розвиток її конституційних функцій на законодавчому рівні закріплено повноваження надавати обов'язкові до розгляду консультативні висновки щодо законопроектів з питань утворення, реорганізації чи ліквідації судів, судоустрою і статусу суддів, узагальнювати пропозиції судів, органів та установ системи правосуддя стосовно законодавства щодо їх статусу та функціонування, судоустрою і статусу суддів» [7].

Вища рада правосуддя є особливим органом державної влади, котрий серед іншого покликаний:

- забезпечувати незалежність суддівського корпусу;
- вносити подання щодо призначення представників судової гілки влади професіоналів своєї справи, котрі володіли б належною фаховою компетентністю та високими морально-етичними цінностями, у тому числі добросесністю;
- приймає рішення щодо відсторонення, звільнення, переведення, припинення відставки суддів, порушення суддями та прокурорами вимог щодо несумісності;
- щодо дисциплінарної відповідальності суддів – створює відповідні органи з розгляду таких питань, розглядає скарги на їх рішення тощо.

Вища рада правосуддя як орган державної влади та суддівського врядування відповідно до досліджень вітчизняних та іноземних науковців відповідає міжнародним стандартам суддівського врядування, є повноцінним аналогом органів суддівського врядування у зарубіжних країнах. Така позиція підтверджується тим, що завдання, функції та межі повноважень, а також особливості формування Вищої ради правосуддя в Україні здебільшого є ідентичними, як і в провідних державах світу.

Висновки. Питання легітимності судової влади впливає із самої ідеї демократії та верховенства права. Крім цього, інституційно у рамках ЄС функціонування органів суддівського врядування є закономірним явищем. З цієї точки зору системний аналіз сучасними науковцями Вищої ради правосуддя як органу посилення суддівської незалежності набуває архіважливого значення.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. 1950. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.06.2022).
2. The Montreal Declaration 1983. <https://www.jiwp.org/montreal-deceleration-1983> (date of application: 12.06.2022).
3. Резолюція 1549 (2007) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Функціонування демократичних інституцій в Україні». https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_760#Text (дата звернення: 12.06.2022).
4. Шевчук С. Роль Верховного суду в умовах конституційної демократії. *Право України*. 2012. № 11–12. С. 89–100.
5. Овчаренко Е.Н. К вопросу определения служебных прав и обязанностей судьи. *Проблеми законності*. 2012. №121. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-opredeleniya-služhebnyh-prav-i-obyazannostey-sudi> (дата обращения: 11.05.2022).
6. Божик В.І. Ефективність судової реформи в контексті законодавчих новел щодо суддівського врядування. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 24–25 жовтня 2019 р.). 2019. С.12-13.

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII, «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування» від 16 жовтня 2019 року № 193-IX, «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-20#Text> (дата звернення: 12.06.2022).

ВІРНІСТЬ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВНИЙ ТИП ПРАВОРОЗУМІННЯ

Ірклієнко А.І.,
доктор філософії

Ірклієнко А.І. Вірність Конституції України як основний тип праворозуміння.

Статтю присвячено критичному огляду особливостей філософсько-правового обґрунтування питання вірності Конституції України як основного типу праворозуміння. Узагальнено, що верховенство Конституції України породжує в сучасних умовах міжнародної інтеграції та процесів глобалізації проблему узгодження та юридичного забезпечення пріоритетної дії установчих та основних норм внутрішньодержавного права та норм міжнародного та європейського права (а також різних сегментів інтеграційного права). Підсумовано, що сучасне розуміння верховенства і вищої юридичної сили Конституції України необхідно пов'язувати з концептом вірності Конституції як визначального типу праворозуміння. Підкреслено, що вірність Конституції як правова та культурно-семантична концепція й тип праворозуміння дозволяє виявляти конституційні та моральні цінності, якими керуються при тлумаченні, реалізації або актуалізації конституційних норм. Ключова ідея концепції «вірність Конституції» – це особливий тип конституційного праворозуміння. Прихильність до такого праворозуміння – неодмінна запорука поваги Конституції України, відстоювання у правотворчій і правозастосовній практиці пріоритету конституційних положень, забезпечення їх стабільності та здійснення дбайливої інтерпретації, неприпустимості довільно розширювального тлумачення конституційних норм, конституційної відповідальності. Установлено, що категорія «вірність» має смисловий взаємозв'язок не тільки з похідними від слова «віра», але і зі словами, що позначають раціональну верифікацію: вірність – це відповідність істині; правильність; повна подібність із чимось чи відповідність чомусь (питання верифікації чи справжності). Про вірність Конституції можна говорити і в значенні сповідання віри в Конституцію, і в значенні раціонального обґрунтування та верифікації відповідності Конституції інших правових актів, діянь тощо. Конкретизовано такі смислові відтінки вірності Конституції України як типу праворозуміння: вірність Конституції України як правовому акту; вірність Конституції України як сукупності норм чинного конституційного законодавства; вірність Конституції України як конституційним цінностям, закладеним у Конституції; вірність Конституції України як конституційним ідеалам; вірність Конституції України як сформованої реальної конституційної та політичної практики; вірність Конституції України як послідовність у реалізації конституційних цінностей; вірність Конституції України як ефективність конституціоналізації правового порядку (процес конституціоналізації виступає індикатором вірності конституції).

Ключові слова: правосвідомість особистості, відповідальність людини, конституційні цінності, типи праворозуміння.

Irklienko A.I. Loyalty to the Constitution of Ukraine as the main type of legal understanding.

The article is devoted to the critical review of peculiarities of philosophical and legal substantiation of the issue of fidelity to the Constitution of Ukraine as the main type of legal understanding. It has been generalized that the supremacy of the Constitution of Ukraine creates in the modern conditions of international integration and processes of globalization the problem of coordination and legal provision of the priority effect of the constituent and basic norms of intra-state law and norms of international and European law (as well as various segments of the integration law). It has been summarized that modern understanding of the supremacy and higher legal power of the Constitution of Ukraine is worth to be related to the concept of fidelity to the Constitution of Ukraine as the determining type legal understanding. It has been emphasized that fidelity to the Constitution of Ukraine as legal and cultural-semantic concept and type of legal understanding allows identification of constitutional and moral values, which are guided by the interpretation, implementation or actualization of constitutional norms. The key idea of the concept of «fidelity to the Constitution» – is a special type of constitutional legal understanding. Adherence to such legal understanding – is an indispensable guarantee of respect for the Constitution of Ukraine, advocacy in law-making and law-enforcement practice

of the priority of constitutional provisions, ensuring their stability and carrying out careful interpretation, inadmissibility of arbitrarily expanding interpretation of constitutional norms, constitutional responsibility. It has been found that the category of «fidelity» has got not only a semantic relationship with derivatives of word «fide», but also with words denoting rational verification: fidelity is correspondence to the truth; correctness; complete likeness or correspondence to something (question of verification or authenticity). Fidelity to the Constitution can be said in the sense of professing faith in the Constitution, and in the sense of rational substantiation and verification of the conformity of other legal acts, actions, etc. with the Constitution. The following semantic nuances of fidelity to the Constitution of Ukraine as a type of legal understanding have been concretized: fidelity to the Constitution of Ukraine as to the legal act; fidelity to the Constitution of Ukraine as a set of norms of the current constitutional legislation; fidelity to the Constitution of Ukraine as to constitutional values established in the Constitution; fidelity to the Constitution of Ukraine as to constitutional ideals; fidelity to the Constitution of Ukraine as formed real constitutional and political practice; fidelity to the Constitution of Ukraine as consistency in the implementation of constitutional values; fidelity to the Constitution of Ukraine as the effectiveness of the constitutionalization of the legal order (the process of constitutionalization acts as an indicator of fidelity to the Constitution).

Key words: legal understanding of personality, human responsibility, constitutional values, types of legal understanding.

Постановка проблеми. Конституційне право, як правове утворення, формувалося з початку нового часу (особливо після виникнення конституціоналізму в останній чверті XVIII століття в Північній Америці та континентальній Європі) під сильним впливом теорії та практики прийняття та дії писаних Конституцій. Серед юридичних властивостей Конституції як писаного (кодифікованого або некодифікованого) акта особливе місце займає верховенство і вища юридична сила. Забезпечувати верховенство Конституції – ключова мета конституційного правосуддя, а обґрунтування меж верховенства – важливий елемент цілепокладання в доктрині конституціоналізму внутрішньодержавних та міжнародних договорів. У деяких дослідженнях верховенство Конституції України розглядається як принцип конституціоналізму, який має кілька вимірів реалізації. В межах нашої розвідки вважаємо за можливе розглянути вірність Конституції України як форму праворозуміння.

Стан опрацювання цієї проблематики відображено в численних публікаціях сучасних дослідників. Так, О. Балинська, А. Токарська, В. Яценко розглядали основні типи праворозуміння крізь призму актуальних проблем філософії права [1]. Тоді як Н. Бровко виявив філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в процесі навчання і виховання як запоруки праворозуміння [2]. Схожі висновки знаходимо в працях В. Грищука, котрий здійснив філософсько-правове витлумачення відповідальності людини [3]. Водночас, цінними є висновки О. Грищук щодо конституційних цінностей сучасної людини [4]. Дослідники О. Грищук й Н. Бокало, об'єднавши зусилля, дослідили генезу ідеї рівності у класичних та некласичних типах праворозуміння [5]. Окремі аспекти пояснення сутності праворозуміння знаходимо в напрацюваннях В. Ковальського й І. Козинцева [6], О. Майданик [7], С. Погребняк [9] та ін.

Цінними є висновки В. Плавич, котрий описав проблеми сучасного праворозуміння [8] й М. Савчин, в напрацюваннях якого висвітлено питання конституційних інновацій та вірності конституції [10]. Доповнення проблематики сучасного праворозуміння знаходимо у працях О. Устименко, де описана правова ідеологія як структурний елемент правової свідомості [11]. Проте питання вірності Конституції України як основного типу праворозуміння залишилось поза межами наукових інтересів сучасних вчених.

Метою статті є критичний огляд особливостей філософсько-правового обґрунтування питання вірності Конституції України як основного типу праворозуміння.

Виклад основного матеріалу. Верховенство Конституції України породжує в сучасних умовах міжнародної інтеграції та процесів глобалізації проблему узгодження та юридичного забезпечення пріоритетної дії установчих та основних норм внутрішньодержавного права та норм міжнародного та європейського права (а також різних сегментів інтеграційного права).

Процеси конституціоналізації міжнародного та інтеграційного права та інтернаціоналізації конституційного права зачіпають чутливі для кожної держави питання структури конституції, участі органів влади, що залучають в «роботу» як верховенство конституції, так і верховенство міжнародного права в узгодженні юридичних процедур й проблему дотримання вірності Конституції громадянами як ключового типу праворозуміння.

У сучасних дослідженнях обговорюється дилема розвитку конституціоналізму з урахуванням набору традиційних принципів (які включають і верховенство Конституції) і процесів глобалізації. На наш погляд, в таких умовах концепт верховенства права, як і принцип верховенства Конституції України, містить певний етичний імператив. У випадку з Конституцією України такий імператив пов'язаний з розумінням переваги національного конституціоналізму над контрольними показниками верховенства права.

Причому етичний імператив передбачає опору на концепцію вірності Конституції України як визначального типу праворозуміння і включає потребу встановлення національних пріоритетів розвитку і вдосконалення контрольних показників верховенства права.

Сучасне розуміння верховенства і вищої юридичної сили Конституції України необхідно пов'язувати з концептом вірності Конституції як визначального типу праворозуміння, значний внесок у розвиток якого здійснив М. Савчин [10]. Його праця містить аналіз найважливіших проблем онтології, соціології, цінності та вірності конституції; співвідношення, з одного боку, конституції, з іншого, конституційного та міжнародного права, природи та практики конституційної герменевтики, питань дії та реалізації, охорони та захисту Конституції в сучасній правовій системі України.

Дослідник переконує, що «методична конкретизація і деталізація конституції потребує узгодження рішень парламенту та конституційного суду; це узгодження аж ніяк не означає проведення певних консультацій між ними – головне тут в єдиному розумінні сутності і змісту фундаментальних принципів права та стандартів щодо законодавчого регулювання та ухвалення судових рішень, які впливають із змісту конституційних цінностей і принципів».

У світлі вірності Конституції органи публічної влади покликані забезпечувати національні інтереси, які в юридичній інтерпретації означають насамперед відстоювання конституційної традиції України. Загалом питання полягає у ступені інтегрованості України у інтер-, транс-, супранациональні інститути, що загалом підвищує потенціал влади та ступінь її участі у виробленні рішень регіонального і глобального масштабу» [10].

Вірність конституції як правова та культурно-семантична концепція й тип праворозуміння дозволяє виявляти конституційні та моральні цінності, якими керуються при тлумаченні, реалізації або актуалізації конституційних норм.

Відтак, вважаємо, що ключова ідея концепції «вірність Конституції» – це особливий тип конституційного праворозуміння. Прихильність до такого праворозуміння – неодмінна запорука поваги Конституції України, відстоювання у правотворчій і правозастосовній практиці пріоритету конституційних положень, забезпечення їх стабільності та здійснення дбайливої інтерпретації, неприпустимості довільно розширювального тлумачення конституційних норм, конституційної відповідальності.

Етимологія слова «вірність» дозволяє виявити походження і смисли досліджуваного терміну. Слово «вірність» походить від прикметника «вірний» і іменника «віра».

Категорія «вірність» може бути пов'язана з особистими та сімейними справами, наприклад, «вірність дружині» – подружжя відданість. Вірність може мати підтверджуюче значення свого вибору («вірність вибору») – професійного призначення або покликання, або служіння вищим ідеалам (нести свій хрест до кінця). Слово «вірність» має смисловий взаємозв'язок не тільки з похідними від слова «віра», але і зі словами, що позначають раціональну верифікацію: вірність – це відповідність істині; правильність; повна подібність із чимось чи відповідність чомусь (питання верифікації чи справжності).

Про вірність Конституції можна говорити і в значенні сповідання віри в Конституцію, і в значенні раціонального обґрунтування та верифікації відповідності Конституції інших правових актів, діянь тощо. Що таке вірність Конституції з точки зору множинності смислів самої Конституції й праворозуміння?

Слід зазначити такі смислові відтінки вірності Конституції України як типу праворозуміння:

- 1) вірність Конституції України як правовому акту;
- 2) вірність Конституції України як сукупності норм чинного конституційного законодавства;
- 3) вірність Конституції України як конституційним цінностям, закладеним у Конституції;
- 4) вірність Конституції України як конституційним ідеалам;
- 5) вірність Конституції України як сформованої реальної конституційної та політичної практики;
- 6) вірність Конституції України як послідовності у реалізації конституційних цінностей;
- 7) вірність Конституції України як ефективності конституціоналізації правового порядку (процес конституціоналізації виступає індикатором вірності конституції).

Без концепту вірності Конституції України (який набуває юридичної популярності у світлі питань як правового суверенітету, так і співвідношення конституційної та наднаціональної юрисдикції) видається неможливим обґрунтувати юридично вивірену роль Конституційного Суду України в питаннях оцінки не тільки внутрішнього правових актів і договорів, а й у питаннях співвідношення Конституції України та міжнародних договорів, інтерпретації Конституції України та міжнародних зобов'язань України у сфері основних права і свобод, виконання рішень міждержавного органу захисту прав і свобод людини з позицій актів як Європейського Суду з прав людини, так і актів Конституційного Суду України.

Висновки. Нині велике значення у системі парламентського конституціоналізму має вірність Конституції – конституційна правосвідомість як особливий вид правової свідомості та правової відповідальності перед державою та суспільством за кожен проголосований (підтриманий) законопроект. Саме вірність Конституції як конституційна правосвідомість, яка є похідною у конституціоналізмі, визначає та зберігає національну державність України, її правосуб'єктність. Нині конституційна правосвідомість ще не досягла панування в конституційній реальності морально-політичної та духовно-світоглядної функції як концептуального пріоритету. Тому в парламенті процес набуття народними депутатами правової свідомості має бути успішним при свідомому відношенні кожного народного депутата України, а від них і кожного індивіда, а також суспільства загалом до вимог Конституції, її ролі та місця у правовому регулюванні суспільних відносин та прийнятті важливих для держави та прав людини законів України. Тоді є ймовірність подолання існуючих тенденцій негативного, безвідповідального ставлення депутатського корпусу та членів уряду, які присягають на вірність Україні до дотримання Конституції та законів України.

Список використаних джерел:

1. Актуальні проблеми філософії права: посібник / О.М. Балинська, А.С. Токарська, В.А. Яценко; за заг. ред. О.М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 612 с.
2. Бровко Н.І. Філософсько-правові засади формування правосвідомості особистості в процесі навчання і виховання. Біла Церква: Білоцерківдрук, 2018. 427 с.
3. Грищук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: Монографія. Хмельницький: ХУУП, 2013. 768 с.
4. Грищук О.В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти. Монографія. Видання 2-е доопрацьоване і доповнене. Київ: Ваїте, 2020. 530 с.
5. Грищук О.В., Бокало Н.І. Генеза ідеї рівності у класичних та некласичних типах праворозуміння. Хмельницький, 2018. 200 с.
6. Ковальський В.С., Козинцев І.П. Правотворчість: теоретичні та логічні засади. К.: Юрінком Інтер, 2005. 192 с.
7. Майданник О.О. Конституційне право України: навч. посіб. К: Алерта, 2011. 380 с.
8. Плавич, В.П. Проблеми сучасного праворозуміння : навч. посіб. Херсон: Олді-плюс, 2014. 215 с.
9. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Х.: Право, 2008. 240 с.
10. Савчин М. Конституційні інновації та вірність конституції. *Віче*. 2017. № 7-8. С. 44-47.
11. Устименко О.С. Правова ідеологія як структурний елемент правової свідомості. *Право і суспільство*. 2018. № 5. С. 54-57.

УДК 342.5:3.086

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.10>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОРГАНІВ І ПОСАДОВИХ ОСІБ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Кравцова З.С.,

*доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права*

Інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кравцова З.С. Окремі аспекти конституційно-правової відповідальності органів і посадових осіб державної влади в Україні.

У статті проаналізовано окремі аспекти конституційно-правової відповідальності. Зазначено, що на порядку денному перед Україною поставлено завдання максимально адаптувати законодавство України до законодавства ЄС. Підкреслено, що на конституційному рівні як самостійний вид юридичної відповідальності конституційно-правова відповідальність не визнана, через що спостерігається відсутність нормативно-правової основи та дієвого механізму реалізації конституційно-правової відповідальності, і як результат, значна кількість порушень Конституції та Законів України органами публічної влади залишається без необхідного реагування. Зауважено, що чинним конституційним законодавством України встановлюються окремі підстави конституційно-правової відповідальності та визначаються специфічні конституційно-правові санкції, сама вона залишається законодавчо неформалізованою. З'ясовано зміст і складові юридичної відповідальності, включаючи і конституційно-правову відповідальність. Зроблено висновок, що виходячи з правової природи юридичної відповідальності, остання має передбачати негативні наслідки до суб'єктів, що порушують, ігнорують, не виконують правові приписи. Акцентовано увагу на проблемі розуміння та закріплення конституційно-правової та політичної відповідальності. Запропоновано на законодавчому рівні передбачити прагматичне поєднання реалізації конституційно-правової та політичної відповідальності. Визначено, що під конституційно-правовою відповідальністю органів і посадових осіб державної влади необхідно розуміти окремий вид юридичної відповідальності, що має політико-правовий характер, настає за скоєння вказаними суб'єктами конституційно-правового делікту та полягає у несприятливих, негативних наслідках, що передбачені нормами конституційного права. Зазначено, що чітке дотримання підстав притягнення до конституційно-правової відповідальності слугуватиме основою для забезпечення демократичності, верховенства права, законності, конституційності, забезпечення прав людини, народовладдя в конституційно-правових відносинах. Зроблено висновок, що суттєвим недоліком даної проблематики є фактично відсутність конституційного регулювання конституційно-правової відповідальності. Під час розкриття питання про конституційно-правову відповідальність виявлено міцні інтегративні зв'язки конституційно-правової відповідальності з іншими видами юридичної відповідальності.

Ключові слова: конституційно-правова відповідальність, ознаки конституційно-правової відповідальності, політична відповідальність, підстави конституційно-правової відповідальності

Kravtsova Z.S. Some aspects for constitutional and legal liability of bodies and officials of state power in Ukraine.

The article analyzes certain aspects of constitutional and legal responsibility. It is noted that on the agenda, Ukraine is tasked with adapting the legislation of Ukraine to the legislation of the EU as much as possible. It is emphasized that at the constitutional level, constitutional-legal responsibility is not recognized as an independent type of legal responsibility, due to which there is a lack of a regulatory-legal basis and an effective mechanism for the implementation of constitutional-legal responsibility, and as a result, a significant number of violations of the Constitution and Laws of Ukraine by public authorities remains without the necessary response. It is noted that the current constitutional legislation of Ukraine establishes separate grounds for

constitutional liability and defines specific constitutional sanctions, but it remains informalized by law. The content and components of legal responsibility, including constitutional and legal responsibility, are clarified. It was concluded that, based on the legal nature of legal responsibility, the latter should provide for negative consequences for subjects who violate, ignore, or do not fulfill legal prescriptions. Attention is focused on the problem of understanding and consolidation of constitutional, legal and political responsibility. It is proposed to provide for a pragmatic combination of the implementation of constitutional and legal and political responsibility at the legislative level. It was determined that under the constitutional and legal responsibility of bodies and officials of state power, it is necessary to understand a separate type of legal responsibility, which has a political and legal nature, occurs when the specified subjects commit a constitutional and legal delict and consists in unfavorable, negative consequences, provided for by the norms constitutional law. It is noted that clear observance of the grounds for bringing to constitutional and legal responsibility will serve as a basis for ensuring democracy, rule of law, legality, constitutionality, ensuring human rights, people's power in constitutional and legal relations. It was concluded that a significant drawback of this issue is the actual lack of constitutional regulation of constitutional and legal responsibility. During the disclosure of the issue of constitutional and legal responsibility, strong integrative links of constitutional and legal responsibility with other types of legal responsibility were revealed.

Key words: constitutional and legal responsibility, signs of constitutional and legal responsibility, political responsibility, grounds for constitutional and legal responsibility

Постановка проблеми. Актуальним напрямом сучасної конституційно-правової науки є дослідження питання нормативного закріплення конституційно-правової відповідальності в Україні, адже вона є однією з визначальних та ефективних гарантій додержання та охорони Конституції України, забезпечення прагматичної діяльності органів та і посадових осіб державної влади. Консолідація української нації та її еліт навколо визначеного стратегічного курсу України – набуття повноправного членства в Європейському Союзі, ставить перед нами нові виклики та завдання, які мають бути зорієнтовані на досвід нормотворчої діяльності членів ЄС, тому необхідно максимально адаптувати законодавство України до законодавства ЄС, яке полягає в зближенні національного законодавства із сучасною європейською системою конституційного права.

Стан опрацювання. Наукові дослідження, які розкривають проблеми конституційно-правової відповідальності, свідчать про актуальність цього питання і складність саме практичної її реалізації в процесі формування демократичної України. Враховуючи наведене, можна виокремити праці таких науковців, як Н. Батанова, О. Краснікова, О. Майданник, О. Мельник, Л. Наливайко, В. Полевий, монографія Ю. Тодики «Конституція України: проблеми теорії та практики», наукові дослідження в цій проблематиці Л. Кривенко та інші.

Метою статті є з'ясувати особливості специфіки одного з видів юридичної відповідальності – конституційно-правової, встановити відмінність від інших видів відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Слід констатувати, що в Україні продовжуються численні дискусії в теорії конституційного права, політичному середовищі щодо посилення та чіткого закріплення підстав і форм конституційно-правової відповідальності. На конституційному рівні як самостійний вид юридичної відповідальності конституційно-правова відповідальність не визнана. В Україні спостерігається відсутність нормативно-правової основи та дієвого механізму реалізації конституційно-правової відповідальності, і як результат, значна кількість порушень Конституції та Законів України органами публічної влади залишається без необхідного реагування.

Конституційно-правова відповідальність впливає на організацію та здійснення державної влади. Зарубіжний досвід доводить, що це питання є актуальним для сучасного конституціоналізму, навколо якого і проходить формування всього державного механізму.

Наявні в Україні наукові дослідження з цього питання знайшли своє відображення на початку XXI століття в роботах українських учених-конституціоналістів, які розглядали питання розв'язання загальнотеоретичних проблем конституційно-правової відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності, що, як справедливо зазначає Л. Наливайко, має важливе значення в системі «стримувань» і «противаг» [1, с. 48].

Громадянське суспільство не може розвиватись там, де відсутня відповідальність суб'єктів державно-владних відносин, які уповноважені приймати найважливіші політичні та державно-управлінські рішення. Одним із видів юридичної відповідальності є конституційно-правова відповідальність органів публічної влади та їх посадових осіб. Саме через конституційно-правову відповідальність

реалізується конституційний принцип відповідальності держави. Наукові дослідження, які розкривають проблеми конституційно-правової відповідальності, свідчать про актуальність цього питання і складність саме практичної її реалізації в процесі формування демократичної України. Адже у цей складний період для нашої держави є завдання показати всьому світу незворотність цивілізаційного вибору України, уособленням якого є європейська та євроатлантична інтеграція України.

Водночас, чинним конституційним законодавством України встановлюються окремі підстави конституційно-правової відповідальності та визначаються специфічні конституційно-правові санкції, сама вона залишається законодавчо неформалізованою.

Видається важливим з'ясувати зміст і складові юридичної відповідальності, включаючи і конституційно-правову відповідальність.

Науковців, які досліджують проблеми юридичної відповідальності, умовно можна поділити на дві групи — прихильників її вузького розуміння, так званої «негативної» відповідальності, та прихильників «двохаспектної» відповідальності, яка включає як «негативну», так і «позитивну» відповідальність. Сенс протистояння цих двох концепцій у тому, що одна визнає можливість юридичної відповідальності лише після правопорушення, інша говорить про існування відповідальності ще до порушення норми. Відповідно до цього одна частина юристів убачає у відповідальності прояв правоохоронної функції, інша прагне пов'язати відповідальність з регулятивною і навіть стимулюючою функцією права [2, с. 110].

Так, ряд науковців, наприклад О. Скакун, вирізняє два аспекти юридичної відповідальності: перспективний (або позитивний) і ретроспективний (або негативний), що відповідно передбачають різні підстави для її настання. Зміст першого аспекту відповідальності полягає в заохоченні – за виконання корисних для суспільства та держави варіантів поведінки на рівні, що перевищує загальні вимоги (морально свідоме ставлення до виконання обов'язків). Другий аспект передбачає покарання за правопорушення (юридична характеристика наслідків невиконання обов'язків) [3, с. 431]. Прихильники двоаспектного розуміння юридичної відповідальності вважають відповідальність не лише засобом, який попереджає порушення правових норм, а й засобом виховання і стимулювання в людині внутрішніх регуляторів поведінки. Позитивна відповідальність трактується як розуміння важливості своїх дій для суспільства, прагнення та бажання виконати їх якнайкраще, найефективніше, швидше, тобто належним чином виконати свою соціальну роль. У правовій сфері остання пов'язана з соціально-правовою активністю, проявом ініціативи при реалізації правових приписів.

Вчений В. Демиденко, спростовуючи існування позитивної відповідальності, зазначає, що найуразливішою ланкою ідеї правової позитивної відповідальності є неможливість визначити її юридичні властивості, які чимось відрізняються від відомих понять «обов'язок», «правомірна поведінка», «правосуб'єктність», «деліктоздатність», «виконання зобов'язань» та ін. Він наголошує, що позитивна відповідальність – явище скоріше соціальне, а не правове, оскільки вона не має ознак формальної визначеності, державної примусовості та процесуальної форми реалізації [4, с. 49].

На нашу думку, юридичну відповідальність слід розглядати виключно в ретроспективному (негативному) аспекті, яка за цих умов є реальною гарантією конституційності, законності та правопорядку в системі функціонування публічної влади й організації суспільних відносин. Виходячи з правової природи юридичної відповідальності, вважаємо, що остання має передбачати негативні наслідки до суб'єктів, що порушують, ігнорують, не виконують правові приписи.

Побудова концепції конституційно-правової відповідальності нерозривно пов'язана з визначенням її поняття, значення та місця в системі конституційного права, а також – серед видів юридичної відповідальності. Погоджуємося з думкою більшості дослідників, що конституційно-правова відповідальність є правовим інститутом, тобто сукупністю конституційно-правових норм, які здійснюють регулювання певної сфери суспільних відносин у межах даної галузі права. Конституційно-правова відповідальність може здійснювати запобіжний юридичний вплив при здійсненні контролю за їхньою діяльністю з боку органів конституційного контролю, інших органів державної влади та виборців.

Підтримуємо позицію, що під юридичною відповідальністю влади можна розуміти відповідальність органів публічної влади, посадових осіб перед народом, населенням відповідної території за невідповідність їхньої діяльності «мандату довіри», яка виявляється в їх нездатності розробляти та реалізовувати політику, приймати та виконувати владні рішення і розпорядження з максимальною користю для суспільного блага, вважаємо за доцільне відрізнити конституційну відповідальність (за порушення конституційних норм) і конституційно-правову відповідальність. Перша включає всі види

юридичної відповідальності, спирається на сукупність існуючих правових санкцій і в цьому відношенні може сприйматися як юридична відповідальність; друга є самостійним видом юридичної відповідальності, а отже, складовою частиною першої [5, с. 51].

Ми погоджуємося з І. Кресіною, яка вважає, що конституційно-правова відповідальність покликана забезпечувати нормальний порядок здійснення публічної влади, дотримання органами та посадовими особами, що беруть участь у здійсненні публічної влади, норм Конституції України та конституційно-правового законодавства, запобігати посяганням на порядок здійснення публічної влади [6, с. 71].

Вчена Л. Наливайко зазначає, що конституційна відповідальність є видом юридичної відповідальності та в позитивному аспекті одночасно виступає й особливою формою відповідальності соціальної. В останньому випадку конституційна відповідальність об'єднує у собі політичну, моральну та юридичну відповідальність [7, с. 27].

Слід акцентувати увагу на проблемі розуміння та закріплення конституційно-правової та політичної відповідальності. Нині в науці конституційного права не вирішена проблема нормативного закріплення та визначення поняття «політичної відповідальності» та «конституційно-правової відповідальності» суб'єктів, підстав притягнення до такої відповідальності. Пропонуємо на законодавчому рівні передбачити прагматичне поєднання реалізації конституційно-правової та політичної відповідальності.

Спроби вирішення проблемного питання вже були відображені в проекті Закону України «Про політичну відповідальність в Україні» від 4 березня 2010 року [8]. Даний проект закону, на жаль, не був прийнятий, хоча правове регулювання політичної відповідальності є надзвичайно актуальним.

Враховуючи стан нормативно-правового закріплення поняття, визначення суб'єктів, підстав притягнення до політичної відповідальності, вважаємо, що її не можна вважати самостійним видом відповідальності у зв'язку з відсутністю у неї якостей юридичної відповідальності.

Погоджуємося з думкою Н. Армаш, яка зазначає, що при притягненні вищих органів державної влади чи їхніх посадових осіб до відповідальності «впливає своєрідний симбіоз конституційно-правової та політичної відповідальності» [9, с. 176].

Учений-конституціоналіст В. Шаповал наголошує на політико-правовому характері конституційно-правової відповідальності органів публічної влади та їхніх посадових осіб. Він виділяє політичну відповідальність уряду та міністрів перед парламентом і відповідальність у порядку імпичменту або інших подібних процедур. Відмінна риса політичної відповідальності – суб'єктивність, оскільки необхідність її застосування визначається не критеріями законності, а потребами конкретної політики, які знаходять прояв у волевиявленні парламентаріїв [10, с. 80].

У цьому аспекті заслуговує на увагу рішення Конституційного Суду України від 7 травня 2002 року (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб). Зазначимо, що при розгляді питань офіційного тлумачення положень ч. 2, 3 ст. 124 Конституції України Конституційним Судом України в офіційний обіг було введено терміни «політична та конституційно-політична відповідальність». На думку Конституційного Суду України, Конституцією України передбачена політична відповідальність Кабінету Міністрів України (ст. 87, п. 10 ч. 1 ст. 106), тобто припинення повноважень членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, Президентом України або відставка Кабінету Міністрів України у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри означає, що відповідна оцінка діяльності членів Кабінету Міністрів України та керівників центральних органів виконавчої влади може стосуватися законності їх дій або мати політичний характер [11].

Здійснивши аналіз зазначеного рішення, доходимо висновку, що терміни «політична відповідальність» і «конституційно-політична відповідальність» ототожнюються. Конституційний Суд України показав зв'язок політичної відповідальності з нормами Конституції України, сутність якого проявляється у закріпленні нормами-принципами можливості притягнення до відповідальності вищих посадових осіб держави.

Зважаючи на вищенаведені теоретико-методологічні підходи до розуміння конституційно-правової відповідальності, понятійно-категоріальний апарат, розроблений наукою конституційного права, вважаємо, що конституційно-правова відповідальність органів і посадових осіб державної влади є окремим видом юридичної відповідальності, що має політико-правовий характер, настає за скоєння вказаними суб'єктами конституційно-правового делікту та полягає у несприятливих, негативних наслідках, що передбачені нормами конституційного права.

Слід зазначити, що базовим питанням у концепції конституційно-правової відповідальності є саме питання її підстав, під якими, вважаємо, слід розуміти сукупність обставин, наявність яких робить конституційно-правову відповідальність можливою і належною. При цьому підстави муніципально-правової відповідальності є певними юридичними фактами, за що, згідно з конституційно-правовими нормами, несуть відповідальність деліктоздатні суб'єкти. Також процесуальною підставою відповідальності є процедура притягнення їх до вказаного виду юридичної відповідальності. Недостатньо законодавчо закріпити склад конституційно-правових деліктів, необхідно визначити процедуру притягнення до конституційно-правової відповідальності суб'єктів, уповноважених накладати конституційно-правові санкції.

Поняття конституційно-правового делікту, що є діянням (дією або бездіяльністю) суб'єкта конституційно-правової відповідальності, що не відповідає належній поведінці, завдає шкоду конституційно-правовим відносинам і передбачає застосування санкцій конституційно-правової відповідальності. Характерними ознаками конституційно-правового делікту є: а) виражений у формі дій чи бездіяльності суб'єкта конституційно-правових відносин; б) протиправність; в) винність; г) суспільна небезпека; д) караність; є) спеціальний суб'єкт конституційно-правової відповідальності – як правило, органи та посадові особи державної влади.

Вважаємо, що чітке дотримання підстав притягнення до конституційно-правової відповідальності слугуватиме основою для забезпечення демократичності, верховенства права, законності, конституційності, забезпечення прав людини, народовладдя в конституційно-правових відносинах.

У юридичній літературі існує концепція, що визнає правопорушення різновидом юридичних фактів, що породжує правовідносини відповідальності і виступає підставою юридичної відповідальності.

Вчені М. Цвік та О. Петришин зазначають, що юридична відповідальність пов'язана з використанням офіційної юридичної процедури обвинувачення у вчиненні правопорушення. У зв'язку з цим, на їхню думку, доцільно розрізняти: а) юридичні підстави притягнення особи до відповідальності, яка вчинила правопорушення. А саме, наявність протиправного вчинку, правової норми та інших обставин, що становлять підстави для юридичної відповідальності; б) підстави настання юридичної відповідальності для правопорушника, вина якого доведена доказами та знайшла офіційне втілення у вигляді процесуального документа – правозастосовного акта, виданого компетентним державним органом з додержанням усіх вимог до такої процедури [12, с. 378].

Правники С. Гусарев, А. Олійник, О. Слюсаренко зазначають, що підстави притягнення до юридичної відповідальності включають: а) наявність правової норми, що передбачає склад правопорушення; б) юридичний факт – скоєння самого правопорушення; в) наявність правозастосовного акта, що вступив у законну силу [13, с. 172].

Дослідники також, розглядаючи підстави конституційно-правової відповідальності, виділяють нормативні, процесуальні та фактичні.

Підставою для притягнення до конституційно-правової відповідальності є порушення посадовими особами визначених конституційних обов'язків. Відтак конституційно-правова відповідальність, безумовно, є одночасно і політичною [14, с. 8].

Правники О. Скрипнюк і В. Федоренко аргументовано зазначають, що конституційно-правова відповідальність відрізняється від інших видів юридичної відповідальності саме підставами притягнення. Адже в окремих випадках вона може наставати і без наявності вини. Тут простежується інша характерна риса конституційної відповідальності – її тісний зв'язок з політичною відповідальністю. На їхню думку, у силу того, що феномен «колективної вини» зберігає неоднозначність своєї наукової оцінки у психології та соціології, такий елемент відповідальності як «суб'єктивна сторона» делікту навряд чи буде обов'язковим кваліфікуючим складником через неможливість його кваліфікації для конституційних деліктів, суб'єктом яких є конституційні органи державної влади, їхні посадові особи, а також низка інших суб'єктів, наділених конституційною деліктоздатністю (деліквентів) [15, с. 65].

На нашу думку, підстави конституційно-правової відповідальності органів державної влади доцільно диференціювати на підстави притягнення до конституційно-правової відповідальності та підстави настання конституційно-правової відповідальності. При цьому підстави притягнення до конституційно-правової відповідальності включають: а) нормативні; б) фактичні, в) процесуальні. Підстави настання конституційно-правової відповідальності, окрім трьох вищенаведених, передбачають: а) відсутність підстав для звільнення від конституційно-правової відповідальності; б) наявність правозастосовного акта, який накладає санкцію конституційно-правової відповідальності.

Сучасна історія України має досвід розробки окремих підстав конституційно-правової відповідальності. Так, в Концепції нової Конституції України від 19 червня 1991 року [16], яка стала методологічною базою для розробки проекту Основного Закону України, а саме у ч. 8 згаданої Концепції, закріплювались положення щодо відповідальності Президента України, була передбачена відповідальність у порядку імпичменту та відповідальність перед народом (вияв недовіри та дострокове припинення повноважень шляхом ініційованого народом референдуму).

У розкритті дослідження питання конституційно-правової відповідальності видається важливим здійснити аналіз прийнятого 3 червня 1992 року Закону України «Про Конституційний Суд України», відповідно до положень якого Конституційний Суд України наділявся низкою повноважень щодо розгляду справ про конституційні делікти. Так, відповідно до ст. 14 Закону, поряд зі здійсненням попереднього та наступного контролю, до компетенції належали розгляд справ щодо порушення повноважень органами державної влади та їхніми посадовими особами; порушення розподілу компетенції місцевих Рад різного рівня, а також компетенції місцевих рад і органів виконавчої влади [17]. Слід зазначити, що Конституційний Суд України не зміг реалізувати свої повноваження на практиці, оскільки не було обрано необхідної кількості суддів, внаслідок чого даний орган так і не розпочав свою роботу. Конституцією України від 28 червня 1996 року повноважень щодо розгляду справ про конституційні делікти за Конституційним Судом України безпосередньо не закріплено. Він лише опосередковано бере участь у реалізації конституційно-правової відповідальності шляхом надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту [18].

Висновки. Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, підкреслимо, що суттєвим недоліком даної проблематики є фактично відсутність конституційного регулювання конституційно-правової відповідальності. Під час розкриття питання про конституційно-правову відповідальність виявлено міцні інтегративні зв'язки конституційно-правової відповідальності з іншими видами юридичної відповідальності. Адже настання конституційно-правової відповідальності передбачає в окремих випадках також притягнення до одного виду юридичної відповідальності, наприклад, адміністративної або кримінальної. На нашу думку, для збереження балансу влади доцільно посилити відповідальність як конституційно-правового, так і політичного характеру, державних органів та їхніх представників. Нинішнє нормативно-правове регулювання інституту конституційно-правової відповідальності має особливе значення для стабілізації і розвитку правової демократичної держави, оскільки неправомірні, безвідповідальні дії вищих посадових осіб і органів державної влади завдають значної шкоди українському народу.

Список використаних джерел:

1. Наливайко Л. Проблеми визначення поняття, специфічних ознак і функцій конституційної відповідальності в сучасній конституційній теорії. *Право України*. 1999. № 10. С. 45–50.
2. Слободяник Т.М. Муниципально-правова відповідальність місцевих рад та сільських, селищних, міських голів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ: НАВС, 2016. 262 с.
3. Скаун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 664 с.
4. Демиденко В.О. Конституційно-правова відповідальність: Позитивний і ретроспективний аспекти. *Формування громадянського суспільства та правової держави в контексті європейської інтеграції* : тези доповідей наук.-практ. конф., м. Київ, 21–22 квіт. 2006 р. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. Ч. I. С. 46–49.
5. Шаповал В.М. Перспективи розвитку науки конституційного права в Україні. *Право України*. 1996. № 9. С. 49–53.
6. Кресіна І.О. Інститут імпичменту : порівняльний політико-правовий аналіз / І.О. Кресіна, А.А. Коваленко, С.В. Балан. Київ: Юрид. думка, 2004. 176 с.
7. Наливайко Л.Р. Конституційно-правова відповідальність: питання теорії та практики: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка; наук. кер. В.Ф. Погоріло. Київ, 2000. 180 с.
8. Проект Закону «Про політичну відповідальність в Україні» від 9 квіт. 2010 р. № 6286. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=37432 (дата звернення: 05.12.2021).

9. Армаш Н.О. Керівник органу виконавчої влади: адміністративно–правовий статус. Запоріжжя: ЗІДМУ, 2006. 248 с.
10. Шаповал В.М. Вищі органи сучасної держави. Порівняльний аналіз Київ: Програма-Л, 1995. 136 с.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої статті 124 Конституції України (справа що до підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб) від 7 трав. 2002 р. *Офіц. вісн. України*. 2002. № 20. Ст. 993.
12. Загальна теорія держави і права : підруч. / за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
13. Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слісаренко О.Л. Теорія права і держави: навч. посіб. Київ: Всеукр. асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 270 с.
14. Політична відповідальність державно-управлінської еліти як чинник підвищення ефективності державного управління: наук.-метод. розробка / авт. кол.: Е.А. Афонін, О.Л. Валевський, В.В. Голубь та ін.; за заг. ред. В.А. Ребкала, В.А. Шахова. Київ: НАДУ, 2011. 44 с.
15. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / кол. авт.; відп. ред. Ю.В. Баулін. Донецьк: ВД Кальміус, 2013. 424 с.
16. Концепції нової Конституції України від 19 черв. 1991 р. *ВВР України*. 1991. № 35. Ст. 466.
17. Про Конституційний Суд України: Закон України від 3 черв. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 33. Ст. 471.
18. Конституція України від 28 черв. 1996 р. (зі змінами, внесеними згідно із законами України від 8 груд. 2004 р.; від 1 лют. 2011 р.; від 19 верес. 2013 р.; від 21 лют. 2014 р.; від 2 черв. 2016 р.; від 7 лют. 2019 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВОСУДДЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОЗАХИСНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВ ЄС

Фоміна С.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державного будівництва
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Фоміна С.В. Конституційне правосуддя як елемент правозахисної функції держав ЄС.

Традиційно основною функцією органу конституційної юрисдикції є функція конституційного контролю, проте не менш важливою є і правозахисна функція, хоча і не класичною.

Правозахисна функція органу конституційної юрисдикції на практиці виражається в забезпечення можливості звернення до такого органу фізичної чи юридичної особи чиї права були порушені, так як правило у випадку використання всіх можливих засобів захисту.

В наведеній статті досвід застосування органами конституційної юрисдикції правозахисної функції розглядається на прикладі діяльності конституційних судів країн центральної Європи та одночасно країн Європейського союзу - Польщі, Угорщини, Словаччини та Чехії.

Цей досвід є цінним для України, оскільки зовсім нещодавно конституційна криза торкнулась і Конституційного суду України, а також з огляду на активні євроінтеграційні процеси в Україні та необхідністю її післявоєнної відбудови, що неможливо без злагодженого функціонування всіх органів державної влади. Використання досвіду країн Європейського союзу багаторазово довело свою ефективність в питанні адаптації українського законодавства до європейського. Не випадково для аналізу обрано саме ці країни, адже вони є сусідами України по державному кордону і мають найближчий менталітет та історичні передумови, якщо порівнювати з іншими країнами Європейського союзу.

В статті розглянуто досвід реформування органу конституційної юрисдикції, погляд законодавця на повноваження такого органу та яскраві приклади з правозахисної практики. Зроблено висновок про формування такими державами транснаціонального конституціоналізму, рівнянні на принципи Європейського Союзу, застосування уніфікованих, розроблених принципів пропорційності при оцінці балансу в конфлікті двох чи більше основоположних прав людини. Цікавим є також, що суди деяких країн не обмежуються тлумаченням лише Основного закону, а й поширюються своєю юрисдикцією на інші нормативно-правові акти та договору.

Ключові слова: орган конституційної юрисдикції, конституційний суд, транснаціональний конституціоналізм, правозахисна функція, функції конституційного суду.

Fomina S.V. Constitutional justice as an element of the law protection function of the EU States.

Traditionally, the main function of the body of constitutional jurisdiction is the function of constitutional control, but the human rights function, although not a classic one, is equally important.

The human rights protection function of the body of constitutional jurisdiction in practice is expressed in ensuring the possibility of turning to such a body of a natural or legal person whose rights have been violated, as is usually the case in the case of using all possible means of protection.

In this article, the experience of applying the human rights function by the bodies of constitutional jurisdiction is considered on the example of the activities of the constitutional courts of the countries of Central Europe and at the same time of the countries of the European Union - Poland, Hungary, Slovakia and the Czech Republic. This experience is valuable for Ukraine, since the constitutional crisis recently affected the Constitutional Court of Ukraine, as well as in view of the active European integration processes in Ukraine and the need for its post-war reconstruction, which is not possible without the coordinated functioning of all state authorities.

The article examines the experience of reforming the body of constitutional jurisdiction, the legislator's view on the powers of such a body, and vivid examples from human rights practice. A conclusion was made about the formation of transnational constitutionalism by such states, similar to the principles of the European

Union, the application of unified, developed principles of proportionality when assessing the balance in the conflict of two or more fundamental human rights.

Key words: body of constitutional jurisdiction, constitutional court, transnational constitutionalism, human rights protection function, functions of the constitutional court.

Постановка проблеми. Конституційна криза 2020 року в Україні демонструє недосконалість системи конституційного правосуддя та простір до вдосконалення. Звісно військова агресія Росії проти України змістила пріоритети реформування гілок державної влади, проте досвід правових реформ у державах Європейського союзу є цінним для України з точки зору євроінтеграції та післявоєнного відновлення задля позиціонування України як рівноцінного партнера державам-членам ЄС.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання аспекту правозахисної діяльності органу конституційної юрисдикції неодноразово піднімалось в дослідженні вчених-конституціоналістів, таких як: Копча В.В., Козюбри М.І., Тихомирова О.Д., Тація В.Я., Скрипнюк О.В. та інших.

Метою статті є проведення аналізу розвитку органу конституційної юрисдикції в країнах Центральної Європи, в аспекті конституційної кризи в Україні та потребах реформування, дослідити правозахисну практику органів конституційної юрисдикції, виділити статистичну потребу в правозахисній функції, відокремлюючи її від функції конституційного контролю.

Виклад основного матеріалу. Будь-яке реформування забезпечує застосування основоположних конституційних принципів, вдосконалення відповідних механізмів їх використання. Багато країн Європи стикались з кризовими моментами діяльності органу конституційної юрисдикції та необхідністю запровадження відповідних реформ. Так, наприклад у 2011 році виникла необхідність реформування Конституційного суду Угорщини, а в 2015 конституційна криза трапилась і з Конституційним Трибуналом Республіки Польща. Останнє є яскравим прикладом, оскільки саме Польща першою в Європі запровадила інституцію конституційної юрисдикції у вигляді окремого органу, наділеного відповідними повноваженнями і до 2015 року рішення щодо функціонування вищезазначеного органу відрізнялись спільним єдиним напрямком.

З метою збільшення впливу на діяльність Конституційного Трибуналу з боку законодавчої гілки влади було введено певні обмеження, наприклад, підвищення кворуму для прийняття рішень, зміна і підвищення вимог до ухвалення рішень, запровадження мінімальних строків розгляду справи, запровадження можливості впливу з боку президента та міністра юстиції на дисциплінарні засоби впливу на суддів, право сейму щодо припинення повноважень суддів. Всі ці зміни є важливим прикладом для України, оскільки демонструють можливість введення точок впливу на орган конституційної юрисдикції у випадку кризової ситуації.

Судова практика, сформована Конституційним Трибуналом Республіки Польща викликає інтерес в аспекті правозахисної діяльності, а саме бачення прав людини, основоположних конституційних засад, зокрема таких як верховенство права – одного з найпопулярніших питань конституційної доктрини.

Так, наприклад в справі «Про право на життя» 2009 року Конституційний Трибунал Республіки Польща прийшов до висновку, що людське життя є вищою цінністю ніж ймовірно його позбавлення. Мова йшла про збивання літака, що був захоплений з його пасажирами. І оскільки одним з аргументів винної сторони було припущення щодо ймовірності смерті пасажирів після посадки літака Трибунал наголосив саме на тому, що людське життя як найвища цінність не може підлягати оцінці за будь-якими критеріями: віком, статтю, ймовірною тривалістю життя [1].

У справі «Про право військовослужбовців на доступ до суду» Трибунал визначив, що неконституційними є дії держави, у випадку якщо вони унеможливають звернення до суду військовослужбовців з оскарженням винесення догани та звільнення як дисциплінарних стягнень, оскільки військовослужбовці як і всі громадяни країни мають гарантоване конституційне право на правосуддя.

В мотивувальній частині рішення Трибуналом зазначалось, що доступ до правосуддя розкривається через три аспекти: право доступу до судочинства, наявності належних механізмів та системи судової влади для забезпечення реалізації вищевказаного права, право на рішення суду [2].

У справі «Про конфлікт між правами людини» Трибунал розкрив власну позицію щодо вирішення колізій між правами людини. Трибуналом визначено, що жодне право не може бути пріоритетним, всі вони рівноцінні, а тому, необхідно досягати балансу їх дотримання у випадку неможливості абсолютного їх застосування. Така колізія розглядалась в аспекті застосування права на інформацію та права на захист приватного життя. Трибунал прийшов до компромісних положень через розкриття

меж права на інформацію: інформація не повинна виходити за межі необхідного для прозорості функціонування органів державної влади, інформація повинна бути важливою саме для оцінки ефективності діяльності того чи іншого органу, а не для особистого інтересу, у разі оприлюдненні отриманої інформації вона не повинна порушувати права на захист приватного життя [3].

Демонстрацією демократичності формування та функціонування органу конституційної юрисдикції є досвід Угорщини. Незважаючи на те, що рішення про створення Конституційного суду Угорщини було прийнято у січня 1989 року нормативне втілення цього рішення в Конституції Угорської Республіки та першому профільному законі знайшло лише через десять місяців політичних переговорів уряду та опозиції. Втім фактично Конституційний суд Угорщини розпочав свою діяльність лише в 1990 році.

Перші роки роботи нового органу відрізнялись активним прийняттям рішень, формування правової доктрини, широким тлумаченням норм Конституції [4].

Прийняття нової Конституції 2011 року мала вплив і на статус Конституційного суду Угорщини. І хоча суд визнавався основним органом конституційної юрисдикції, його повноваження були значно звужені. Варто зазначити, що у частині повноважень Конституційного суду Угорщини проект нової Конституції отримав зауваження та занепокоєння Венеційської комісії [5]. Разом з Основним законом урядом було ухвалено і новий профільний закон. Саме він ширше визначав повний перелік повноважень Суду.

Позитивним аспектом реформування в сфері правозахисної діяльності стало введення інституту індивідуальної конституційної скарги. Положення норми є аналогічними до вітчизняних: конституційну скаргу може подати особа чи організація за умови, що було порушене конституційне право та вичерпані всі можливості для правового захисту. Ефективність нової форми конституційного звернення підтверджується статистикою. В період з 1 січня 2022 року до 1 червня 2022 року до Конституційного суду Угорщини надійшло 656 конституційних скарг [6].

В правових позиціях Конституційного суду Угорщини виражаються ознаки «судового активізму», однак застосування їх в сфері захисту прав не визнається як конституційна засада діяльності такого органу. Саме потреба в розумінні цього аспекту в практичній площині додає актуальності цього дослідження. Аналіз судової практики Конституційного суду Угорщини проводиться в класичних аспектах верховенства права, поділу влади, демократії, тощо.

У справі про народний референдум 1993 року Конституційний суд Угорщини визначив, що питанням всенародного референдуму не може стати розпуск парламенту, оскільки така підстава не передбачена Конституцією, яка в свою чергу теж не може бути змінена всенародним референдумом [7].

У справі «Про коментарі на інтернет-ресурсах» 2014 року суд розглядав конституційну скаргу від Асоціації угорських постачальників контенту. Скарга стосувалась визначення відповідальності провайдеру за зміст коментарів на власній веб-сторінці. Така скарга була зумовлена тим, що попередньо Асоціація була визнана винною у конфлікті з агенцією нерухомості, оскільки саме під її рекламною статтею були негативні коментарі, що мало негативний вплив на ділову репутацію агенції.

Конституційна скарга була відхилена, оскільки Асоціація керує коментарями на власному веб-ресурсі суд також наголосив що коментарі є також засобом комунікації, а отже, захищаються Конституцією. Конституційний суд вважає, що відповідальність за дописи в блогах та коментарі до них, які порушують права людей покладається на оператора веб-сайту, навіть за умови, що оператор веб-сайту про них не знав чи встиг видалити після отримання скарги [8].

Окремої уваги заслуговує справа «Про суверенітет і конституційну ідентичність Угорщини». Питання стосувалось застереження ЄС щодо можливості здійснення своєї компетенції державою відповідно до договорів ЄС. Саме щодо договорів суд наголосив, що існують певні межі їх виконання, а саме контроль суверенітету та контроль самоідентичності. До конституційної самоідентичності Суд відносить свободи, поділ влади, республіканська форма держави, повага до територіальної автономії, свобода віросповідання, законність, парламентаризм, рівність перед законом, визнання незалежності судової влади тощо. При чому суд наголошує, що вищенаведений перелік не є вичерпним, а всі складові є рівними між собою та не мають пріоритетності.

Також цікавим положенням цього рішення є те, що конституційна самоідентичність визнана, а не створена Конституцією, а тому є основною цінністю і не може бути заперечена будь-яким договором [9].

Що ж до правозахисної функції конституційного суду, то вона нерозривно пов'язана з попередніми рішеннями. Фундаментальним є рішення про скасування смертної кари 1990 року. Рішення варте уваги з огляду на бездоганне обґрунтування та тлумачення прав людини при скасування смертної кари як

виду кримінального покарання. Суд в цьому рішенні зазначає, що право на життя є основоположним саме тому, що воно є джерелом всіх інших прав людини.

Цікавим в цьому рішенні є також застосування транснаціонального конституціоналізму, оскільки Суд при винесенні рішення звертав увагу на статистичні дані різних країн, що також скасували смертну кару і прийшов до висновку що такі рішення не збільшили статистику злочинності [10].

Цікавою та актуальною є справа «Про аборти 1998 року». І хоча ця тема сама по собі є неоднозначною та потребує багатоаспектного вивчення це рішення зачепило більш глибокі питання захисту прав людини, а саме визнання плода особою в законодавчому розумінні. На момент звернення до суду законодавство Угорщини дозволяло переривати вагітність до досягнення 12-ти тижні за умови «кризової ситуації» до складу якої входило психологічний та емоційний стан жінки. Що цікаво, незважаючи на чітко визначену умову для штучного переривання вагітності, жінці для підтвердження кризової ситуації необхідно лише було заповнити згоду на аборт.

Саме така підстава і стала суперечливою для заявників, оскільки на їх думку це порушувало права плоду, притаманні йому як особі з моменту народження. І хоча суд прийшов до висновку, що пропорційний баланс між правом жінки на аборт та захистом прав плоду порушений, він не запропонував компромісного рішення для подальшої імплементації в законодавство [11].

Слід також звернути увагу на досвід діяльності Конституційного Суду Чеської Республіки. Особливістю його діяльності є те, що Суд має порівняно широкі повноваження, які не обмежуються лише конституційним контролем, а й поширюються на захист міжнародних договорів, застосування Хартії про основні права і свободи 1991 року [12].

Про ефективність діяльності Конституційного Суду говорять статистичні дані, відповідно до яких в перший рік роботи Суду надійшло 523 звернення, а в 2021 році - 3560 звернень. Всього за час діяльності суду було розглянуто 91321 звернення [13].

Правозахисній практиці Конституційного Суду Чеської Республіки є ряд основоположних рішень, що потребують особливої уваги.

Так, наприклад, у справі 2007 року «Про рівність чоловіків та жінок» оскаржувалась норма соціального законодавства, відповідно до якої встановлювалась окрема норма встановлення пенсійного віку у відповідності до кількості дітей, яких виховала жінка. Суд зазначив що застосування позитивної дискримінації має місце у випадку наявності легітимної мети, а також за умови дотримання пропорційного балансу між метою і засобами її досягнення. Проте суд не знайшов свавілля в застосуванні такої норми лише до жінок, а не до чоловіків, оскільки історично і фізіологічно склалося, що саме жінки народжують дітей, а тому мають право на пом'якшення від держави у питаннях зменшення пенсійного віку [14].

В справі «Про обов'язкову вакцинацію» 2015 року оскаржувалось обов'язковість вакцинації дитини. Суд дійсно визнав це серйозним порушенням прав дітей, оскільки норма обов'язковості вакцинації підкріплювалась адміністративним стягненням за її невиконання. Судом було використано тест ЄСПЛ з п'яти критеріїв для перевірки відповідності обмежень, зазначених в нормі. Проаналізувавши ситуацію суд дійшов до висновку, що зацікавленість держави у здоров'ї населення та унеможливлення розповсюдження інфекційних хвороб переважає аргументи заявника проти примусової вакцинації [15].

В справі «Про право на охорону здоров'я і право на безоплатну медичну допомогу» 2017 року Суд на заяву щодо права на безкоштовне медичне забезпечення іноземців, прийшов до висновку, що таке право хоч і є Конституційним, проте не є абсолютним і поширюється на певне коло осіб, визначене Конституцією та профільними законами, а саме на громадян країни [16].

Важливим для України є досвід Словаччини, оскільки саме успішне проведення правових реформ у 2004 році призвело до членства Словаччини в ЄС.

Особливістю і одночасно недоліком розгляду справ в Конституційному Суді Словацької Республіки є те, що через велику завантаженість суддів в середньому на розгляд одного рішення припадає від 11 до 12 місяців, оскільки на одного суддю припадало в середньому 1195 звернень на рік [17].

Щодо правоохисної діяльності, то цікавими є декілька рішень.

Наприклад, Справа 2013 року «Про зарплату медичних сестер». Підставою конституційної перевірки став профільний закон, що різко підвищував заробітні плати медичним сестрам через страйк. Суд прийшов до висновку, що підвищення заробітної плати не є порушенням права працівників на достойну заробітну плату, проте фінансове навантаження на роботодавців є неправомірним, з огляду на те, що заробітна плата підвищилась майже вдвічі і глобально це може сприяти банкрутству з боку малого та середнього бізнесу, а отже принципу пропорційності не досягнуто.

В практиці Конституційного Суду Словаччини теж міститься рішення «Про вакцинацію» 2014 року. Для аргументації своєї позиції суд використав медичні дослідження щодо ефективності вакцинації. Звісно, знову виник конфлікт прав людини – права на приватне життя та невтручання в нього, а також право на охорону здоров'я. І знову, як і у практиці Чехії необхідність захистити населення від поширення інфекційних хвороб є більш необхідним і дотримується балансу задоволення прав людини.

Практика судів щодо правозахисної діяльності зводиться до формування транснаціонального конституціоналізму та прийняття рішень у відповідності до стандартів ЄС. Всі вони використовують тести на пропорційність, запропоновані ЄС. Крім того, спільною рисою діяльності таких органів є певні кризові моменти, щоправда деякі держави виходили з них шляхом обмеження повноважень органів конституційної юрисдикції, інші ж навпаки їх розширювали. Досвід побудови, функціонування та виконання правозахисної функції органами конституційної юрисдикції є важливим для адаптації українського національного законодавства до європейського, оскільки Україна не тільки переживає конституційну кризу і досі потребує певних законодавчих змін в профільному конституційному законодавстві, а й з перебуває в активній фазі євроінтеграції.

Список використаних джерел:

1. POL-2009-2-001. Codices. *Rocket NXT*. URL: <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm&vid=> (дата звернення: 04.09.2022).
2. POL-1998-2-013. Codices. *Rocket NXT*. URL: <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm&vid=>. (дата звернення: 04.09.2022).
3. POL-2006-3-011. Codices. *Rocket NXT*. URL: <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm&vid=> (дата звернення: 04.09.2022).
4. Шеппель К. Новый венгерский Конституционный суд. Конституционное право : Восточноевропейское обозрение. 2000. № 1. С. 21–25.
5. Opinion on the new Constitution of Hungary adopted by the Venice Commission at its 87th Plenary Session. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLAD\(2011\)016-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLAD(2011)016-e). (дата звернення: 04.09.2022).
6. The Constitutional Court of Hungary. |Statistics. URL: <https://www.hunconcourt.hu/statistics> (дата звернення: 04.09.2022).
7. Case Popular Referendum URL: [http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll/CODICES/precis/eng/eur/hun/hun1993_1-001?fn=document-frameset.htm\\$f=templates\\$3.0](http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll/CODICES/precis/eng/eur/hun/hun1993_1-001?fn=document-frameset.htm$f=templates$3.0). (дата звернення: 04.09.2022).
8. Case Responsibility for internet comments URL: <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm&vid=>. (дата звернення: 04.09.2022).
9. Case Distribution of powers between the EU and member states. URL: <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll/CODICES/precis/eng/eur/hun/hun-2016-3-006> (дата звернення: 04.09.2022).
10. Case on Capital Punishment. URL: https://hunconcourt.hu/uploads/sites/3/2017/11/en_0023_1990.pdf. (дата звернення: 04.09.2022).
11. Case № 48/1998. URL: <https://www.globalhealthrights.org/decision-481998-xi-23/> (дата звернення: 04.09.2022).
12. Listina Sb. základních práv a svobod. Zákony pro lidi. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1993-2> (дата звернення: 04.09.2022).
13. Yearbooks The Constitutional Court. Ústavní soud České republiky. URL: <https://www.usoud.cz/en/about-the-court/yearbooks> (дата звернення: 04.09.2022).
14. Case № HUN-2014-1-001 URL: <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm&vid=>(дата звернення: 04.09.2022).
15. Nález Ústavního soudu ze dne. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2015-97> (дата звернення: 04.09.2022).
16. Case № HUN-2014-1-001 URL: <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm> (дата звернення: 04.09.2022).
17. Ochrana ústavnosti a Ústavy Slovenskej republiky. Prehľad rozhodovacej a ďalšej činnosti Ústavného súdu Slovenskej republiky. URL: https://www.ustavnysud.sk/documents/10182/991983/2_ochrana_FINAL.pdf/b1be9ab2-ac3a-4543-9caf-b3a2ccff3091. (дата звернення: 04.09.2022).

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.12>

СУТНІСТЬ НЕВСТАНОВЛЕНОГО ЦИВІЛЬНОГО СТРОКУ ТА ЙОГО СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ СТРОКОМ, ВИЗНАЧЕНИМ МОМЕНТОМ ВИМОГИ ВІРИТЕЛЯ

Гуйван П.Д.,
*докторант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
Заслужений юрист України
ORCID: 0000-0003-3058-4767
Lawjur10@gmail.com*

Гуйван П.Д. Сутність невстановленого цивільного строку та його співвідношення із строком, визначеним моментом вимоги вірителя.

Ця стаття присвячена науковому аналізу актуального питання про темпоральне регулювання цивільних відносин за допомогою невизначених строків. Подібний механізм темпорального унормування конкретних відносин встановлений нормативно, зокрема, у ч. 2 ст. 530 Цивільного кодексу України. Прямо передбачена ситуація, коли строк виконання боржником зобов'язання може не встановлюватися угодою сторін. І це не означає, що у зобов'язанні відсутній строк його здійснення. В цьому разі обов'язок боржника виконати зобов'язання виникає через конкретний час або негайно після вимоги кредитора, яку останній може пред'явити у будь-який момент. Договори взагалі можуть не містити умови про строк (термін) виконання, що не робить їх дефектними. Зрештою, закладене у них правовідношення колись буде реалізоване, але такий час настане лише тоді, коли того забажає праволоділець. Обов'язок виконання такого зобов'язання настає після пред'явлення вимоги кредитором і має бути виконаним негайно, протягом семи днів чи в інший встановлений строк після вимоги. Особлива увага у праці присвячена з'ясуванню ідеї нормативного правила про наявність поряд із невизначеними строками, строків визначених моментом вимоги. З цією метою здійснене ретельне дослідження питання, що представляють собою зобов'язання, за якими строк (термін) виконання не встановлений або визначається моментом вимоги кредитора, і якого практичного вигляду набувають конкретні договори за наявності таких зобов'язань. Як встановлено автором, правова конструкція з їхнім розподілом є прикрою помилкою законодавця. Адже по суті жодної відмінності в порядку застосування невстановлених строків, та тих, що визначаються моментом вимоги, немає. Початок обох темпоральних вимірів визначається волевиявленням кредитора, механізм реалізується в обох випадках однаково – шляхом пред'явлення вимоги, а виконання за кожною з вимог відбувається в однаковому порядку та в той же період. Адже стилістичний аналіз правової норми ч.2 ст. 530 ЦК України показує, що стосовно встановлення строку за можливою вимогою вірителя в ній не йдеться про якийсь певний термін пред'явлення вимоги. Йдеться про виконання обов'язку тоді, коли вимога буде пред'явлена, чи повністю охоплюється механізмом невизначених строків. На аналізі конкретних ситуацій доведена тотожність коментованих відносин.

Ключові слова: строки, визначені вимогою кредитора, строк договору.

Guyvan P.D. The essence of the undetermined civil term and its relationship with the term determined by the moment of the creditor's claim.

This article is devoted to the scientific analysis of the topical issue of temporal regulation of civil relations using indefinite terms. A similar mechanism of temporal normalization of specific relations is

established normatively, in particular, in Part 2 of Art. 530 of the Civil Code of Ukraine. The situation is directly foreseen when the deadline for the debtor to fulfill the obligation may not be established by the agreement of the parties. And this does not mean that the obligation does not have a deadline for its implementation. In this case, the debtor's obligation to fulfill the obligation arises after a specific time or immediately after the creditor's demand, which the latter can present at any moment. Contracts may generally not contain conditions on the period (terms) of performance, which does not make them defective. After all, the legal relationship established in them will be implemented someday, but such a time will come only when the right holder wants it. The obligation to fulfill such an obligation arises after the creditor presents a demand and must be fulfilled immediately, within seven days or within another established period after the demand. Particular attention in the work is devoted to clarifying the idea of a regulatory rule about the presence of indefinite terms, terms determined by the moment of demand. For this purpose, a thorough study was carried out of the question of what constitutes obligations, for which the term (term) of performance is not established or is determined by the moment of the creditor's demand, and what practical form specific contracts take on in the presence of such obligations. As established by the author, the legal construction with their distribution is an unfortunate mistake of the legislator. After all, in essence, there is no difference in the order of application of unspecified terms and those determined by the moment of demand. The beginning of both temporal dimensions is determined by the will of the creditor, the mechanism is implemented in both cases in the same way - by presenting a claim, and the fulfillment of each of the claims takes place in the same order and in the same period. After all, the stylistic analysis of the legal norm, part 2 of Art. 530 of the Civil Code of Ukraine shows that regarding the establishment of a deadline for a possible creditor's claim, it does not refer to any specific deadline for presenting a claim. It is about the fulfillment of the obligation when the demand is presented, or is fully covered by the mechanism of indefinite periods. The analysis of specific situations proved the identity of the commented relations.

Key words: terms determined by the creditor's requirement, term of the contract.

Виклад основного матеріалу. Згідно з чинним українським цивільним законодавством строки здійснення матеріального права можуть мати визначений характер або невизначений. Визначеними слід вважати такі періоди, які мають початковий чи кінцевий термін, а також певну тривалість. Інакше кажучи, строк може бути чітко обчислений на момент виникнення права. Наприклад, у договорі оренди зазначено, що орендар користується річчю, починаючи від дня укладення угоди чи моменту передачі, і ця дія триватиме два роки. Визначеними строками також вважаються періоди, закінчення яких обумовлене певною зовнішньою по відношенню до правочину дією чи подією, яка неодмінно має настати. Скажімо, якщо зобов'язання має здійснитися до закінчення навігації, то саме останній навігаційний день буде його темпоральною межею. Також визначеними є строки, які позначаються як «негайний», «розумний», «як тільки стане можливо» тощо. Адже критерії їхньої визначеності напроцьовані звичаями ділового обороту та правозастосовною практикою.

Натомість, цивільний закон цілком припускає, що тривалість відносин або їхній початок може не мати на час свого виникнення якихось темпоральних координат. До прикладу, сторони уклали договір позички, а дату повернення майна із безоплатного користування в ньому не встановили. Для цивільних відносин така ситуація не є завадою, на відміну від низки господарських договорів, де строки зазвичай є істотною умовою і їх невизначеність тягне неукладеність правочину, тут відсутність конкретного темпорального виміру не є проблемою. Можливість існування невизначених періодів часу передбачена у ч. 2 ст. 530 ЦКУ. До них за даною нормою відносяться строки у яких не встановлена тривалість їхнього перебігу та строки, визначені моментом пред'явлення вимоги. В якості прикладу застосування подібних строків можемо навести договір купівлі-продажу між двома фізичними особами, в якому взагалі не зазначено про період його дії та час виконання обов'язків з передачі майна та коштів. Така угода має реальний характер, а відсутність вказівки на тривалість суб'єктивного права та юридичного обов'язку далєбі не означає їх безстроковості [1, с. 50]. Скажімо, купівля-продаж за визначенням є передачею речі у власність за кошти. І відсутність у договорі умови про строк виконання обов'язків, що входять до його змісту, за чинним законодавством не призводить, ні до недійсності цього договору, ні до констатації того, що він не укладений. І, хоча строк виконання боржником зобов'язання може не встановлюватися угодою сторін, це не означає, що у зобов'язанні відсутній строк його здійснення. В цьому разі обов'язок боржника виконати зобов'язання виникає через

конкретний час або негайно після вимоги кредитора, яку останній може пред'явити у будь-який момент.

Таким чином кожне цивільне зобов'язальне правовідношення має певний строк для виконання зобов'язання боржником: він може бути визначений у договорі проміжком часу чи терміном, або невизначеним. В тому і іншому випадку цей строк має початковий і кінцевий терміни. З даного приводу думки дослідників даного питання практично не розходяться. Це прослідковується у працях таких науковців, як В.В. Луць, В.Л. Яроцький, З.В. Ромовська, М.М. Сібільов, С.О. Сліпченко, Є.О. Харитонов та інші. Однак, мають місце і не досить вивчені темпоральні чинники, що впливають на розвиток відносин у даній сфері. Зокрема, ніяк не з'ясована проблематика розмежування невизначених строків та строків визначених моментом вимоги, як то запроваджено законодавцем у ч. 2 ст. 530 ЦК України. Виявлення конкретної специфіки цих відносин і є метою праці.

Одним із відомих чинників, що визначають тривалість певного суб'єктивного права як елементу змісту правовідношення, вважається строк дії договору. Дана темпоральна категорія є не тільки виміром тривалості останнього, а також основним часовим показником відповідних регулятивних суб'єктивних прав та обов'язків. Оскільки зміст цивільно-правового договору становить сукупність певних зобов'язань, тобто прав та обов'язків контрагентів, то і строк дії договору фактично є часом, протягом якого існують зобов'язання сторін. З урахуванням того, що до складу договору, як правило, входить декілька різних зобов'язань, а також того, що час їх виконання може бути різним, строком дії договору слід вважати проміжок часу, протягом якого будуть виконані всі зобов'язання. Іншими словами, договір діє від початку першого зобов'язання і до закінчення останнього за часом [2, с. 52-53].

У нашій літературі можна зустріти твердження про те, що, оскільки строк договору це час існування у його сторін прав і обов'язків відносно одна одної, то після закінчення цього строку казати про певні взаємні права та обов'язки сторін неможливо. Отже, реальне виконання унеможливується, і єдине, на що може розраховувати сторона, права якої порушено, це на сплату їй збитків та штрафних санкцій [3, с. 46]. З таким твердженням навряд чи можна погодитися. Адже у ньому автор звів до купи два різних прояви дієвості регулятивного відношення, котрі, власне, є взаємовиключними. Перший з них – то реалізація суб'єктивних прав вірителя у нормальному режимі, що і є цивільно-правовим призначенням регулятивного юридичного інструментарію. У такому разі належне здійснення сторонами відношення своїх прав та обов'язків упродовж встановленої його тривалості, звісно ж, припиняє відповідне суб'єктивне право у зв'язку з його здійсненням, повною вичерпаністю змісту, із закінченням строку виконання зобов'язання припиняються регулятивні суб'єктивні права та обов'язки контрагентів. Другий – зовсім інше охоронне правовідношення.

Договори взагалі можуть не містити умови про строк (термін) виконання, що не робить їх дефектними. Зрештою, закладене у них правовідношення колись буде реалізоване, але такий час настане лише тоді, коли того забажає праволоділець. З огляду на це, поширеною є думка про віднесення цих угод до таких, які містять час виконання. Але цей строк визначений не проміжком часу чи граничним терміном, а настанням певної дії – пред'явленням вимоги. Проаналізуємо такий підхід детальніше. Як слідує з статті 252 ЦКУ існує лише три способи визначення строку або терміну: строки визначаються а) роками, місяцями, тижнями, днями або годинами; терміни – б) календарною датою; в) вказівкою на подію, що неминуче має настати. Всі ці способи є механізмами встановлення визначених строків, у яких відомими є початковий та кінцевий моменти перебігу. На наш погляд, визначення терміну внаслідок вираження назовні вольової дії кредитора – пред'явлення вимоги до боржника, коли час виконання обов'язку не встановлений у правочині, не може тлумачитися як неминуче настання певної події в розумінні диспозиції статті 252 ЦКУ. Адже у правовій нормі йдеться про неминуче настання саме події, тоді як пред'явлення вимоги кредитором слід кваліфікувати як дію. До того ж закон замовчує про обов'язковість пред'явлення в майбутньому такої вимоги кредитора.

Як ми вже встановили, обов'язок виконання коментованого зобов'язання настає після пред'явлення вимоги кредитором і має бути виконаним негайно, протягом семи днів чи в інший встановлений строк після вимоги. Коли ж кредитор може пред'являти таку вимогу? Для цього необхідно чітко зрозуміти, що саме представляють собою зобов'язання, за якими строк (термін) виконання не встановлений чи визначається моментом вимоги кредитора, і якого практичного вигляду набувають конкретні договори за наявності таких зобов'язань. Як бачимо із ч. 2 ст. 530 ЦКУ, невизначені строки, на думку законодавця, мають два різновиди. Спробуймо розібратися, у чому, власне, полягає

відмінність між невстановленими строками, та тими, що визначаються моментом вимоги. Договори, в яких не встановлюється строк чи термін виконання обов'язку боржником, не містять вказівки на можливість майбутньої вимоги кредитора. То може бути обов'язок наймача щодо повернення майна за договором найму, обов'язок позичальника за договором позики, обов'язок зберігача за договором зберігання (ч. 2 ст. 938 ЦК України) тощо. У випадку невстановленості строку виконання і відсутності в договорі самої згадки про можливу вимогу кредитора, така вимога все ж може бути пред'явленою боржнику у будь-який момент після укладення договору [4, с. 20]. Це, в свою чергу, породжує необхідність виконання обов'язку, обумовленого договором. При укладанні ж договору, в якому строк виконання визначений моментом пред'явлення вимоги, у його тексті обов'язково має бути застереження про необхідність виконання зобов'язання боржником після заявлення кредитором такої вимоги. Разом з тим, стилістичний аналіз правової норми ч. 2 ст. 530 ЦК України показує, що в ній не йдеться про якийсь певний термін пред'явлення вимоги. Йдеться про виконання обов'язку тоді, коли вимога буде пред'явлена, котра, як це слідує із змісту норми, може надійти в будь-який час після укладення договору.

Отже, приходимо до висновку про тотожну застосовність до прокоментованих вище відносин: як невстановлених, так і визначених моментом вимоги строків. Здавалося б, призначення строків, визначених моментом вимоги, може проявлятися у інших матеріальних взаємодіях, що свідчить про їхню відмінність від строків, які не встановлені. Привабливою ілюстрацією такого прояву, на перший погляд, виглядає умова договору, відповідно до якої термін оплати продукції має наступити через певний час після виставлення рахунку кредитором за грошовим зобов'язанням. Така ситуація характерна для договорів про постачання окремих видів ресурсів: нафти, газу, електричної та теплової енергії, води тощо. Договори, що опосередковують подібні відносини, мають довгостроковий характер, обсяг товару, який постачається за певний розрахунковий період, часто визначається потребою покупця і встановлюється, як правило, у вигляді граничної величини. Фактично поставлена кількість товару уточнюється за підсумками розрахункового періоду і сума коштів, що підлягають сплаті, оформляється розрахунковим документом. Тобто, в договорі зазначена договірна величина кожної періодичної поставки (інакше, за відсутності даної суттєвої умови договір не можна вважати укладеним), але вона може іноді істотно відрізнятись від фактично отриманої. При цьому сторони договору погодилися, що платіж кожного періоду має відбутись після оформлення та виставлення кредитором окремого розрахункового документу.

Тут, бачимо, має місце визначення строку виконання за вимогою кредитора. Але, насправді, точно таким би був зміст даного правовідношення, якби в ньому замість фрази «оплата здійснюється після виставлення рахунку» була б фраза «розмір платежу визначається згідно з рахунком». Якщо першу з цих фраз у результаті стилістичного тлумачення можна кваліфікувати як певну визначеність часу платежу шляхом його прив'язки до моменту виставлення рахунку, то другу – як встановлення обсягу обов'язку без зазначення строку його виконання. Втім, в обох ситуаціях здійснення правовідношення буде однаковим: в силу припису ч. 2 ст. 530 ЦКУ виконання обов'язку сплатити кошти настане після пред'явлення вимоги (виставлення рахунку). Така ситуація цілком відповідає принципам добросовісності виконання.

На нашу думку, юридичне відокремлення строків з невстановленою тривалістю та строків, визначених моментом вимоги є помилкою законодавця. Справа в тому, що сама стаття 530 ЦКУ фактично отожднює ці два різновиди, об'єднуючи їх до купи з огляду на абсолютно ідентичне правове регулювання порядку здійснення прав та обов'язків, охоплених даними строками. Вживані у коментованій нормі поняття щодо строку (терміну) виконання боржником обов'язку: «невстановлений» та «визначений моментом пред'явлення вимоги» в існуючій редакції є практично однаковими за застосуванням [5, с. 135]. Кредитор в обох ситуаціях має право вимагати виконання обов'язку в будь-який час, а боржник повинен його виконати протягом семи днів від такої вимоги. Як бачимо, а) якщо строк виконання зобов'язання не встановлений, воно має виконуватись за першою вимогою вірителя; б) якщо строк виконання зобов'язання визначений моментом пред'явлення вимоги, воно також має виконуватись за першою вимогою вірителя. Спостерігаємо досить дивну, а, якщо врахувати тавтологію другого варіанту, що неодмінно кидається в очі, то і незграбну правову конфігурацію.

Прикметно, що не тільки законодавство України, а й доктринальні дослідження не надають різного за юридичною сутністю визначення строкам невстановленим та визначеним моментом вимоги. Те, що правові наслідки при регулюванні зобов'язальних відносин з невстановленим строком тотожні наслідкам, коли виконання визначене моментом вимоги кредитора, вже відмічалось у цивілістичній

літературі [6, с. 53]. Не дивно тому, що в більшості підручників з цивільного права їх коментування охоплюється одним терміном – «невизначені строки» [7, с. 150]. Втім у вітчизняній цивілістиці було висловлено думку, що хоча зобов'язання з невстановленим строком виконання та зобов'язання, строк виконання яких визначений моментом вимоги, є по суті одними й тими ж [8, с. 27], між ними все-таки можна віднайти певні відмінності. На думку автора, вказані відмінності полягають у наступному: якщо виконання зумовлене моментом витребування кредитора, виконання боржником зобов'язання до цього моменту слід вважати достроковим з відповідними наслідками, чого не можна сказати про випадок, коли строк виконання зобов'язання не встановлений, бо строку тут взагалі немає [8, с. 27, 78-79]. З даною тезою не можна погодитися. Ми не повинні вважати зобов'язання з невстановленим строком безстроковими. Такі зобов'язання, як і зобов'язання із строком виконання, визначеним моментом вимоги, мають певний час виконання, який закінчується через сім днів (або в інший термін) після вимоги вірителя. При цьому, вимога останнього визначає лише початковий та кінцевий терміни *обов'язкового* виконання такого зобов'язання, після спливу останнього невиконання буде кваліфікуватися як порушення. Початковий строк *можливого* виконання обов'язку для зазначених зобов'язань обчислюється точно так, як і для строкових зобов'язань з аналогічним предметом. Відтак, виконання обов'язку боржником до настання визначеного в договорі чи законі строку або до настання строку, обумовленого вимогою кредитора за зобов'язанням з невизначеним строком чи зі строком, визначеним вимогою, є достроковим виконанням обов'язку. Як бачимо, це ще одне підтвердження тотожності даних зобов'язань.

На підтвердження тези про однакову юридичну сутність невстановлених строків та строків, визначеним моментом пред'явлення вимоги, слід зазначити і той факт, що у різних інститутах цивільного права, як правило, не вбачається жодних розбіжностей при регулюванні порядку поведінки суб'єктів у правовідносинах з такими темпоральними характеристиками. Чи не єдиний випадок, коли закон намагається дати різну правову оцінку таким темпоральним ситуаціям, спостерігаємо у главі Цивільного кодексу, присвяченій зберіганню. Зокрема, застосування загального правила статті 530 ЦКУ про виконання обов'язку зберігачем повернути річ тільки після вимоги поклажодавця передбачається лише для випадку, коли строк зберігання не встановлений (ч.2 ст. 938 ЦКУ). Якщо ж строк зберігання речі визначений моментом пред'явлення поклажодавцем вимоги про її повернення (тобто, в договорі вказано, що вимога колись буде пред'явлена), зберігач має право зі спливом звичайного за цих обставин строку зберігання вимагати від поклажодавця забрати цю річ в розумний строк (ч. 3 ст. 938 ЦКУ). На наш погляд така диференціація є цілком штучною і абсолютно невиправданою та непрактичною. Зрозуміло, що вказівка в договорі про те, що поклажодавець в майбутньому пред'явить вимогу про повернення речі, ніяк не означає визначеності строку дії договору. Якби така умова містила конкретну дату майбутньої вимоги, договір вважався би строковим з встановленими датами виконання (день вимоги плюс сім днів) та з відстроченням початку його дії. Отже, у ситуаціях, передбачених як частиною 2, так і частиною 3 статті 938 ЦКУ, зберігач прекрасно розуміє, що поклажодавець може пред'явити свою вимогу про повернення речі у будь-який момент часу, в тому числі через невизначено довгий період. Звісно, така невизначеність не є сприятливою для зберігача. Тож цілком виваженою здається позиція закону, згідно з якою він має право вимагати від поклажодавця свою річ після закінчення звичайного строку зберігання. Але абсолютно не зрозуміло, чому такий механізм запроваджено тільки для випадків, коли в договорі зазначена можливість пред'явлення вимоги. Невже ситуація, коли зберігач при невстановленні строку договору (що, як вже наочно показано за чинним законодавством є те ж саме, що і визначеність строку моментом пред'явлення вимоги) мусить невизначено довго зберігати чужу річ, не маючи права вимагати її забирання, є доцільною з точки зору бажаного перебігу суспільних відносин? Навряд. Отже і тут бачимо штучність та непрагматичність відповідної правової надбудови.

Звісно, можна було б змонтувати певні правові відмінності між цими ситуаціями. Позаяк закон їх не вказує, спробуємо це зробити, але в кожному разі це буде досить штучне відокремлення, не виправдане з точки зору результату. Так, ми розуміємо, що при невстановленні строку виконання обов'язку взагалі, кредитор може пред'явити вимогу коли йому заманеться, а боржник повинен виконати обов'язок протягом семи днів після цього, якщо негайне виконання не впливає із договору чи актів законодавства. Натомість, якщо сторони погодили виконання обов'язку настанням вимоги правоволодільця, така умова в договорі матиме сенс лише у разі, коли її зміст буде відрізнятися від загального правила, викладеного вище. Іншими словами, сторони можуть обумовити орієнтовний час пред'явлення такої вимоги, наслідки її непред'явлення у вказаний період, іншу, ніж сім днів, трива-

лість виконання після отримання вимоги тощо. Учасники відношення також можуть дійти згоди, що строк виконання обов'язку буде визначений певним моментом пред'явлення вимоги, який не співпадає з часом укладання договору, і буде мати оговорений початковий (кінцевий) термін у майбутньому [9, с. 46].

З проведеного дослідження можемо зробити висновки. Щодо розмежування невизначених строків та таких, що прив'язані до певного моменту вимоги в майбутньому. На наше переконання то є дві сторони одного й того ж правового явища. Тільки в спеціально встановленому (вважаємо, штучно) випадку є якась логіка існування у правочині обумовленості виконання моментом пред'явлення вимоги, в протилежному разі механізм здійснення правовідношення чітко описується правовим інструментарієм, що застосовується, коли строк не встановлений. Але чи потрібно взагалі ускладнювати законодавчий механізм у даній сфері? Вважаємо достатнім запровадження терміну «невизначений строк», котрий охоплював би поняття існуючих у нинішньому законодавстві «строків, що не встановлені» та «строків, визначених моментом пред'явлення вимоги». Крім того, слід врахувати викладені вище зауваження щодо можливості виконання вимоги кредитора у інший період, ніж сім днів. Відтак, на наш погляд достатньо виваженим та практичним буде такий підхід, коли частину 2 статті 530 ЦКУ викласти в наступній редакції **«Якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не визначений, кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час, якщо період пред'явлення вимоги не вказаний у договорі. Боржник повинен виконати такий обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок виконання в інший строк чи негайно не впливає із сутності самого зобов'язання, пред'явленої вимоги, договору або актів цивільного законодавства. Якщо строк виконання зобов'язання встановлюється у вимозі кредитора, він не може бути меншим за сім днів.»**

Якщо нормативне правило частини 2 статті 530 викласти у запропонованій нами редакції, його конструкція охоплюватиме два можливих випадки: а) пред'явлення вимоги про виконання в будь-який момент на розсуд кредитора; б) пред'явлення такої вимоги, починаючи з обумовленої дати в майбутньому. Такий підхід враховуватиме ту обставину, що правове регулювання даних відносин дещо відрізняється. У першому випадку воно тотожне правовому регулюванню зобов'язань, строк виконання яких не встановлений: право на пред'явлення вимоги починається у кредитора з часу укладання договору і він може реалізувати його у будь-який час. У другому випадку право на пред'явлення вимоги до боржника про виконання обов'язку настає з обумовленої дати після укладання договору і також потім може бути реалізованим в будь-який час. Якщо ж договором чи законом встановлено не тільки початок перебігу строку на пред'явлення кредитором вимоги до боржника, а і термін його закінчення, то віритель може вимагати виконання від боржника саме в цей строк, за його межами – до початку строку та після його закінчення – таке право у кредитора відсутнє.

Список використаних джерел:

1. Мороз М.В. Строк договору найму (оренди) та особливості його поновлення. Право та інновації № 4 (16). 2016. С. 49–55.
2. Сібільов М.М. Цивільно-правовий договір у механізмі правового регулювання у сфері приватного права. Проблеми законності. 2003. Вип. 58. С. 46–53.
3. Курібло В.А. Проблеми строку дії господарського договору. Экономика и право. 2004. № 3. С. 45–47.
4. Гуйван П.Д. Юридичне значення строків у договірних зобов'язаннях. Часопис цивілістики. 2022. Вип. 44. С. 19–24.
5. Панченко С.С. Невизначений строк дії договору та його вплив на цивільно-правові зобов'язання. Університетські наукові записки. 2016. № 57. С. 130–140.
6. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. М.: Госюриздат, 1954. 247 с.
7. Гражданское и семейное право Украины /Отв. ред.. Е.О.Харитонов. Харьков. Одисей, 1999. 544 с.
8. Луць В.В. Строки в цивільних правовідносинах. Конспекти лекцій з спецкурсу. Львів. ЛДУ. 1992. 108 с.
9. Гуйван П.Д. Загальна характеристика строків у цивільно-правовому зобов'язанні. Наукові праці НУ «Одеська юридична академія». 2021. Том. 28. С. 44–50.

UDK 347.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.13>

CONCEPTS AND TYPES OF CIVIL RELATIONS IN THE FIELD OF PROVISION OF REHABILITATION SERVICES TO PARTICIPANTS OF COMBAT ACTIONS AS A RESULT OF THE MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION AGAINST UKRAINE

Kozolys A.,

graduate student of the Department of Civil Legal Disciplines

Institute of Law of Lviv State University of Internal Affairs

ORCID: 0000-0001-7124-3200

kozolys_andrii@ukr.net

Kozolys A. Concepts and types of civil relations in the field of provision of rehabilitation services to participants of combat actions as a result of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine.

The article is devoted to the study of the peculiarities of legal regulation of relations in the field of provision of rehabilitation services to participants in hostilities in connection with the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine. It has been established that relations for the provision of rehabilitation services, focused on determining non-property goods – life and health, arise on the basis of a contract for the provision of rehabilitation services (a contract for medical care of the population), and therefore have a civil law nature. The author's definition of the concept of «civil relations in the field of provision of rehabilitation services to combatants» has been formulated.

The division of civil relations for the provision of rehabilitation services to participants in hostilities was carried out on the basis of both general classification criteria, specific for the differentiation of civil-legal relations, and special criteria taking into account the peculiarities of the studied legal relations, including the specifics of their subject composition.

The author established that the field of health care, in particular the segment of provision of rehabilitation services, is in a permanent state of transformation, and the implementation of medical reform in this field requires significant joint efforts on the part of the domestic legislator, as well as representatives of the legal scientific community. Attention is drawn to the fact that, despite the existence of a number of regulatory and legal documents in Ukraine, which determine the basic principles for creating legal, socio-economic, and organizational conditions in the field of implementation of rehabilitation measures, the normalization of relations related to the provision of rehabilitation services to combatants remains outside the attention of the legislator actions as a result of the military aggression of the Russian Federation against Ukraine. It has been established that the effective implementation of the right to health care by the specified subjects presupposes a primary need for proper legal regulation of civil legal relations in the field of rehabilitation services, and a modern approach to the rehabilitation of combatants should be based on both state support and scientific reasonable concept.

Key words: rehabilitation, rehabilitation services, combatant, agreement on the provision of rehabilitation services.

Козолис А. Поняття та види цивільних відносин у сфері надання реабілітаційних послуг учасникам бойових дій внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України.

Статтю присвячено дослідженню особливостей правового регулювання відносин у сфері надання реабілітаційних послуг учасникам бойових дій у зв'язку із повномасштабним вторгненням Російської Федерації на територію України. Встановлено, що відносини з надання реабілітаційних послуг, орієнтовані на визначальні немайнові блага – життя та здоров'я, виникають на підставі договору про надання реабілітаційних послуг (договору про медичне обслуговування населення), а відтак мають цивільно-правовий характер. Сформульовано авторське визначення поняття «цивільні відносини у сфері надання реабілітаційних послуг учасникам бойових дій».

Здійснено поділ цивільних відносин з надання реабілітаційних послуг учасникам бойових дій на підставі як загальних класифікаційних критеріїв, властивих для диференціації цивільно-правових відносин, так і спеціальних критеріїв з врахуванням особливостей досліджуваних правовідносин, в тому числі й специфіки їх суб'єктного складу.

Автором встановлено, що сфера охорони здоров'я, зокрема сегмент надання реабілітаційних послуг, перебуває в перманентному стані трансформацій, а впровадження медичної реформи у зазначеній галузі потребує значних спільних зусиль з боку вітчизняного законодавця, а також представників юридичної наукової спільноти. Акцентовано увагу, що попри наявність в Україні низки нормативно-правових документів, які визначають основні засади для створення правових, соціально-економічних, організаційних умов у сфері здійснення реабілітаційних заходів, поза увагою законодавця залишається унормування відносин, пов'язаних з наданням реабілітаційних послуг учасникам бойових дій внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України. Констатовано, що ефективна реалізація права на охорону здоров'я зазначеними суб'єктами зумовлює першочергову потребу в належному правовому регулюванні цивільних правовідносин у сфері надання реабілітаційних послуг, а сучасний підхід до реабілітації учасників бойових дій повинен ґрунтуватися як на державній підтримці, так і на науково-обґрунтованій концепції.

Ключові слова: реабілітація, реабілітаційні послуги, учасник бойових дій, договір про надання реабілітаційних послуг.

Formulation of the problem. In connection with the military aggression of the Russian Federation against Ukraine, a considerable number of people in need of rehabilitation appeared, and the possibility of receiving rehabilitation services does not always seem possible due to the lack of an effective system of their provision. The current outdated medical system does not take into account modern recommendations for disease prevention, but focuses only on diagnosis, and services are provided fragmentarily in different institutions. It is aimed at supporting people who suffered during the armed conflict by provision of medical services and provision of benefits in various areas. And the modern system of rehabilitation services should also focus on restoring the vital functions of the patient's body, which should move to a full independent life without outside help as soon as possible.

Despite the existence in Ukraine of a number of regulatory and legal documents that determine the basic principles for creating legal, socio-economic, and organizational conditions in the field of implementation of rehabilitation measures, the normalization of relations related to the provision of rehabilitation services to participants in hostilities remains outside the attention of the legislator in connection with the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine (*then – a participant in hostilities [1]*). In view of the above, the study of the issues of the legal nature of civil legal relations regarding the provision of rehabilitation services to the specified entities, their classification is important from the point of view of both the science of civil law and law enforcement practice.

Research status. The sphere of health care, in particular the segment of the provision of rehabilitation services, is in a permanent state of transformation, and the implementation of medical reform in this field requires significant joint efforts on the part of the domestic legislator, as well as representatives of the legal scientific community.

At the current stage of the development of medico-legal opinion, the study of legal relations in the field of provision of rehabilitation services is carried out by scientists in a fragmented manner in the context of scientific investigations within the scope of their own scientific interests. Therefore, A. A. Gerts, within the scope of the dissertation study, which is devoted to the development and comprehensive analysis of theoretical and practical civil legal problems of contractual obligations in the field of provision of medical services, an important place is taken by the analysis of the content of the contract on the provision of rehabilitation services. The works of I.I. Senyuta, S.B. Buletsa, R.A. Maidanyk, O.V. Krylova, and others are no less valuable in the outlined field of research. At the same time, it should be noted that there is a lack of deep scientific research on the concepts and types of civil-law relations in the field of provision of rehabilitation services, including with the participation of a specific patient – a participant in hostilities, and therefore there is an urgent need to fill the gaps in the private law doctrine in the aspect the essence of civil-law relations in the researched field at the current stage, to find out the criteria for their classification, taking into account the specifics of the subject composition of the specified relations.

Presenting of main material. According to Art. 3 of the Constitution of Ukraine, human life and health are recognized as the highest social value [2]. According to the provisions of Part 1 of Art. 201, Part 1 of Art.

283 of the Civil Code of Ukraine (hereinafter – the Civil Code of Ukraine) [3] life and health are personal non-property goods that are protected by civil legislation and are the most important among such goods, since in their absence all other goods and corresponding rights arising in relation to them lose its meaning. Implementation of the right to health care and medical care is ensured by the systematic activities of state and other organizations, provided for by the Constitution of Ukraine and the law.

As R.A. Maidanyk points out, all relationships regulated by health care legislation and meeting the requirements of Art. 1 of the Civil Code of Ukraine (that is, built on the principles of legal equality), should be classified as civil law [4, p. 13]. Relations for the provision of rehabilitation services, focused on defining non-property goods – life and health, arise on the basis of a contract on the provision of rehabilitation services (a contract on medical care of the population), and therefore have a civil law nature.

In order to clarify the essence of civil-law relations in the field of provision of rehabilitation services, it seems necessary to start with the interpretation of the term «rehabilitation». The World Health Organization defines rehabilitation (from the Latin words «re» – restoration and «habilis» – ability) as a set of measures designed to ensure that persons with impaired functions as a result of diseases, injuries and congenital defects adapt to new conditions of life in society. in which they are [5, p. 175].

It is worth noting that the relationships that arise during the provision of rehabilitation services are complex and multifaceted. Therefore, the problem of classification of civil legal relations, and therefore the belonging of the investigated relations to the corresponding classification group according to one or another type of criterion, is of significant theoretical and practical interest.

Depending on the purpose, functions and tasks that civil law faces as a «private» branch of law in its essence, civil legal relations are divided into regulatory and protective ones. Regulatory relations are such legal relations through whom direct regulation (ordering) of social life is carried out - establishment of civil rights and obligations, etc. Protective legal relations «regulate» civil liability and the application of other legal sanctions, which are applied in case of violations and to prevent them, and are limited to this [6, p. 138]. Taking into account the fact that the right to health care is implemented within the relations aimed at the provision of rehabilitation services, the investigated relations belong to the category of regulatory.

According to the definition of subjects, civil legal relations are divided into absolute and relative. In absolute legal relations, only the bearer of the right is clearly defined, the bearer of duty is «everyone and everyone». Relative legal relations are those in which the entitled subject is opposed by one or more specifically defined obligated persons.

In the field of provision of rehabilitation services, civil-law relations arise between customers of such services, which can be the state, local self-government body, legal entity or individual, including the patient - a participant in hostilities, as well as the executor – a rehabilitation institution, a rehabilitation institution, a security institution health, by other business entities that have the right to provide rehabilitation assistance in accordance with the law. In view of the above, civil legal relations in the field of rehabilitation services belong to the category of relative legal relations.

It is traditional in legal doctrine to divide civil-law relations depending on the nature of duties into active and passive. Therefore, legal relations of an active type have as their content the implementation of certain positive active actions, and legal relations of a passive type are those where it is assumed to refrain from performing certain actions [6, p. 137]. In turn, in case of non-fulfilment of a passive duty, it is about the implementation of active behavior, which causes the emergence of civil legal relations as a result of the commission of an offense.

At the same time, within the framework of relations that arise during the provision of rehabilitation services, their participants, as a rule, commit to both active and passive behavior (for example, a rehabilitation specialist is not only obliged to provide a patient with a quality rehabilitation service, but and has an obligation not to disclose medical secrets, which is a passive type obligation), and therefore it is possible to talk about mixed legal relations – complex legal relations in which active and passive legal relations are combined [7, p. 386].

The specified, at first glance, purely theoretical classification of legal relations is of significant importance for the study of civil legal relations at the «civilistic» level, as it allows focusing attention on the peculiarities of the rights and obligations of their participants, taking into account the nature of the norm that became the basis for their emergence – authorization or prohibitions [6, p. 137].

At the same time, taking into account the peculiarities of civil-law relations in the field of rehabilitation services, as well as the specificity of their subject composition, it seems appropriate, based on the analysis

of current legislation, as well as taking into account current developments in the field of medical and legal science, the classification of the studied relations, based on special classification criteria.

Analyzing the provisions of Art. 27 of the Law of Ukraine «On rehabilitation in the field of health care» [8], we consider it appropriate to propose the division of legal relations regarding the provision of rehabilitation services depending on the level of medical care provision into: a) legal relations for the provision of low-volume rehabilitation services in outpatient settings at the primary level medical assistance; b) legal relations for the provision of rehabilitation services in acute, post-acute and long-term rehabilitation periods in inpatient and outpatient conditions at the specialized level of medical care.

Depending on the form of provision of rehabilitation services, it is possible to talk about the researched legal relations that arise under the conditions of provision of rehabilitation services: a) inpatient; b) on an outpatient basis, including through on-site service; c) remotely.

Given the multifaceted nature of rehabilitation tasks, it is divided into so-called types or components. In view of the above, taking the type of rehabilitation measures as a criterion, it is possible to carry out an appropriate classification of civil-law relations for the provision of rehabilitation services. Therefore, according to V.V. Turban, the rehabilitation of combatants is reduced to the main types – medical/physical, psychological, social, ethical, which can be combined with each other, forming new subtypes (social-psychological, ethical-psychological, medical-psychological, professional-psychological, etc.) depending on the object of rehabilitation, its psycho-emotional state, factors and conditions affecting the implementation of rehabilitation measures. So, according to the author, medical/physical rehabilitation is a system of measures aimed at prevention of decline and loss of working capacity, restoration of impaired functions, prevention of complications and relapses of diseases of military personnel, participants in hostilities and their early return to professional activity [9, p. 341].

A serious challenge today is the problem of psychological rehabilitation of combatants, the purpose of which is to preserve, restore or compensate for disturbed mental functions, qualities, personal and social status of a person, to promote psychosocial adaptation to a changed life situation, to make sense of the experience gained in an extreme situation, and its application in life [10].

Social rehabilitation, as a system of measures aimed at restoring the social status of combatants, the opportunity to become a full-fledged participant in the social process [9, p. 340-341], in combination with psychological rehabilitation forms a separate subtype of rehabilitation - social-psychological (psychosocial). Social and psychological rehabilitation helps in the socialization of the individual and restoring it to the former standard of living, which includes not only health, but also the social status of the individual, moral and psychological balance, self-confidence [11, p. 101].

Rehabilitation strategies should be aimed at the implementation of the «mental resilience training model», which forms and strengthens the stress resistance of combatants. In Ukraine, there is no modern system of psychosocial rehabilitation of combatants. However, the rehabilitation available today is rather medical, which is carried out in accordance with current legislation by a doctor, and in most cases for a short time in a medical institution. The development of psychosocial support is limited by the regulations surrounding mental health treatment, which impose certain limitations in later life on that receiving mental health treatment.

Ethical rehabilitation is a complex of measures aimed at rethinking the situation, forming a positive self-esteem, motivation to achieve, providing individual assistance, developing moral ideas, developing adequate behavior and communication skills, increasing the level of self-regulation [9, p. 340-341].

Equally important for combatants is professional rehabilitation, which is aimed at the rapid restoration of professionally important qualities of wounded, psychologically traumatized servicemen and disabled military personnel, their professional reorientation and retraining, employment and professional adaptation, relief of fatigue and restoration of physical capacity [12, with. 101].

Taking into account the above, the conclusion follows that the rehabilitation of combatants is an integral complex of medical, physical, psychological, and social measures aimed at restoring the health, psycho-emotional state and working capacity of patients. This goal is achieved by identifying reserve hidden capabilities of the body and stimulating physical, psychological and professional abilities [13, p. 58].

At the same time, despite the wide range of rehabilitation measures, it is worth noting that the implementation of not all of their varieties requires the conclusion of civil law contracts on the provision of rehabilitation services. Through the prism of the researched question, it is worth agreeing with A. A. Hertz, who singles out a number of contracts depending on the types of rehabilitation into: medical rehabilitation contracts; psychological rehabilitation contracts; physical rehabilitation contracts [14, p. 271]. In view of the above, it is possible to assert the existence of civil legal relations regarding the provision of: a) medical

rehabilitation services to participants in hostilities; b) psychological rehabilitation services; c) physical rehabilitation services.

The provision of rehabilitation services is ensured by the activities of a number of authorized entities. Therefore, civil legal relations arise in the field of rehabilitation services, which are expediently separated, depending on the specifics of the legal status of the providers of the specified services, into: a) legal relations provided by rehabilitation institutions, which, according to part 1 of Art. 11 of the Law of Ukraine «On rehabilitation in the field of health care», represented, in particular: rehabilitation hospitals, rehabilitation centers, outpatient rehabilitation facilities, regardless of the form of ownership; psychological rehabilitation and/or trauma therapy centers; complex rehabilitation institutions, including medical and psychological rehabilitation institutions; b) legal relations provided by rehabilitation departments, subdivisions, which include: acute rehabilitation wards, inpatient and outpatient departments of post-acute and long-term rehabilitation in hospitals of various profiles of the health care system, regardless of the form of ownership; inpatient departments of post-acute and long-term rehabilitation, created on the basis of sanatorium-resort institutions regardless of the form of ownership (Part 2, Article 11 of the Law of Ukraine «On Rehabilitation in the Health Care Sector»); c) legal relations provided by other business entities that have the right to provide rehabilitation assistance in accordance with current legislation [8].

I.O. Logvynenko, N.E. Nesterchuk, researching the problems of improving the system of medical rehabilitation of military personnel participating in hostilities, point out that there are currently three stages of medical rehabilitation in the Armed Forces of Ukraine: hospital – military medical centers, military hospitals; outpatient polyclinic – military polyclinics (polyclinic departments of hospitals) and medical centers of units; sanatorium-resort – specialized military sanatoriums of a single specialty or specialized departments of multi-specialty sanatoriums [15, p. 37].

The classification of civil legal relations in the field of provision of rehabilitation services is not exhaustive, but serves as a basis for conducting further scientific investigations in the researched field of relations.

On the basis of the conducted research, taking into account the provisions of the current civil legislation, as well as significant scientific achievements in the researched area, we can propose a definition of «civil legal relations in the field of provision of rehabilitation services to combatants» as social relations regulated by the norms of civil law, which arise on the basis of an agreement on the provision of rehabilitation services services (contract on medical care of the population) between customers of such services, which can be the state, local self-government body, legal entity or natural person, including the patient – a participant in hostilities, and the executor – a rehabilitation institution, a rehabilitation institution, a health care institution, another business entity that has the right to provide the specified services in accordance with the law, and aimed at restoring health, psycho-emotional state, working capacity, improvement of the process of socialization and adaptation to the conditions of peaceful life through the use of a comprehensive set of medical, physical, and psychological rehabilitation measures.

Conclusions. Today, the issue of rehabilitation of combatants in connection with the full-scale invasion of the Russian Federation against Ukraine is given a special place. The effective implementation of the right to health care by the mentioned subjects presupposes a primary need for proper legal regulation of civil legal relations in the field of rehabilitation services, and a modern approach to the rehabilitation of combatants should be based on both state support and a scientifically based concept.

References:

1. Pro status veteraniv viiny, harantii yikh sotsialnoho zakhystu: Zakon Ukrainy vid 22.10.1993 № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text> (data zvernennia: 07.08.2022).
2. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text> (data zvernennia: 07.08.2022).
3. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (data zvernennia: 07.08.2022).
4. Maidanyk R.A. Medychne pravo v systemi prava Ukrainy. K.: Alerta, 2013. 32 s.
5. Kornilova O.V. Medychna dopomoha yak vyd sotsialnoho zabezpechennia: dys. ... d-ra filosofii: 081 / Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia», Odesa, 2021. 262 s.
6. Kharytonov Ye.O. Klasyfikatsiia tsyvilnykh pravovidnosyn: sproba novatsii u pidkhodakh. Naukovi pratsi Odeskoi natsionalnoi yurydychnoi akademii. 2008. T. 7. S. 136–143.
7. Skakun O.F. Teoriia derzhavy i prava: pidruchnyk. K.: Alerta; KNT; TsUL, 2010. 520 s.

8. Pro rehabilitatsiiu u sferi okhorony zdorovia: Zakon Ukrainy vid 03.12.2020 № 1053-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-20#Text> (data zvernennia: 07.08.2022).
9. Turban V.V. Rehabilitatsiina ta reintehratsiina robota z viiskovosluzhbovtsiamy, uchashnykamy boiovykh dii v tsestrakh sotsialnykh sluzhb: etychnyi aspekt. S. 336–345. URL: <http://apppychology.org.ua/data/jrn/v9/i11/33.pdf> (data zvernennia: 17.08.2022).
10. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro psykholohichnu rehabilitatsiiu viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy ta Derzhavnoi spetsialnoi sluzhby transportu, yaki braly uchast v antyterorystychnii operatsii, zdiisniuvaly zakhody iz zabezpechennia natsionalnoi bezpeky i oborony, vidsichi i strymuvannia zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii u Donetskii ta Luhanskii oblastiakh chy vykonuvaly sluzhbovi (boiovi) zavdannia v ekstremalnykh umovakh : nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 09.12.2015 № 702. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0237-16#Text> (data zvernennia: 17.07.2022).
11. Hulbs O.A., Kobets O.V. Sotsialno-pykholohichna rehabilitatsiia uchashnykiv boiovykh dii. Psykholohichnyi zhurnal. Uman: VPTs «Vizavi», 2021. Vyp. 7. S. 100–106.
12. Melnyk A.P. Psykholohichna rehabilitatsiia viiskovosluzhbovtziv, shcho perebuvaly v umovakh boiovykh dii. Aktualni problemy sotsiolohii, psykholohii, pedahohiky. 2015. № 4 (29). S. 100–105.
13. Bryndikov Yu.L. Teoriia ta praktyka rehabilitatsii viiskovosluzhbovtziv uchashnykiv boiovykh dii v systemi sotsialnykh sluzhb: dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.05 / Khmelnytskyi natsionalnyi universytet MON Ukrainy, Khmelnytskyi, 2018. 559 s.
14. Herts A.A. Dohovirni zoboviazannia u sferi nadannia medychnykh posluh: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.03. Lviv, 2016. 421 s.
15. Lohvynenko I.O., Nesterchuk N.Ye. Fizychna terapiia viiskovosluzhbovtziv, uchashnykiv boiovykh dii, bezposeredno vziavshykh uchast v operatsii obiednanykh syl. Rehabilitatsiini ta fizkulturno-rekreatsiini aspekty rozvytku liudyny. 2021. № 8. S. 34–39.

УДК 347.4(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.14>

БАНКІВСЬКІ ДОГОВОРИ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ

Кривенко Ю.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

ORCID: 0000-0001-7506-0786 uwk1970@gmail.com

Кривенко Ю.В. Банківські договори в системі цивільно-правових договорів.

У статті на основі чинного законодавства та існуючих у юридичній літературі точок зору зроблена спроба визначення місця банківських договорів в системі цивільно-правових договорів.

Зазначено, що показником актуальності та невисокої розробленості даної теми дослідження є те, що, незважаючи на наявність досить широкого кола досліджень з окремих видів зобов'язань та договорів, питання визначення місця банківських договорів в системі цивільно-правових договорів залишаються недостатньо розробленими.

Аргументовано, що система цивільних договорів містить особливу групу договорів, вчинення яких становить безпосередньо предмет діяльності банків (кредитування, залучення вкладів, розрахункові операції і т. п.). Особливість цих договорів полягає в тому, що завжди одним з учасників правочину виступає банк, а предметом правових дій, як правило, є грошові кошти. Що банківські договори мають цивільно-правову природу, оскільки внаслідок застосування адміністративно-правових норм хоч і виникають публічно-правові відносини, такі правовідносини існують паралельно із приватноправовими та не перетинаються з ними..

Наголошено на тому, що банківські договори мають цивільно-правову природу, оскільки внаслідок застосування адміністративно-правових норм хоч і виникають публічно-правові відносини, такі правовідносини існують паралельно із приватноправовими та не перетинаються з ними..

Визначені ознаки які ознаки характеризують банківські договори як приватно-правову категорію, що займає досить важливе місце в системі цивільно-правових договорів.

Розглянуто питання, яке впродовж тривалого часу є предметом дискусій та пов'язане з класифікацією банківських договорів, як зобов'язань з надання послуг.

Проаналізована правова природа банківських договорів, на основі чого зроблено висновок про те, що незалежно від ступеня та характеру державного втручання у діяльність банків, банківські договори були і залишаються інститутом цивільного права, оскільки завжди призводять до виникнення майнових правовідносин, заснованих на засадах юридичної рівності його учасників.

Ключові слова: система договорів, банківські договори, зобов'язання з надання послуг, банк.

Kryvenko Yu.V. Banking contracts in the system of civil law contracts.

The article attempts to determine the place of bank contracts in the system of civil law contracts on the basis of the current legislation and the points of view existing in the legal literature. It is noted that an indicator of the relevance and low development of this research topic is that, despite the presence of a fairly wide range of research on certain types of obligations and contracts, the issue of determining the place of banking contracts in the system of civil law contracts remains insufficiently developed. It is argued that the system of civil contracts contains a special group of contracts, the execution of which is directly the subject of banks' activities (lending, attraction of deposits, settlement operations, etc.). The peculiarity of these contracts is that the bank is always one of the participants in the transaction, and the subject of legal actions, as a rule, is money. Banking contracts have a civil-law nature, since as a result of the application of administrative-legal norms, although public-law relations arise, such legal relations exist in parallel with private-law ones and do not intersect with them.

It is emphasized that banking contracts have a civil-law nature, since as a result of the application of administrative-legal norms, although public-law relations arise, such legal relations exist in parallel with private-law ones and do not intersect with them.

The signs that characterize bank contracts as a private-law category, which occupies a rather important place in the system of civil-law contracts, are determined.

The issue, which has been the subject of discussions for a long time and is related to the classification of banking contracts as service obligations, is considered.

The legal nature of banking contracts was analyzed, based on which it was concluded that regardless of the degree and nature of state intervention in the activities of banks, banking contracts were and remain an institution of civil law, as they always lead to the emergence of property relations based on the principles of legal equality of its participants.

Key words: contract system, bank contracts, service obligations, bank.

Постановка проблеми. З розвитком ринкових відносин в умовах глобалізації економічних зв'язків безумовно виявляються закономірності економічного розвитку різних країн, що має знайти відображення у цивільному законодавстві. Останнє вимагає перегляду відповідних правових механізмів з урахуванням досвіду правозастосування і тлумачення судами цивільних норм.[1] Діяльність банківських установ неможливо уявити без договорів.

З метою визначення правової кваліфікації банківських договорів, встановлення допустимості їх поширення на конкретні договірні зобов'язання виникає необхідність встановлення ролі і місця банківських договорів в системі цивільно-правових договорів. Від того, до якого типу і виду договорів відносяться банківські договори, залежить можливість застосування до регулювання відповідних відносин, пов'язаних з ними, загальних положень про певний тип договору, аналогії закону тощо.

Під системою, як відомо, розуміється відносно самостійне цілісне утворення, що має стійке поєднання характеристик, що визначають характер взаємовідносин з навколишнім середовищем. [2] Система включає в себе сукупність елементів - підсистем, які взаємодоповнюють одна одну по функціональним і структурним можливостям. У той час як сукупність договірних моделей виступає підсистемою права, різновиди даних моделей можна розглядати як взаємодіючі підсистеми цієї сукупності. Завдяки наявності системних якостей, сукупність договірних моделей отримує здатність забезпечувати стабільність договірних відносин, класифікувати, пропонувати, конструювати нові договірні форми, закріплювати оптимальний правовий режим договірних моделей.

Формування системи банківських договорів (як системи певної групи правовідносин) сприяє вирішенню таких завдань.

По-перше, системний підхід пов'язаний з створенням ефективного законодавства в банківській сфері. Ефективність регламентації залежить від того, наскільки вірно виявлені ознаки правовідносин, що зумовлюють певне регулювання, і наскільки адекватно вони відображені в правових нормах. При цьому кожна системоутворююча ознака об'єднує договори, до яких в силу наявності у них загальної ознаки застосовується уніфіковане регулювання.

По-друге, законодавство, яке базується на основі науково обґрунтованої правової системи, має адекватно застосовуватися на практиці. Іншими словами, побудова системи договорів передбачає вирішення правозастосовного завдання. Норми права слід застосовувати саме до тих правовідносин, для регулювання яких вони призначені. З цього випливає, що правові уявлення щодо системи банківських договорів повинні відповідати тій системі, яка врегульована в законі. Необхідно, щоб критерії правозастосовної кваліфікації правовідносин відповідали системним ознакам, які прийняті за основу законодавцем. У зв'язку з цим одне з головних завдань правозастосування полягає в тому, щоб встановити, які правовідносини на думку законодавця повинні регламентуватися певними нормами, і виробити зручний для банківської практики критерій виділення цих правовідносин в самостійний вид.

Стан дослідження даної теми. Правові аспекти розвитку конструкцій банківських договорів практично випали з поля зору вітчизняної правової науки. Ми пов'язуємо це не тільки зі складністю конструкцій банківських договорів, але і з відносною їх відокремленістю навіть в системі зобов'язального права. Значна специфіка даної проблематики обумовлена і присутністю в ній цілого ряду норм і інститутів фінансового, податкового та бухгалтерського характеру. Значна увага приділяється загальній характеристиці та специфіці окремих видів банківських договорів, ці питання досліджували в наукових працях вітчизняні вчені: А.Ю. Бабаскін [3], І.А. Безклубий, С.М. Лепеха [4], М.А. Біда [5], В.В. Спіжов [6] та ін. Разом з тим, незважаючи на досить широку ступінь вивченості аналізованого

питання, щодо визначення місця банківських договорів в системі цивільно-правових договорів все ще залишаються дискусійними в сучасній юридичній науці.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Слід зазначити, що визначення місця банківських договорів в системі цивільно-правових договорів потребує детального аналізу та законодавчого регулювання.

Мета дослідження визначити систему банківських договорів з урахуванням рекодифікації цивільного законодавства.

Для вирішення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- встановити ознаки, на основі яких побудована система банківських договорів в цивільному праві;
- проаналізувати системні ознаки для визначення істотних рис які відображають специфіку банківських договорів, які потребують правового закріплення, і, відповідно, визначити можливості для подальшого вдосконалення законодавства щодо договорів в банківській сфері;

- сформулювати кваліфікуючі ознаки, практичне використання яких дозволить безпомилково кваліфікувати договірні зобов'язання в банківській сфері і, отже, застосовувати до кожного зобов'язання саме ті правові норми, які призначені для його регулювання. Іншими словами, необхідно побудувати науково обґрунтовану систему банківських договорів і забезпечити її адекватне застосування на практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж перейти до дослідження ролі і місця банківських договорів в системі цивільно-правових договорів необхідно визначити, що являє собою система договорів та її істотні ознаки. Слід зазначити, що розуміння категорії «система», може розглядатися як певний комплекс елементів, що знаходяться у взаємодії. Система цивільних договорів формується за допомогою критеріїв систематизації мети, економічних і соціальних функцій, особливостей суб'єктного складу тощо.

В.В. Луць зазначав, що систему цивільно-правових договорів слід розглядати як єдину систему зі складними взаємозв'язками її елементів, для якої характерно внутрішня єдність, диференціація договірних відносин, що зумовлена особливостями майнових відносин, опосередкованих договорами. [7].

Питання щодо галузевої приналежності банківських операцій і співвідношенні в регулюванні норм цивільного, адміністративного та фінансового права є неоднозначним. Існують прихильники цивільно-правової концепції, але є також прихильники визнання банківських операцій комплексними інститутами і навіть публічно-правовими. На наш погляд, банківські договори мають цивільно-правову природу, оскільки в результаті застосування адміністративно-правових норм хоч і виникають публічно-правові відносини, такі правовідносини існують паралельно з приватноправовими і не перетинаються з ними. Фінансове право регулює відносини, які за своєю природою є відносинами розподільними і адміністративними, регулює організацію та функціонування державної і муніципальної фінансової системи: формування і витрачання бюджету і позабюджетних фондів і інші питання з цього ряду. Банківська система взаємодіє з цими системами, але є самостійною і функціонує за своїми власними закономірностями, в свою чергу обумовленими закономірностями грошово-кредитної системи. Фінансова діяльність кредитної організації будується на основі грошово-кредитних відносин і тієї незалежності, якою вона володіє як юридична особа. [8].

Тому незалежно від ступеня і характеру державного втручання в діяльність кредитних організацій, банківські операції були і залишаються інститутом цивільного права, так як завжди призводять до виникнення майнових правовідносин, заснованих на засадах юридичної рівності його учасників. Діяльність же кредитних організацій в цілому регулюється нормами різних галузей права - головним чином, цивільного та адміністративного.

Система цивільних договорів містить особливу групу договорів, вчинення яких становить безпосередньо предмет діяльності банків (кредитування, залучення вкладів, розрахункові операції і т. п.). Особливість цих договорів полягає в тому, що завжди одним з учасників правочину виступає банк, а предметом правових дій, як правило, є грошові кошти.

Формальною юридичною підставою для віднесення банківських договорів до системи цивільно-правових договорів є норми глав 71,72,73, Цивільного кодексу України, які визначають такі види банківських договорів як кредитний договір, договір банківського рахунку; договір банківського вкладу; факторинг. [9]

При цьому закріплене правило, яке є досить принциповим: «банк може використовувати наявні на рахунку кошти, гарантуючи право клієнта безперешкодно розпоряджатися своїми грошима».

Варто відзначити той факт, що безпосередньо в ЦК України відсутня дефініція «банківські договори», вітчизняний законодавець в главі 71 наводить наступний перелік договорів, а саме: Позика. Кредит. Банківський вклад та гл. 72. Банківський рахунок та гл. 73. «Факторинг» [10].

Все це призводить до появи певних дискусій щодо необхідності визначення поняття банківських договорів та їх систематизації.

У відносини які виникають на підставі банківських договорів сторонами є юридично і економічно нерівні партнери. У зв'язку з цим виникає необхідність запровадження додаткових гарантій слабшого учасника договору. Допускаючи комерційні банки до роботи з вкладами населення, перевіряючи звітність, ліцензуючи і контролюючи їх діяльність Національний Банк повинен і сам виступати гарантом забезпечення повернення вкладів, оскільки перевіряти на такому професійному рівні фінансовий стан банку самим вкладникам не під силу.

Інститути банківського рахунку і вкладу є комплексними за своєю природою і об'єднують в собі публічно-правові та приватно-правові елементи. Публічно-правовий елемент має більше відношення до питання виникнення банківського договору, а цивільно-правовий елемент - до питання його реалізації. Публічно-правовій ініціативі повинна відповідати і публічно-правова гарантія, оскільки держава обмежує можливості застосування інших форм і способів розрахунків, зобов'язуючи розміщувати грошові кошти на банківських рахунках. [11]

Банківський договір (договір за участю банку) є різновидом договору, класифікаційними ознакою якого є суб'єктний склад і сфера застосування.

Правова природа окремих банківських договорів є спорідненою з класичними цивільними договорами, можна з упевненістю говорити про самостійний характер відповідної групи договорів, оскільки їм притаманний ряд таких ознак:

а) з банківського договору одна сторона (банк) зобов'язується за дорученням другої сторони (клієнта) надати банківські послуги, а покупець зобов'язується оплатити ці послуги, якщо інше не передбачено договором;

б) банківські договори, спрямовані на реалізацію певного правового результату при наданні фінансових послуг;

в) законодавчою системою і банківською практикою введений інструментарій, який набуває самостійний юридичний характер в системі цивільних договорів.

Зазначені основні ознаки характеризують банківські договори як приватноправову категорію, яка займає досить важливе місце в системі цивільно-правових договорів. Згідно перерахованих вище ознак банківські договори підпадають в групу зобов'язань з надання послуг. Так, операції банку з відкриття та ведення банківських рахунків, внесення грошей на депозит, видача грошових коштів, виплата відсотків за вкладами, які здійснюються в рамках зобов'язального правовідносини по банківським договорами, мають всі ознаки, необхідними для визнання їх послугами [12]. Надзвичайно широкий спектр відплатних послуг, які може отримати клієнт від банку формується навколо грошових коштів, валютних цінностей, цінних паперів та їх похідних. Предметом правових дій, що здійснюються при наданні банківських послуг, є відносини з приводу: вкладів, кредитів, платежів, розрахунків, зберігання, управління тощо. Тим самим, за допомогою банківських послуг фізична або юридична особа реалізує свої задуми, які також можуть мати на меті досягнення певного майнового результату, але вже за межами відносин з банком. Також, слід зауважити, що до теперішнього часу залишається дискусійним питання, пов'язане з класифікацією банківських договорів, як зобов'язань з надання послуг.

Висновок. Отже, при визначенні місця банківських договорів в системі цивільно-правових договорів, слід враховувати особливий статус банку і специфіку його професійної діяльності.

Слід констатувати, що система банківських договорів не обмежується договорами, передбаченими нормами ЦК України. Сфера банківських послуг і принцип свободи договору зумовлюють можливість формування і застосування досить широкого спектра цивільних договорів. В якості основних ознак банківських договорів виділено наявність великої кількості окремих банківських операцій; спеціальний правовий режим банківських договорів, який відображає специфіку банківської діяльності; особливі вимоги, що пред'являються до кредитним організаціям, як учасників банківських договорів. Тобто, незалежно від ступеня і характеру державного втручання в діяльність банків, банківські договори були і залишаються інститутом цивільного права, так як завжди призводять до виникнення майнових правовідносин, заснованих на засадах юридичної рівності його учасників. Звісно ж, що в силу особливої природи банківських правовідносин в системі цивільно-правових

договорів банківські договори слід відносити до договорів з надання послуг. Запропонована класифікація банківських договорів дозволяє найбільш повно відобразити перелік послуг, що надаються банками в рамках різноманітних цивільно-правових зобов'язальних відносин.

Список використаних джерел:

1. Спасибо-Фатеева І.В. З приводу концепції щодо модернізації Цивільного кодексу України (рекодифікації) Блог. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/157375-z-privodu-kontseptsiyi-schodo-modernizatsiyi-tsivilnogo-kodeksu-ukrayini-rekodifikatsiyi> (дата звернення: 26.09.2022).
2. Гриняк А.Б. Теоретичні засади правового регулювання підрядних зобов'язань у цивільному праві України: монографія. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. 374 с.
3. Бабаскін А.Ю. Істотні умови кредитного договору за цивільним законодавством України. Правова держава. 2017. № 28. С. 85–90.
4. Лепех С.М. Кредитний договір: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2003. 204 с.
5. Біда М.А. Договір банківського вкладу (депозиту) за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. 17 с.
6. Спіжов В.В. Зміст та поняття депозитного ресурсу комерційного банку. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2007. № 37. С. 331–338.
7. Луць В.В. Поняття, значення та функції договору в цивільному праві. Цивільне право України: підручник у 2-х книгах. Кн.1 /за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. Київ, Юрінком Інтер. 2004. 689 с.
8. Волощук М.Г. Фінансове право: навчальний посібник. Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2017. 244 с.
9. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, NN 40-44, ст. 356.
10. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, NN 40-44, ст. 356.
11. Загальна теорія права: підручник за заг. ред. М.І. Козюбри. Київ: Ваїте, 2015. 392 с.; Безклубий І.А. Банківські правочини: монографія. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре». 2007. 456 с.
12. Шпильовий В.А. Підходи до класифікації банківських послуг. Економіка та держава. 2016. № 1. С. 27–30.

ПЕРЕГЛЯД СУДОВИХ РІШЕНЬ ЗА НОВОВІЯВЛЕНИМИ ОБСТАВИНАМИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ У ПРАКТИЦІ ВЕРХОВНОГО СУДУ

Лавров В.В.,
*аспірант кафедри цивільного процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Лавров В.В. Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами в цивільному судочинстві у практиці Верховного Суду.

Статтю присвячено дослідженню інституту перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами у практиці Верховного Суду. Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами має відповідати міжнародним стандартам справедливого судочинства, передбаченим пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також практиці Європейського суду з прав людини, відповідно до яких зазначений вид перегляду характеризується як екстраординарний та такий, що не суперечить принципу *res judicata*.

У практиці Касаційного цивільного суду та Великої Палати Верховного Суду виникає низка питань проблемного характеру, пов'язаного із застосування оновлених положень цивільного процесуального законодавства, які стосуються перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами після змін ЦПК України 2017 року. До таких проблемних питань відносять особливості тлумачення поняття нововиявлених обставин, кола суб'єктів, які наділені правом на звернення до суду із заявою про перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами, визначення належного суду, до якого має бути подана заява про перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами, повноважень суду за результатами розгляду відповідних заяв та особливостей їх розгляду. Автором зроблено висновок про необхідність розширеного тлумачення поняття учасників справи як суб'єктів звернення до суду із заявою про перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами. Крім того, аналізується правова проблема, пов'язана із різним тлумаченням повноважень суду касаційної інстанції щодо перегляду судових рішень у зазначеній категорії справ, що виникла у практиці Касаційного цивільного суду та Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду. Автором обстоюється позиція, відповідно до якої касаційний цивільний суд за результатами оскарження судового рішення за нововиявленими обставинами судів нижчих інстанцій не має права розглядати справу про перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами по суті, адже таким повноваженням наділений виключно суд, який ухвалив первісне рішення у справі.

Ключові слова: перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами, нововиявлені обставини, учасники справи, суб'єкти оскарження, *res judicata*.

Lavrov V.V. Revision of court decisions based on newly discovered circumstances in civil proceedings in the practice of the Supreme Court.

The article deals with the institute of review of judicial decisions under newly discovered circumstances in the practice of the Supreme Court. The review of judicial decisions on newly discovered circumstances must comply with the international standards of fair trial enshrined in para 1 of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case-law of the European Court of Human Rights, according to which the specified type of review is characterized as extraordinary and should comply the principle of *res judicata*.

The practice of the Civil Court of Cassation and the Grand Chamber of the Supreme Court raises a number of problematic issues related to the application of the updated provisions of the civil procedure legislation concerning the review of judgments on newly discovered circumstances following the amendments to the Civil Procedure Code of Ukraine in 2017. Such problematic issues include peculiarities of interpretation of the notion of newly discovered circumstances, persons, entitled to apply to a court with an application

for revision of court decisions under newly discovered circumstances, determination of an appropriate court, where an application should be filed, court powers based on the results of consideration of relevant applications and peculiarities of their consideration. The author concludes that it is necessary to expand the interpretation of the concept of the 'participants of the case' as the persons, who can file an application to the court for revision of judicial decisions on newly discovered circumstances. Besides, the legal problem connected with different interpretation of powers of the court of cassation on reconsideration of judicial decisions in the mentioned category of cases, arisen in practice of the Civil Court of Cassation and the Economic Court of Cassation within the structure of the Supreme Court, was analyzed. The author's position is that the Civil Court of Cassation is not entitled to consider the application on review of court decisions on the newly discovered circumstances on the merits as a result of the retrial of the judgment of the lower courts, because only the court, which delivered the first judgment is empowered to do so.

Key words: revision of court decisions on newly discovered circumstances, newly discovered circumstances, participants of the case, persons, who can file an appeal, *res judicata*.

Постановка проблеми. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами є самостійним видом перегляду судових рішень, що набрали законної сили, у цивільному судочинстві, правова регламентація якого зазнала новелізації внаслідок прийняття нової редакції Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) у 2017 році. Зазначений вид перегляду визнається екстраординарним в контексті п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі - ЄКПЛ) та практики Європейського суду з прав людини (далі - ЄСПЛ), що може мати місце у випадку наявності істотних для справи обставин, що викликають необхідність перегляді судових рішень, що набули статусу *res judicata* [1]. Аналіз практики Верховного Суду (далі - ВС) свідчить про те, що у судовій практиці часто виникають проблемні питання правозастосування, пов'язані із переглядом справ за нововиявленими обставинами, що неодноразово ставали предметом розгляду як Касаційного цивільного суду у складі ВС (далі - КЦС), так і Великої Палати ВС (далі – ВП ВС).

Стан опрацювання цієї проблематики. Різним аспектам дослідження проблем перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами у цивільному судочинстві були присвячені праці таких вчених, як В.В. Комаров, Н.Ю. Сакара, С.В. Сенік, В.І. Тертишніков та ін. Окремо у цьому контексті слід згадати дисертаційне дослідження Д.О. Менюк. Поряд із цим ґрунтовний аналіз проблемних аспектів перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами у цивільному судочинстві крізь призму практики ВС не проводився, чим зумовлюється актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є дослідження особливостей перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в цивільному судочинстві України у практиці ВС.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що з часу утворення нового ВС перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами неодноразово ставав об'єктом уваги як у практиці КЦС у складі ВС, так і у практиці ВП ВС. Зокрема, йшлося про проблемні аспекти тлумачення поняття нововиявлених обставин та їх природи, суб'єктів та об'єктів цього виду перегляду, визначення належного суду для цього виду перегляду та особливостей оскарження судових рішень за його результатами.

Поняття нововиявлених обставин. Підстави для перегляду справи за нововиявленими обставинами передбачені у ч. 2 ст. 423 ЦПК України, ними є: 1) істотні для справи обставини, що не були встановлені судом та не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою, на час розгляду справи; 2) встановлений вироком або ухвалою про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності, що набрали законної сили, факт надання звідомо неправильного висновку експерта, звідомо неправдивих показань свідка, звідомо неправильного перекладу, фальшивості письмових, речових чи електронних доказів, що призвели до ухвалення незаконного рішення у даній справі; 3) скасування судового рішення, яке стало підставою для ухвалення судового рішення, що підлягає перегляду.

У практиці ВС загалом сприйняті напрацьовані у теорії цивільного процесуального права підходи до визначення поняття нововиявлених обставин. Так, у своїй постанові ВП ВС, зауважуючи на подібності регулювання перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в цивільному, господарському та адміністративному судочинстві визначає нововиявлені обставини як юридичні факти (фактичні обставини) справи, які мають істотне значення для вирішення справи по суті, існували в період первинного провадження і ухвалення судового акта, але не були і не могли бути відомі ні сторонам, ні третім особам, їхнім представникам, іншим учасникам процесу, ні суду, за умови виконання

ними всіх вимог закону для об'єктивного, повного і всебічного розгляду справи та ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення [2].

Отже, з аналізу судової практики ВС випливає, що нововиявленими обставинами слід вважати юридичні факти (фактичні обставини), які: а) мають істотне значення для вирішення справи по суті; б) існували на час розгляду і ухвалення судового рішення; в) не були і не могли бути відомі заявникові, учасникам справи та суду на час розгляду справи; г) входять до предмета доказування у справі та можуть вплинути на висновки суду про права та обов'язки учасників справи [2; 3]. Із вищезазначеного випливає, що від нововиявлених обставин слід відрізняти: а) нові обставини, які виникли або змінилися після ухвалення судового рішення; б) нові докази; в) нове обґрунтування позовних вимог чи заперечень проти позову; г) обставини, які ґрунтуються на переоцінці тих доказів, які вже оцінювалися судом під час розгляду справи [4].

Крім того, варто звернути увагу на те, що нововиявленими обставинами є не факт ухвалення судового рішення і не саме рішення як юридичний факт, а обставини, встановлена судом у цьому судовому рішенні [5], натомість судові рішення, в якому встановлені такі факти є доказом у справі. Так, у постанові ВП ВС від 25 травня 2021 року у справі № 752/4995/17 заявник просив переглянути рішення Голосіївського районного суду м. Києва за нововиявленими обставинами, якими, на думку заявника, був факт фіктивності довіреності та відсутність у представника повноважень на укладення від імені підприємства договору купівлі-продажу. Зазначені обставини були встановлені судом Чеської Республіки після розгляду справи українськими судами в першій й апеляційній інстанції, однак до того, як справа була переглянута судом касаційної інстанції. ВП ВС, розглядаючи зазначену справу, зауважила, що під час розгляду справи в судах першої та апеляційної інстанції судами на підставі поданих позивачем доказів не було встановлено факт підроблення довіреності та відсутності у представника повноважень на укладення від імені позивача договору, хоча саме ці факти були відомі позивачеві та були покладені ним в основу своїх доводів, додаткових пояснень, апеляційної та касаційної скарги, а також були вказані в позові до чеського суду. З цього випливає, що факт підроблення довіреності та відсутності у представника повноважень на укладення договору купівлі-продажу були відомі заявникові ще на час звернення до суду, тому вони не можуть вважатися нововиявленими обставинами. Натомість рішення суду як доказу на їх підтвердження не існувало на момент розгляду справи в українському суді, тому зазначене рішення слід вважати новим доказом, який суд не має права досліджувати під час перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами [5].

Варто зазначити, що вищенаведене тлумачення поняття нововиявлених обставин цілком узгоджується із розумінням нововиявлених обставин у практиці ЄСПЛ, що аналізувалося нами у попередніх публікаціях [Див. 6].

Належний суд. У практиці ВС виникали також спірні питання стосовно того, який суд має переглядати справу за нововиявленими обставинами. Відповідно до приписів цивільного процесуального законодавства заява про перегляд судового рішення суду першої інстанції за нововиявленими обставинами подається до суду, який ухвалив судові рішення (ч. 1 ст. 425 ЦПК України), натомість заява про перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами судів апеляційної і касаційної інстанції, якими змінено або скасовано судові рішення, подається до суду тієї інстанції, яким змінено або ухвалено нове судові рішення (ч. 2 ст. 425 ЦПК України). Водночас у практиці виникло питання стосовно того, який суд має переглядати справу за нововиявленими обставинами у випадку, коли рішення суду першої інстанції змінено судом апеляційної інстанції лише в частині розподілу судових витрат. Зазначене питання було предметом розгляду ВП ВС, який підтримав позицію Касаційного адміністративного суду у складі ВС щодо необхідності відступу від попередньо сформованої практики КЦС, згідно з якою у зазначених випадках перегляд справи за нововиявленими обставинами має здійснюватися судом апеляційної інстанції, адже ним було змінено рішення суду першої інстанції. Натомість ВП ВС у своїй правовій позиції у постанові від 03 лютого 2021 року у справі № 826/20239/16 вказала, що у таких випадках перегляд має здійснюватися судом першої інстанції, адже саме він є судом, який ухвалив рішення по суті справи, незважаючи на подальші зміни рішення у частині судових витрат судом апеляційної інстанції [2]. Зазначена позиція цілком узгоджується з розумінням доктрини щодо сутності та значення рішення суду як акту правосуддя, адже вирішення питання про розподіл судових витрат є похідним від позовних вимог, і зміна розподілу судових витрат судом вищої інстанції не може розцінюватися як зміна судового рішення по суті справи.

Водночас у цій постанові було сформовано і більш загальну позицію стосовно усіх випадків зміни рішення суду першої інстанції, яка зводиться до того, що саме в суді першої інстанції має перегляда-

тися рішення цього самого суду за нововиявленими обставинами, якщо такі обставини стосуються висновків і розсуду цього суду в частині, яка за наслідками апеляційного чи касаційного перегляду залишилася без змін. Натомість у випадку, коли суди апеляційної чи касаційної інстанції змінять рішення суду першої інстанції по суті заявлених позовних вимог, то саме судові акти судів цих інстанцій можуть і мають бути предметом перегляду у провадженні за нововиявленими обставинами, оскільки в цій частині рішення суду першої інстанції зазнало сутнісних змін або було скасовано [2].

Суб'єкти оскарження. ЦПК України надає право оскарження судових рішень за нововиявленими обставинами учасникам справи (ч. 1 ст. 424 ЦПК України). Водночас виникає питання про можливість подачі відповідної заяви особами, яка хоча і не брала участі у розгляді справи у суді першої інстанції, однак суд вирішив питання про їх права та обов'язки, і за їх заявою було ініційовано апеляційний чи касаційний перегляд справи. Право апеляційного та касаційного оскарження зазначених осіб передбачене ч. 1 ст. 352, ч. 1 ст. 389 ЦПК України. Не важко помітити, що перелік суб'єктів оскарження судових рішень за нововиявленими обставинами є вужчим за перелік суб'єктів апеляційного та касаційного оскарження. Зазначене може бути пояснене з точки зору особливого та екстраординарного характеру зазначеного виду перегляду. Зважаючи на зазначене, КЦС у своїй практиці виходить з обмежувального тлумачення поняття учасників справи, зауважуючи, що останні визначені у ст. 42 ЦПК України і до їх переліку відносяться у справах позовного провадження сторони та треті особи. На підставі цього КЦС робиться висновок про те, що заяви про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами можуть бути подані виключно сторонами та третіми особами, що брали участь у справі в суді першої інстанції. Натомість особи, які не брали участі у справі в суді першої інстанції, однак суд вирішив питання про їх права і обов'язки, незважаючи на те, що після вступу у справу в суді апеляційної або касаційної інстанції вони користуються процесуальними права та несуть процесуальні обов'язки учасника справи (ч. 3 ст. 352 ЦПК України), не належать до цього переліку і не мають права подавати заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами [7].

У літературі висловлювалися скептичні зауваження щодо такої позиції [8, с. 128–131; 9, с. 94]. Водночас, одні автори пропонують розширити перелік осіб, які мають право звертатися із відповідними заявами за рахунок включення до них осіб, які не брали участі у справі, однак суд вирішив питання про їх права та обов'язки [9, с. 94], натомість інші автори наполягають на можливості наділення таких суб'єктів правом на подання відповідних заяв за умови, що такі особи вступили у справу в суді апеляційної інстанції [8, с. 128–131].

На наш погляд, зазначена позиція КЦС є дещо спірною, адже може призвести до звуження прав осіб, які не брали участі у справі, але суд вирішив питання про їх права та обов'язки, а також допустив їх до участі в апеляційному та касаційному переглядах, порівняно з іншими учасниками справи. Зважаючи на зазначене, на наш погляд у тому випадку, коли особа не брала участі у розгляді справи в суді першої інстанції, однак за її заявою було порушене апеляційне або касаційне провадження через те, що суд вирішив питання про її права та обов'язки, такій особі має надаватися право на оскарження судових рішень за нововиявленими обставинами як і іншим учасникам справи, адже така особа по суті користується правами учасника справи. Протилежний підхід ставить зазначених осіб у значно більш не вигідне становище порівняно з іншими учасниками справи.

Предмет судової діяльності та особливості розгляду справи. ВП ВС зауважує на самостійності та факультативності провадження у справі за нововиявленими обставинами, підкреслюючи, що його не можна розглядати як ревізію судового рішення, яке набрало законної сили, адже його метою є не виправлення судової помилки у вигляді незаконності або необґрунтованості судового рішення, як це має місце в судах апеляційної та касаційної інстанції, а перегляд уже розглянутої справи з урахуванням обставин, про існування яких стало відомо після ухвалення судового рішення і яка могла суттєво вплинути на вирішення справи, оскільки учасники судового розгляду не знали про неї та, відповідно, не могли надати суду дані про неї [2].

У цьому контексті виникає питання про предмет судової діяльності під час перегляду справи за нововиявленими обставинами. Зазначене питання ставало предметом тлумачення ВС, який послідовно виходить із того, що при вирішенні заяви про перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами суд повинен лише перевірити наявність підстав для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами та переглянути судові рішення за нововиявленими обставинами лише в тих межах, в яких ці обставини впливають на суть рішення [3].

У цьому контексті інтерес становить одна з останніх справ, переданих на розгляд ВП ВС задля формування єдності судової практики. Так, КЦС передав на розгляд ВП ВС справу, встановивши

наявність неоднакової практики застосування положень ч. 7 ст. 429 ЦПК України та ч. 7 ст. 325 ГПК України, КЦС та КГС відповідно щодо тлумачення положень процесуального закону стосовно повноважень суду касаційної інстанції, що реалізуються за наслідками перегляду судових рішень, ухвалених за результатами перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами. Зокрема, КЦС вважає за необхідне відійти від практики, яка склалася в межах КГС, відповідно до якої КГС за результатами перегляду судових рішень судів попередніх інстанцій за нововиявленими обставинами сам розглядає відповідні заяви по суті. Натомість, на думку суддів КЦС, зважаючи на положення ч. 7 ст. 429 ЦПК України, судові рішення, ухвалені за результатами перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами, може бути переглянута на загальних підставах, тому суд касаційної інстанції не має повноважень скасовувати рішення судів попередніх інстанцій і розглядати зазначену заяву по суті (постановляти нове рішення з приводу розгляду заяви про перегляд за нововиявленими обставинами рішення суду або ж відмовляти у задоволенні такої заяви), оскільки це належить до компетенції того суду, судові рішення якого переглядається [10]. На наш погляд, у цій ситуації слід виходити із сутності перегляду справи за нововиявленими обставинами та мети такого перегляду, якою є не усунення помилок судів нижчих інстанцій, а перегляд судового рішення, що набрало законної сили, судом, що його ухвалив, з урахуванням істотних обставин, які не були і не могли бути відомі ані учасникам справи, ані суду на момент первісного розгляду справи. Зважаючи на зазначене, розгляд заяви про перегляд за виключними обставинами, на наш погляд, має здійснюватися саме судом, що ухвалив таке рішення, а не касаційним судом за результатами оскарження відповідних рішень в порядку ч. 7 ст. 429 ЦПК України.

Висновок. Аналіз практики ВС вказує на те, що у практиці судів нижчих інстанцій виникають спірні питання правозастосування, пов'язані із різними процесуальними аспектами перегляду справи у зв'язку із нововиявленими обставинами. Водночас, деякі позиції ВС видаються спірними з точки зору права на судовий захист. Так, видається спірним висновок КЦС стосовно обмежувального тлумачення переліку суб'єктів, які можуть звертатися до суду із заявою про перегляд справи у зв'язку із нововиявленими обставинами. На наш погляд, право на подачу заяви про перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами слід надати також особам, які не брали участь у справі в суді першої інстанції, однак питання про права та обов'язки яких вирішив суд, і за апеляційною або касаційною скаргою яких було відкрите провадження судами вищих інстанцій, зважаючи на те, що такі особи користуються правами учасників справи.

Дискусійним також є питання стосовно повноважень суду касаційної інстанції самостійно розглядати заяву про перегляд справи за нововиявленими обставинами за результатами оскарження судових рішень у цій категорії справ. На наш погляд, у цьому випадку слід виходити із пріоритетності повноважень суду нижчої інстанції, а тому слід дійти висновку, що практика КЦС, відповідно до якої у випадку розгляду таких заяв справа має передаватися для розгляду відповідної заяви до суду, який ухвалив рішення, є правильною. Натомість від правової позиції КГС, який вважає за можливе самостійно розглядати відповідні заяви по суті за результатами оскарження судових рішень у цій категорії справ, слід відійти.

Список використаних джерел:

1. «*Ryabykh v. Russia*», no. 52854/99, ECHR 2003-IX. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61261> (дата звернення: 01.08.2022).
2. Постанова Велика Палата Верховного Суду від 03.02.2021 у справі № 826/20239/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95439650>.
3. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 18.12.2019 у справі № 359/4291/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86565542>.
4. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.04.2021 у справі № 9901/819/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97628605>.
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.05.2021 у справі № 752/4995/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98483124>.
6. Лавров В.В. Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами у контексті права на справедливий судовий розгляд цивільних справ. *Підприємництво, господарство, право*, 2020. № 6. С. 39–43.

7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 08.04.2020 у справі № 2018/2-3638/11. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88834134>.
8. Менюк Д.О. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному процесі України: дис. ... к.ю.н.: 12.00.03 цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. К., 2021. 237 с.
9. Зельдіна О.Р., Колесник Р.М. Інститут перегляду рішення суду за нововиявленими обставинами. *Право і суспільство. Господарське право та процес*. 2017. № 4. С. 89–95.
10. Ухвала Великої Палати Верховного Суду від 06.07.2022 у справі № 154/3029/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105190862>.

ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПУ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Музичко С.,

*аспірант Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Київський апеляційний суд, суддя
ORCID:0000-0003-4816-8833
muzychko.04.svitlana@gmail.com*

Музичко С. Поняття принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві.

Стаття присвячена розкриттю поняття та змісту принципу процесуальної економії як складової цивільного судочинства. Проведено аналіз національної та європейської судової практики в цивільному судочинстві.

В статті досліджено та проаналізовано окремі аспекти процесуальної економії у складовій цивільного процесу, що має важливе значення для підвищення ефективності останнього. Проаналізовано способи зловживання процесуальними правами в цивільному процесі.

Цивілісти вважають спірним питання щодо включення принципу процесуальної економії окремим положенням до цивільно-процесуального кодексу, проте процесуальний закон закріплює елементи процесуальної економії у своїх приписах.

Досягнення балансу між раціональними використанням ресурсів та прийняттям справедливих рішень є одним з головних завдань судової влади. Забезпечення дієвості принципу процесуальної економії реалізується у взаємозв'язку економії часу, дій та коштів який є нерозривним, і втрата або применшення значення хоча б одного з них, негативно впливатиме на ефективність цивільного судочинства загалом.

Визначено, що розгляд та вирішення справи обумовлює засоби забезпечення досягнення правозастосовного результату, які повинні характеризуватись ефективністю, що на національному рівні відображається через вимоги своєчасності, неупередженості та справедливості. Виокремлено ефективність принципу процесуальної економії та його матеріально-правову цінність. Надмірна тривалість розгляду цивільних справ може мати негативні наслідки як для учасників процесу, так і для суддів, для суспільства та держави в цілому. Швидкість судочинства є необхідною умовою для досягнення об'єктивної істини. Судове рішення повинно відповідати фактичним обставинам, а встановити їх тим легше, чим менше часу пройшло з моменту їх виникнення. Крім того, потреба у захисті права особи виникає через його порушення, що ставить її у скрутне становище, призводить до ускладнень та подальшої правової невизначеності.

Приділена увага аналізу сутності економії процесу та визначено способи його реалізації.

Запропоновано включити принцип процесуальної економії в перелік принципів цивільного судочинства на рівні законодавчих змін до національного законодавства, що неодмінно позитивно впливатиме на подальший розвиток цивільного процесу.

Ключові слова : цивільне судочинство, принцип процесуальної економії, зловживання процесуальними правами, судові рішення, правосуддя, економія ресурсів, ефективність судочинства, судовий захист, процесуальна процедура, законодавчі зміни.

Muzychko S. The concept of the principle of procedural economy in civil proceedings.

The article is devoted to revealing the concept and content of the principle of procedural economy as a component of civil justice. An analysis of national and European judicial practice in civil proceedings was carried out.

The article examines and analyzes certain aspects of procedural economy in the civil process component, which is important for increasing the efficiency of the latter. Methods of abuse of procedural rights in civil proceedings are analyzed.

Civilians consider the issue of including the principle of procedural economy as a separate provision to the civil procedure code controversial, however, the procedural law enshrines the elements of procedural economy in its prescriptions.

Achieving a balance between the rational use of resources and making fair decisions is one of the main tasks of the judiciary. Ensuring the effectiveness of the principle of procedural economy is implemented in the interrelationship of saving time, actions and funds, which is inseparable, and the loss or reduction of the value of at least one of them will negatively affect the effectiveness of civil proceedings in general.

It was determined that the consideration and resolution of the case conditions the means of ensuring the achievement of a law-enforceable result, which should be characterized by efficiency, which is reflected at the national level through the requirements of timeliness, impartiality and justice. The effectiveness of the principle of procedural economy and its material and legal value are highlighted. Excessive duration of civil cases can have negative consequences for both the participants in the process and the judges, as well as for society and the state as a whole. The speed of judicial proceedings is a necessary condition for achieving the objective truth. The court decision must correspond to the actual circumstances, and it is easier to establish them the less time has passed since their occurrence. In addition, the need to protect a person's right arises due to its violation, which puts it in a difficult position, leads to complications and further legal uncertainty. Attention is paid to the analysis of the essence of saving the process and methods of its implementation are determined.

It is proposed to include the principle of procedural economy in the list of principles of civil justice at the level of legislative changes to the national legislation, which will definitely have a positive effect on the further development of the civil process.

Key words: civil proceedings, the principle of procedural economy, abuse of procedural rights, court decision, justice, saving resources, judicial efficiency, judicial protection, procedural procedure, legislative changes.

Дослідження та аналіз принципу процесуальної економії серед науковців триває досить давно, що свідчить про його значення для науки процесуального права та правозастосовної діяльності. Невпинний інтерес обумовлений необхідністю підвищити авторитет та ефективність цивільного судочинства та загалом системи судового захисту прав та інтересів осіб. Створені законодавцем судові процедури дають змогу вирішувати більшу кількість справ з дотриманням встановлених строків і раціональним використанням ресурсів.

Принцип процесуальної економії є предметом вивчення дослідниками різних галузей процесуального права: цивільного, господарського, кримінально-процесуального, адміністративного.

Наприклад, Капля О.М. вважає, що ефективність реалізації принципу процесуальної економії можлива в поєднанні з іншими принципами адміністративного судочинства та досконалої юридичної конструкції, що втілює принципи найбільш доцільної процедури здійснення певних повноважень якою є процесуальна форма. Під принципом процесуальної економії адміністративного судочинства пропонується розуміти засади обережного та раціонального використання процесуальних засобів, часу та сил суб'єктів адміністративно-процесуальної діяльності з одночасним забезпеченням правильного застосування адміністративно-процесуального законодавства з метою успішного виконання завдань адміністративного судочинства [1 с. 117].

На думку Канюка І.М. процесуальна економія - це ідея, спрямована на підвищення ефективності процесуальної форми шляхом її раціоналізації через пришвидшення, спрощення та здешевлення. Аналізуються різні погляди на ідею процесуальної економії у працях вчених радянського та сучасного періодів. Розглядається питання диференціації процесуальної форми, як одного із засобів реалізації процесуальної економії. Потреба в оптимізації кримінально-процесуальної форми у напрямку її спрощення, скорочення та зменшення затрат призводить до пошуку альтернативних до загального порядку провадження механізмів [2 с. 8].

У своїй публікації С.В. Смола наводить висновок про те, що у правовому регулюванні господарського процесу простежуються положення, відповідно до яких чітка регламентація процесу поєднана з неможливістю вичерпно повно регламентувати у законі всі без винятку процесуальні дії і документи у позовному провадженні, оскільки це не відповідатиме доцільності з точки зору економії нормативного матеріалу. Провадження у суді першої інстанції являє собою найбільш складний і відповідальний етап розгляду справи. Саме тому на цій стадії господарського процесу повинні проявлятися основні вимоги принципу процесуальної економії, значення якого полягає у тому, щоб при судовому

вирішенні справи найбільш повно, доцільно та своєчасно використовувати всі встановлені законом засоби для правильного й швидкого вирішення спору [3].

Відповідно до чинного національного законодавства процесуальна економія відображається через вимоги своєчасності та доступності судочинства (простота процесуальних засобів, оптимальна вартість процесу, врахування інтересів бідних верств населення тощо), що за умови дотримання всіма суб'єктами процесу цивільної процесуальної форми, недопустимості зловживання правами, неупередженості суду у здійсненні судочинства та застосування дискреційних повноважень забезпечує ефективність судочинства. Концентрація, у свою чергу, є принципом, змістом якого є процесуальні засоби, спрямовані на забезпечення економії часу та процесуальних засобів через зосередження доказів у суді першої інстанції та ухвалення справедливого рішення. [4 с. 17].

У сучасній теорії цивільного процесу триває дослідження сутності та місця процесуальної економії в системі процесуальних правовідносин, що свідчить про актуальність обраної теми.

Мета публікації – на підставі системного аналізу положень чинного законодавства та сучасних наукових позицій викласти власний погляд на поняття принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві України.

Переконливим є твердження про те, що включення процесуальної економії до принципів цивільного процесу забезпечить реалізацію вимоги ефективного здійснення судочинства.

В умовах глобалізації цивільного судочинства, розвитку цивільного процесу економія процесу неминуче впроваджуватиметься шляхом внесення змін в діюче законодавство нових норм, за допомогою яких будуть досягнуті вимоги розгляду більшої кількості справ в скорочені строки. У зв'язку з цим будуть використані процесуальні засоби задля економії матеріальних та людських ресурсів.

Інтернаціоналізація норм Декларації прав людини та громадянина знайшла своє відображення у розробленні на її підставі та затвердженні на рівні європейського регіону Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) [5], п. 1 ст. 6 якої закріплено, що кожен при визначенні його цивільних прав та обов'язків або при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього, має право на справедливий публічний розгляд справи в розумний строк незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону, тобто було запроваджено концепт справедливого судочинства. У подальшому наведене право в тій чи іншій інтерпретації буде закріплено в ч. 1 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, затвердженого резолюцією Генеральної асамблеї ООН 2200А (XXI) від 16.12.1966 р. [6], п. 1, 5 ст. 8 Американської конвенції про права людини 1969 р. [7], п. 1 ст. 7 Африканської хартії прав людини та народів 1981 р. [8], ст. 47 Хартії ЄС про основні права, підписаної Європейським парламентом, Радою ЄС та Європейською комісією 07.12.2000 р. [9].

Одним з яскравих проявів процесуальної економії в діючому законодавстві є унормування інституту врегулювання спору за участю судді.

Така форма альтернативного способу вирішення спору спрямована на сприяння оперативного, об'єктивного та компетентного вирішення спорів на принципах примирення сторін конфлікту та покликана зменшити судові навантаження на суддів і скоротити час на розгляд справ.

Врегулювання спору за участю судді проводиться за згодою сторін до початку розгляду справи по суті. Проведення врегулювання спору за участю судді не допускається у разі, якщо у справу вступила третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору (ст. 201 ЦПК України).

Під час проведення спільних нарад за участю обох сторін та їх представників, суддя з'ясовує підстави і предмет позову, підстави заперечень, роз'яснює сторонам предмет доказування по категорії спору, який розглядається, пропонує сторонам надати пропозиції щодо шляхів мирного врегулювання спору. Суддя може запропонувати сторонам можливий шлях мирного врегулювання спору. Суддя має право звертати увагу на судову практику в аналогічних спорах.

Під час закритих нарад за участю однієї сторони та її представника проведення врегулювання спору суддя не має права надавати сторонам юридичні поради та рекомендації, надавати оцінку доказів у справі.

Інформація, отримана будь-якою із сторін, а також суддею під час проведення врегулювання спору, є конфіденційною.

Врегулювання спору за участю судді проводиться протягом розумного строку, але не більше тридцяти днів з дня постановлення ухвали про його проведення. Строк проведення врегулювання спору з участю судді продовженню не підлягає.

У випадку недосягнення сторонами мирного врегулювання спору за наслідками його проведення, повторне врегулювання спору за участю судді не допускається.

Сучасний суддя, крім свого основного обов'язку (здійснення правосуддя), виступає в ролі кейс-менеджера – фахівця з управління судовою справою. У ході розгляду позову, який надійшов до судді, при попередній бесіді зі сторонами суддя не просто оцінює обґрунтованість позовних вимог або заперечень з точки зору чинного законодавства, але передусім визначає процедуру, яка найбільше відповідає вирішенню такого спору. Однією з таких можливих процедур може бути судова медіація, інший – спрощена процедура вирішення спорів, третя – звичайне позовне провадження. Суддя керує ходом вирішення цивільної справи, залишаючи за собою право його розглянути й вирішити спір у звичайному для себе, але далеко не завжди в найбільш ефективному порядку судочинства [10, с. 99].

В умовах наростання наслідків широкого доступу до суду суттєво збільшилося навантаження на суди, у зв'язку з цим ідея про можливість примирення в суді за допомогою посередника-судді викликає у сторін обґрунтовані очікування мирного врегулювання спору за більш кваліфікованих умов.

До передумов реалізації принципу процесуальної економії можна віднести законодавче закріплення інституту відповідальності за зловживання процесуальними правами.

Учасники судового процесу та їхні представники повинні добросовісно користуватися процесуальними правами; зловживання процесуальними правами не допускається.

Залежно від конкретних обставин суд може визнати зловживанням процесуальними правами дії, що суперечать завданню цивільного судочинства. Зокрема, наприклад, подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, що спрямовані на безпідставне затягування чи перешкодження розгляду справи чи виконання судового рішення (ст. 44 ЦПК України).

З метою запобігання зловживання процесуальним правами, суд застосовує до учасників судового процесу відповідні заходи, визначені законом.

При вирішенні спорів Верховний Суд неодноразово наголошував на неприпустимості зловживання процесуальними правами, та у зв'язку з цим враховує практику Європейського суду з прав людини, відповідно до якої право на суд, одним з аспектів якого є право доступу до суду, не є абсолютним; воно може бути обмеженим, особливо щодо умов прийнятності скарги. Тим не менше, право доступу до суду не може бути обмежено таким чином або у такій мірі, що буде порушена сама його сутність. Ці обмеження повинні мати законну мету та має бути досягнута пропорційність між використаними засобами та досягнутими цілями (рішення у справі «Мельник проти України», заява № 23436/03, п. 22) [11].

Крім того, Верховний Суд звертає увагу на те, що згідно з пунктом «d» статті 3 Рекомендацій 5 Комітету Міністрів Ради Європи [12] державам-членам щодо введення в дію та поліпшення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних і торговельних справах від 7 лютого 1995 року для забезпечення того, щоб суд апеляційної інстанції розглядав лише вагомі питання, державам слід відтермінувати реалізацію права на оскарження з низки проміжних питань до подання основної скарги у справі. Крім того, відповідно до пункту «a» статті 4 цих Рекомендацій для запобігання будь-яким зловживанням системою або процедурою оскарження державам слід передбачити можливість, зокрема, вимагати від осіб, які подають скаргу, на ранньому етапі подання розумних підстав для своїх скарг та вказівки використаних засобів правового захисту. У пункті «с» статті 5 Рекомендацій також зазначено про можливість застосування заходів щодо обмеження рамок розгляду скарги, наприклад, тільки питаннями права.

Згідно з позицією, висловленою в ухвалі Верховного Суду від 24 травня 2021 року у справі № 9901/20/21, принцип процесуальної економії спрямований, у першу чергу, на пришвидшення розгляду справи (вирішення спору) та зменшення судових витрат [13].

На цій підставі Верховний Суд в ухвалі від 25 липня 2022 року у справі № 640/4843/22 (адміністративне провадження № К/990/18073/22) [14] сформулював правовий висновок, відповідно до якого принцип процесуальної економії (ефективності, розумності та раціональності судового процесу), в аспекті права особи на касаційне оскарження судового рішення, передбачає можливість обмеження такого права щодо окремих визначених законом видів «проміжних» (процесуальних) судових рішень, за умови, що незгода однієї із сторін з таким «проміжним» судовим рішенням може бути висловлена у відповідній апеляційній або касаційній скарзі на «основне» судові рішення («кінцеве» рішення по суті справи) відповідно до гарантій, закріплених, зокрема, у статті 129 Конституції України (право

особи на апеляційний (другий) перегляд справи). Таке застосування судами принципу процесуальної економії є передбачуваним для сторін, дозволяє розглянути справу в цілому в розумні строки, запобігає зловживанню сторонами своїми процесуальними правами, а також гарантує бережне ставлення до ресурсів всіх учасників справи.

Надмірна тривалість розгляду цивільних справ може мати негативні наслідки як для учасників процесу, так і для суддів, для суспільства та держави в цілому. Швидкість судочинства є необхідною умовою для досягнення об'єктивної істини. Судове рішення повинно відповідати фактичним обставинам, а встановити їх тим легше, чим менше часу пройшло з моменту їх виникнення. Крім того, потреба у захисті права особи виникає через його порушення, що ставить її у скрутне становище, призводить до ускладнень та подальшої правової невизначеності.

Повільність процедур, затягування процесу здатні знівелювати результат судового розгляду.

У контексті визначення ролі суду касаційної інстанції у процесі здійснення правосуддя досить аргументовано видається позиція секретаря Пленуму Верховного Суду, судді Д. Луспеніка, котрий зазначив, що гарантоване Конституцією України право на судовий захист має на увазі створення державою необхідних умов для ефективного і справедливого розгляду справи саме в суді першої інстанції, де підлягають вирішенню всі суттєві для визначення прав і обов'язків сторін питання. Допущені же судом першої інстанції помилки повинні усуватися судом другої (апеляційної) інстанції в процедурах, найбільш приближених до провадження в суді першої інстанції. Також слід зазначити, що право на справедливий судовий розгляд у розумні строки незалежним і неупередженим судом має на увазі кінцевість і стабільність судових актів, а також їх виконання: саме цим зумовлено перенесення основного тягаря перегляду рішень суду першої інстанції в ординарну (звичайну) судову інстанцію – апеляційну [15].

Така позиція відповідає принципу остаточності судового рішення та відображає підхід інстанційності судової системи.

Висновки. Підсумовуючи слід зазначити, що здійснення цивільного судочинства, крім іншого, відбувається шляхом усунення перепон та застосування найоптимальніших методів та засобів. Пристосування до існуючих соціально-економічних та правових умов, потреб суспільства та впровадження існуючих процесуальних методів через раціональне використання часу, економії матеріальних і людських ресурсів, спрощення існуючих процедур створює сукупність послідовних дій, які формують собою *принцип процесуальної економії*.

Принцип процесуальної економії в сукупності та взаємозв'язку з іншими принципами цивільного судочинства спрямований на досягнення певного наслідку – об'єктивного, повного, своєчасного розгляду справи з постановленням законного рішення.

Список використаних джерел:

1. Капля О.М. «Принцип процесуальної економії в контексті вдосконалення адміністративного судочинства». *Право і суспільство*. 2017. № 3. Ч. 2. С. 114–118.
2. Канюка І.М. Принцип процесуальної економії в процесуальному судочинстві України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Одеса, 2015. 20 с.
3. Смола С.В. Засоби реалізації принципу процесуальної економії під час судового розгляду господарських спорів. *Право і суспільство*. 2014. № 1-2. С. 71–76.
4. Коханська М. Принципи цивільного судочинства, які забезпечують своєчасність судового розгляду. *Підприємництво господарство і право*. 2018. № 9. С. 14–18.
5. Європейська конвенція з прав людини і основоположних свобод: 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n289 (дата звернення: 28.09.2022).
6. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: затверджений резолюцією Генеральної асамблеї ООН 2200А (XXI), 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_043 (дата звернення: 28.09.2022).
7. Американська конвенція про права людини, 1969. URL: <https://www.refworld.org.ru/docid/561292294.html> (дата звернення: 28.09.2022).
8. Африканська хартія прав людини та народів, 1981. URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/instree/Rz1afchar.html> (дата звернення: 28.09.2022).
9. Хартія ЄС про основні права: Європейський парламент, Рада ЄС, Європейська комісія. 07.12.2000. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/> (дата звернення: 28.09.2022).

10. Ратушна Б.П. Принцип рівності сторін у цивільному процесі України. *Митна справа*. 2015. № 4 (2). С. 98–102.
11. Рішення Європейського суду з прав людини від 26 березня 2006 року у справі «Мельник проти України» (заява № 23436/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_037 (дата звернення: 28.09.2022).
12. Рекомендації 5 Комітету Міністрів Ради Європи URL: <https://old.vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/rek-95-5.doc> (дата звернення: 28.09.2022).
13. Ухвала Верховного Суду від 24 травня 2021 року у справі №9901/20/21 URL:<https://verdictum.ligazakon.net/document/97114087> (дата звернення: 28.09.2022).
14. Ухвала Верховного Суду від 25 липня 2022 року у справі № 640/4843/22. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/248693-verkhovniy-sud-rozysniv-zmist-printsipu-protseualnoyi-ekonomiyi-v-aspekti-prava-osobi-na-kasatsiynе-oskarzhennya-sudovogo-rishennya> (дата звернення: 28.09.2022).
15. Луспенік Д. Касаційні фільтри у цивільних справах: проблемні питання судового протлумачення та правозастосування. *Судово-юридична газета*. 15.06.2020. URL: <https://bit.ly/2YQ79Yn> (дата звернення: 28.09.2022).

УДК 347.73:336.22:336.011

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.17>

ЗБІР ЗА МІСЦЯ ДЛЯ ПАРКУВАННЯ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ: ВИЗНАЧЕННЯ ПОДАТКОВО-ПРАВОВОГО ПОНЯТТЯ

Недоступ К.К.,

*аспірантка кафедри цивільного, господарського та екологічного права
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

ORCID: 0000-0003-0122-7007

e-mail: nkatty2311@gmail.com

Ільющенко Г.В.,

кандидат юридичних наук, доцент,

*доцент кафедри цивільного, господарського та екологічного права
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

ORCID: 0000-0002-6288-779X

e-mail: iliushchenko.h.v@ntu.one

Недоступ К.К., Ільющенко Г.В. Збір за місця для паркування транспортних засобів: визначення податково-правового поняття.

Стаття містить виклад результатів наукового дослідження трактування податково-правового поняття «збір за місця для паркування транспортних засобів».

Опрацьовано правові акти, що регулюють податкові правовідносини у сфері справляння місцевих зборів. Встановлено, що обов'язкові податкові платежі, пригаманні виключно сфері надання послуг з паркування, у вітчизняній податковій системі існують із 20.05.1993 р. й дотепер. Представлено трансформацію їх назви.

Виявлено факти, коли: 1) один й той самий обов'язковий податковий платіж у один і той самий час мав різну узаконену назву; 2) у різних статтях правового акта вживалася різна назва місцевого збору.

Підкреслено, що податково-правові поняття «збір за парковку автомобілів», «збір за припаркування автотранспорту» та «збір за місця для паркування транспортних засобів» не мали легального визначення.

Проаналізовано дефініції поняття «збір за місця для паркування транспортних засобів» сформульовані сучасними науковцями. За допомогою смислового аналізу назви згаданого місцевого збору, виявлено наявному у ній тавтологію. Запропоновано виключити з неї слова «транспортних засобів». Відмічено, що можна й не наголошувати у назві збору на об'єкті оподаткування. Тоді, вона буде такою «збір за паркування».

Сформульовано дефініцію поняття «збір за місця для паркування» – обов'язковий платіж, що справляється у місцевий бюджет з юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців, що надають послуги з паркування на спеціально відведеному(ій) майданчику та / або автостоянці, комунальної власності; вид місцевого збору. Таке визначення містить найістотніші ознаки, властиві цьому місцевому збору; характеризує його по відношенню до податкової системи і бюджету, висвітлює склад платників збору та обставини, за яких у останніх виникає податковий обов'язок.

Ключові слова: визначення поняття, збір за місця для паркування транспортних засобів, машинно-місце, місце для паркування, назва збору, паркування.

Nedostup K.K., Iliushchenko H.V. Fee for vehicle parking spaces: definition of the tax and legal concept.

The article contains the overview of the results of the scientific study of the interpretation of the tax and legal concept of «fee for vehicle parking spaces».

The legal acts that regulate the tax legal relations in the field of collection of local fees were developed. It was established that the mandatory tax payments that are belong exclusively to the field of parking services,

have existed in the domestic tax system since May 20, 1993 and until now. The transformation of their name was presented.

The facts were revealed when: 1) the same mandatory tax payment at the same time has the different legalized name; 2) the different names of the local fee were used in different articles of the legal act.

It was emphasized that the tax and legal concepts of «parking fee», «vehicle parking fee» and «fee for vehicle parking spaces» did not have the legal definition.

It was analyzed the definitions of the concepts of «fee for vehicle parking spaces» which were formulated by modern scientists. With the help of semantic analysis of the name of the mentioned local fee, the existing tautology in it was revealed. It was proposed to exclude the words «vehicles» or «parking fee» from it. It was noted that it is possible not to emphasize the object of taxation in the name of the fee. Then, it will be such as «parking fee».

The definition of the concept of «fee for parking spaces» was formulated. It is the mandatory payment that is made to the local budget from the legal entities and natural persons - entrepreneurs who provide the parking services at the specially designated site and / or parking lot, communal property; the type of local fee. Such definition contains the most essential features specific to this local fee and characterizes it in relation to the tax system and the budget, highlights the composition of fee payers and the circumstances under which the latter have the tax obligation.

Key words: definition of the concept, fee for vehicle parking spaces, car place, parking space, name of the fee, parking.

Постановка проблеми. Адміністрування певного податкового платежу у разі розміщення транспортного засобу на спеціально відведеному майданчику – один із способів збільшення доходів місцевого бюджету. Хоча, «автомобіль – не розкіш, а засіб пересування» (І. Льф і Є. Петров), їхні керманічі здатні вносити помірну плату за можливість тимчасової стоянки. Зміст податкового законодавства, що регулює процедуру справляння збору за місця для паркування транспортних засобів, має бути зрозумілим не лише для юристів та осіб, котрі є його платниками, але й для будь-кого. Цьому, насамперед, сприяє правова *визначеність* й точність законодавчої *термінології*.

Стан опрацювання. Правове регулювання вищезгаданого податкового збору досліджується вітчизняними вченими. Зокрема, еволюцію основних підходів до регламентації оподаткування, пов'язаного з паркуванням транспортних засобів, досліджував Карпушин Г.Л. [1, с. 236–238]; правову природу збору за місця для паркування транспортних засобів – Бабан І.І. [2, с. 12–14], Карпушин Г.Л. [3, с. 92–96], Поляков О.П. [4, с. 302–304]; чинні процедури введення та справляння згаданого обов'язкового платежу аналізували Боксгорн А.В. [5, с. 141–148], Борисенко В.В. [6, с. 65–69], Карпушин Г.Л. [7, с. 59–63], Рижий А.В. [8, с. 121–130], Тагаренко О.Ю. [9, с. 141–143] та ін.

Метою цієї статті є формулювання стислого логічного визначення податково-правового поняття «збір за місця для паркування транспортних засобів».

Виклад основного матеріалу. Обов'язкові податкові платежі, притаманні виключно сфері надання послуг з паркування, у вітчизняній податковій системі існують із 20.05.1993 р. й дотепер. Протягом цього часу неодноразово змінювалася їхня назва, удосконалювався зміст правових норм, що регулюють процедуру справляння [10, с. 60–62, 65].

Відомо, що з 20.03.1997 р. по 01.01.2011 р. види місцевих зборів одночасно було закріплено у двох правових актах, що мали силу закону.

Так, згідно з Декретом «Про місцеві податки і збори» [11] справлявся (з 01.04.1994 р по 01.01.2011 р.) збір за *парковку автомобілів*, відповідно до Закону України «Про систему оподаткування» [12] – збір за *припаркування автотранспорту* (з 20.03.1997 р. по 01.01.2011 р.). Як бачимо, один й той самий обов'язковий податковий платіж у один і той самий час мав різну узаконену назву. Розбіжність утворилася внаслідок того, що під час введення в дію Закону № 1251-ХІІ [12] не було внесено відповідні зміни у Декрет № 56-93 [11]. Крім того, у тексті згаданого декрету Кабінету Міністрів України [11] назва збору вживалася по-різному. Так у ст. 1, де встановлено види місцевих зборів, він мав назву «збір за парковку автомобілів», у ст. 3, у якій закріплено порядок справляння обов'язкового платежу, – «збір за парковку автотранспорту» (ст. 3).

Ці юридичні колізії, проіснували допоки не набрав чинності Податковий кодекс України (ПКУ) [13]. Останній змінив не тільки назву обов'язкового податкового платежу, характерного для паркування, але й процедуру його справляння. Отже, з 01.01.2011 р. й дотепер складовою частиною податкової системи є збір за місця для паркування транспортних засобів.

Зауважимо, що податково-правові поняття «збір за парковку автомобілів», «збір за припаркування автотранспорту» та «збір за місця для паркування транспортних засобів» не було визначено відповідно у Декреті № 56-93 [11], Законі України 1251-ХІІ [12] та ПКУ [13].

Натомість у підзаконному акті, що регламентує організацію та порядок паркування транспортних засобів на вулицях і дорогах населених пунктів, з 03.12.2009 р. по 25.01.2011 р. вживався термін «збір за паркування» у такому значенні «місцевий збір за паркування транспортного засобу відповідно до Декрету Кабінету Міністрів України від 20 травня 1993 р. № 56-93 «Про місцеві податки і збори» [14, абз. 5 п. 4]. Згідно із постановою Кабінету Міністрів України від 19.01.2011 р. № 27 [15] абзац п'ятий пункту 4, а також слова «збір за паркування та» в усіх відмінках з тексту Правил паркування транспортних засобів [14] було виключено.

Науковці відзначають відсутність легального визначення податково-правового поняття «збір за місця для паркування транспортних засобів». Рижий А.В. стверджує, що відсутність чіткого «формулювання назви ... збору», ставить «під сумнів законність його справляння» [8, с. 123]. На думку Борисенко В.В. ця обставина «не сприяє правильному адмініструванню даного збору» [6, с. 66]. Проте, вважаємо їхні умовиводи дискусійними.

За результатами проведеного ґрунтовного дослідження правової природи збору за місця для паркування транспортних засобів, Карпушин Г.Л. характеризує його як «обов'язковий, нецільовий, безоплатний, безповоротний грошовий платіж до відповідного бюджету, що справляється згідно з Податковим кодексом України та має безумовний характер» [3, с. 95].

Боксгорн А.В. у своїй дисертації запропонувала таке авторське визначення податково-правового поняття: «збір за місця для паркування транспортних засобів – це місцевий обов'язковий платіж, що справляється з юридичних осіб, їх філій (відділень, представництв) та фізичних осіб – підприємців, які згідно з рішеннями сільських, селищних, міських рад або рад об'єднаних територіальних громад організовують та провадять діяльність із забезпечення паркування транспортних засобів на майданчиках для платного паркування та спеціально відведених автостоянках, кошти від якого зараховуються до місцевого бюджету, контроль за справлянням якого здійснюють органи Державної податкової служби України» [5, с. 150-151, 196].

Як бачимо, науковець у сформульованій нею дефініції застосувала терміни «майданчики для платного паркування» та «спеціально відведені стоянки», які мають законодавче визначення.

Борисенко В.В. трактує згаданий вище термін таким чином: «місцевий збір, який може бути встановлений на відповідній території рішенням сільської, селищної, міської ради в межах ставок, встановлених цим Кодексом, платниками якого є юридичні особи (їх філії, відділення, представництва) та фізичні особи-підприємці, які провадять діяльність із забезпечення паркування транспортних засобів» [6, с. 66].

Констатуємо, учені розкривають зміст вищезгаданого поняття за допомогою таких основних ознак, як вид бюджету, до якого сплачуються кошти, платники збору, підстави справляння тощо.

Натомість, на шпальтах професійного журналу для бухгалтерів, знаходимо дещо інше тлумачення збору за місця для паркування транспортних засобів. Його вважають «платою за провадження діяльності із забезпечення паркування ТЗ на майданчиках для платного паркування та спеціально відведених автостоянках» [16].

Проведемо смисловий аналіз чинної назви вищезгаданого збору. Для цього поділимо її на три частини: 1) збір; 2) за місця для паркування; 3) транспортних засобів.

Визначення поняття «збір», як одного із обов'язкових платежів до бюджету закріплено у п. 6.2 ст. 6 ПКУ [13]. Серед його суттєвих ознак зазначено отримання платниками збору спеціальної вигоди. Проте, при справлянні існуючих у податковій системі зборів, цієї характерної для збору умови не дотримуються. Наразі фіскальна функція податку і збору однакові.

Де-факто, збір (податковий) – форма податку; встановлений законом обов'язковий платіж юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та фізичних осіб до відповідного бюджету [17, с. 65]

Визначення понять «транспортний засіб» та «місце для паркування» у ПКУ [13] не закріплено. Тому, скористаємося іншими нормативно-правовими актами, у яких розкрито їх значення, а також лексикографічними джерелами.

Згідно з пп. 1.10 п. 1 Правил дорожнього руху, транспортним засобом вважається «пристрій, призначений для перевезення людей і (або) вантажу, а також встановленого на ньому спеціального обладнання чи механізмів» [18]. Отже, окрім легкових автомобілів, на майданчику для паркування можуть зупинятися й інші транспортні засоби, наприклад, автобус, мікроавтобус, мотоцикл, мопед, велосипед тощо.

Відомо, що термінологія Правил дорожнього руху не включає поняття «паркування». Припинення руху транспортного засобу на час, більший ніж 5 хвилин, з причин, не пов'язаних з необхідністю виконання вимог цих Правил, посадкою (висадкою) пасажирів, завантаженням (розвантаженням) вантажу називається стоянкою [18, пп. 1.10 п. 1].

Костяна О.В. і Ясько В.В. у своїй науковій статті [19, с. 711] використовують поняття «парковка автотранспорту (в широкому сенсі)» й трактують його так: «тимчасова стоянка автотранспортного засобу незалежно від марки та власності у спеціально обладнаних або відведених для цього місцях, визначених органами місцевого самоврядування, без відповідальності за збереження транспортного засобу». Згадане поняття, з відповідним посиланням на авторів його дефініції, використано Рижий А.В. у дисертації [8, с. 127].

Сформульоване Костяною О.В. і Ясько В.В. поняття «парковка автотранспорту (в широкому сенсі)» чітко окреслює вид транспортних засобів, проте, незрозуміло доцільність ремарки, поданої у круглих дужках. У запропонованому цими науковцями визначенні згаданого поняття акценти на марці автотранспортного засобу, тим більше на його приналежності конкретній особі, а також підкреслювання відсутності відповідальності за його збереження вважаємо спірними.

Слово «паркування» походить від англійського parking (парковка, паркування, стоянка). У новітньому онлайн-словнику української мови тлумачиться, як «будівля, споруда або її частина для паркування автомобілів чи інших транспортних засобів. ... Стоянка для паркування автомобілів чи інших транспортних засобів взагалі» [20].

Легальне визначення термінів «паркування» та «місце для паркування» знаходимо у Правилах № 1342, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 р. [14, п. 4].

Отже, у сфері оподаткування слово «паркування» означає «розміщення транспортного засобу на майданчику для паркування», а спеціальне поняття «місце для паркування» – «місце стоянки одного транспортного засобу на майданчику для паркування, позначене дорожньою розміткою відповідно до Правил дорожнього руху» [14, п. 4]. Під час проектування та обладнання майданчика для паркування (будівництва стоянки, гаражу) використовують поняття «машинно-місце». Його тлумачення знаходимо у ДБН В.2.3-15:2007 – «площа, необхідна для встановлення одного автомобіля, що складається із площі горизонтальної проекції нерухомого екіпажа з додаванням розривів наближення (захисних зон) до сусідніх екіпажів або будь-яких перешкод» [21, с. 32]. Згідно пп. 5.2 п. 2 державних будівельних норм «розміри одного машино-місця на автостоянках зберігання середніх автомобілів (з врахуванням мінімально припустимих зазорів безпеки 0,5 м) – 2,5 × 5,3 м. Для тимчасових автостоянок допускаються розміри стоянки 2,3 × 5,0 м. Зазори безпеки допускається збільшувати до 0,7 м» [21, с. 7]. Аналіз оприлюднених на офіційних сайтах органів місцевого самоврядування переліків спеціальних земельних ділянок, відведених для організації та провадження діяльності із забезпечення паркування транспортних засобів, засвідчив дотримання вищенаведених нормативів. Площа одного місця для паркування (машинно-місця) на спеціально відведених майданчиках дорівнює 11,5 кв. м (м. Дніпро), 12,5 (м. Одеса).

З огляду на вищевикладене, маємо констатувати, що для усунення наявної у назві збору тавтології, необхідно виключити з неї слова «транспортних засобів». В результаті одержимо таку назву обов'язкового платежу «збір за місця для паркування» (тобто, збір за місця стоянки транспортних засобів на майданчику для паркування, позначені відповідною дорожньою розміткою). Вважаємо, що можна й не наголошувати у назві збору на об'єкті оподаткування. Тоді, вона буде такою «збір за паркування» (тобто, збір за розміщення транспортного засобу на майданчику для паркування).

Зауважимо, водії припиняють рух транспортного засобу та залишають його на відведеному / спеціально обладнаному майданчику [14, п. 4]. Розміщують транспортні засоби (позначають дорожніми знаками та дорожньою розміткою місця стоянки транспортних засобів; контролюють, що б на місцях для безоплатного паркування транспортних засобів, якими керують водії з інвалідністю або водії, які перевозять осіб з інвалідністю, не залишали свої транспортні засоби інші керманічі тощо) – суб'єкти господарювання, які надають послуги паркувальних майданчиків (код послуги за ДК 016:2010 [22] – 52.21.24).

Сформулюємо стисле логічне визначення поняття «збір за місця для паркування», яке містить найістотніші ознаки, властиві йому.

Збір за місця для паркування – обов'язковий платіж, що справляється у місцевий бюджет з юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців, котрі надають послуги з паркування на спеціально відведеному(ій) майданчику та/або автостоянці, комунальної власності; вид місцевого збору.

Висновки. Наразі легального визначення податково-правового поняття «збір за місця для паркування транспортних засобів» не існує. Проте, це ніяким чином не впливає на адміністрування цього місцевого обов'язкового податкового платежу, оскільки воно провадиться згідно із законодавчо закріпленою процедурою справляння. Смісловий аналіз назви згаданого вище місцевого збору, дозволив встановити наявному у ній тавтологію та обґрунтувати таку його назву – збір за місця для паркування або збір за паркування. Дефініція поняття «збір за місця для паркування», що пропонується, містить характеристику обов'язкового платежу по відношенню до податкової системи і бюджету, склад платників збору та обставини, за яких у останніх виникає податковий обов'язок.

Список використаних джерел:

1. Карпушин Г. Л. Нормативне закріплення правового регулювання оподаткування, пов'язаного з паркуванням транспортних засобів, у законодавстві України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 5. С. 236–238.
2. Бабін І.І. Правова природа збору за місця для паркування транспортних засобів. *Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри*: зб. тез III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 27-28 квіт. 2018 р.). Кропивницький: ПВНЗ КІДМУ, 2018. С. 12–14.
3. Карпушин Г.Л. Збір за місця для паркування транспортних засобів: аналіз правової природи. *Право та державне управління*. 2021. № 1. С. 92–96.
4. Поляков О.П. Правова природа та фіскальне значення збору за місця для паркування транспортних засобів в Україні. *Фіскальна політика: теоретичні та практичні аспекти юридичної науки*: зб. тез допов. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця 24 лист. 2017 р.). Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 302–304.
5. Боксгорн А.В. Адміністрування місцевих податків і зборів як об'єкт правового регулювання: дис. ... доктора філософії: 081. Одеса. 2021. 237 с.
6. Борисенко В.В. Правовий механізм адміністрування збору за місця для паркування транспортних засобів в податковій системі України. *Актуальні проблеми правового забезпечення господарської діяльності в Україні*: матеріали круглого столу, м. Харків, 12 бер. 2015 р. Харків: ХНУВС, 2015. С. 65–69.
7. Карпушин Г.Л. Законодавча регламентація ставки збору за місця для паркування транспортних засобів: минуле, сучасний стан та перспективи вдосконалення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2020. № 44. С. 59–63.
8. Рижий А.В. Правове регулювання місцевих податків та зборів в умовах децентралізації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя. 2021. 224 с.
9. Татаренко О.Ю. Щодо окремих питань правового регулювання збору за місця для паркування транспортних засобів. *International scientific conference, Riga December 28–29, 2021*. Riga, Publishing House "Baltija Publishing", 2022. P. 141–143.
10. Nedostup K. The transformation of local taxes in the tax system of Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2022. No. 1. P. 58–67.
11. Про місцеві податки і збори: декрет Кабінету Міністрів України від 20.05.1993 р. № 56-93 / База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-93/ed19930520#Text> (дата звернення: 17.09.2022).
12. Про систему оподаткування: Закон України від 25.06.1991 р. № 1251-XII / База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1251-12#Text> (дата звернення: 17.09.2022).
13. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 17.09.2022).
14. Правила паркування транспортних засобів: постанова Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 р. № 1342 / База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1342-2009-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.09.2022).
15. Про внесення змін до Правил паркування транспортних засобів: постанова Кабінету Міністрів України від 19.01.2011 р. № 27 // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-2011-%D0%BF/ed20110125#Text> (дата звернення: 17.09.2022).

16. Коровська О. Сплачуємо збір за місця для паркування транспортних засобів. *Баланс. Бюджет*. 12.07.2018. URL: <https://budget.uteka.ua/ua/publication/budget-13-byudzhet-buxgalterskij-uchet-otchetnost-i-kaznachejskoe-obsluzhivanie-52-uplachivaem-sbor-za-mesta-dlya-parkovki-transportnyh-sredstv> (дата звернення: 17.09.2022).
17. Недоступ К. Норми, що встановлюють процедури справляння місцевих зборів, у структурі Податкового кодексу України. *Адміністративне право і процес*. 2022. № 2. С. 61–72.
18. Правила дорожнього руху: постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 р. № 1306 / База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.09.2022).
19. Костяна О.В., Ясько В.В. Особливості справляння збору за місця паркування транспортних засобів на прикладі Міста Чугуєва. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Вип. 16. С. 710–714.
20. Новітній онлайн-словник української мови (2013–2018). URL: <http://sum.in.ua/f/parkingh> (дата звернення: 17.09.2022).
21. Державні будівельні норми України. Споруди транспорту. Автостоянки і гаражі для легкових автомобілів. ДБН В.2.3-15:2007: наказ Мінбуду України від 07.02.2007 № 44. Київ: Мінбуд України, 2007. 40 с.
22. Державний класифікатор продукції та послуг ДК 016:2010: наказ Держтехрегулювання від 11.10.2010 р. № 457. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/FIN5904C> (дата звернення: 17.09.2022).

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ УЧАСТІ ПРОКУРОРА У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Сидоренко Н.О.,

*аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії внутрішніх справ*

Сидоренко Н.О. Проблеми правового регулювання участі прокурора у цивільному процесі.

У статті досліджено актуальні проблеми правового регулювання участі прокурора у цивільному процесі, проаналізовано судову практику вітчизняних судів та Європейського суду з прав людини. Автор акцентує увагу на колізіях чинного законодавства України щодо правового регулювання участі прокурора у судовому процесі. У статті здійснено аналіз окремих рішень Європейського Суду з прав людини в контексті захисту прокурором інтересів осіб під час здійснення цивільного судочинства та необхідності дотримання принципу рівності учасників судового процесу та забезпечення справедливого розгляду та вирішення цивільних справ. У статті окрема увага приділяється проблемним аспектам забезпечення процесуального балансу рівності учасників справи відповідно до положень Цивільного процесуального кодексу України із врахуванням відсутності у них права заявити відвід прокурору, недостатнім рівнем знань у галузі права у порівнянні із прокурором та ширшим обсягом можливостей останнього в частині збирання та надання доказів до суду в цивільних справах, а також проблемним питанням виконання окремої ухвали суду у випадку неналежного здійснення прокурором професійних обов'язків або іншого порушення вимог законодавства. Автор наголошує на тому, що до законодавчо визначеного переліку осіб, інтереси яких може захищати прокурор у цивільному процесі, не включено повнолітніх дієздатних фізичних осіб, які можуть потребувати такого захисту, зокрема, через похилий вік чи інвалідність. Окрема увага звертається на неузгодженість положень Закону України «Про прокуратуру» та Цивільного процесуального кодексу України щодо вступу прокурора у справу, порушену за позовом іншої особи. Автор доходить висновку про доцільність уніфікації та гармонізації законодавства з врахуванням міжнародного досвіду правового регулювання, що сприятиме дотриманню таких принципів цивільного судочинства як рівність учасників судового процесу перед законом та судом, змагальності сторін, а також забезпеченню справедливого судового розгляду цивільних справ, учасником яких є прокурор.

Ключові слова: захист прокурором інтересів осіб та держави, органи та особи, яким законом надано право звертатися в інтересах інших осіб, рівність учасників судового процесу, змагальність сторін, справедливий судовий розгляд, уніфікація та гармонізація законодавства.

Sydorenko N.O. The problems of legal regulation of the prosecutor's participation in the civil process.

The article studies actual problems of legal regulation of prosecutor's participation in civil procedure, analyses court practice of national courts and European Court of Human Rights. The author points out at the collisions of current legislation of Ukraine regarding legal regulation of prosecutor's participation in court procedure. The article analyses special decisions of European Court of Human Rights in the context of prosecutor's protection of person's interests providing civil proceedings and necessity to follow the principle of equality of all participants in the trial and ensuring fair consideration and resolution of civil cases. In the article a special attention is paid to issues of ensuring of procedural balance of equality of all participants in the trial according to the provisions of Civil Procedure Code Of Ukraine taking into consideration that participants have no right to declare recusal of the prosecutor, insufficient level of knowledge in the sphere of law in comparison with prosecutor and extended amount of prosecutor's possibilities concerning collection and providing evidences to the court in civil cases, and issue of enforcement of separate court ruling in the case of improper performance of professional obligations or other violation of the law by prosecutor. The author emphasizes that legally defined list of persons, whose

interests can be protected in civil procedure by prosecutor doesn't contain adult capable persons who may require such defense due to old age or disability. The author studies conflicts between provisions of the Law of Ukraine on the Public Prosecutor's Office and Civil Procedure Code of Ukraine regarding intervention in a case, in which the proceedings have been initiated upon a claim of another person. The author comes to conclusion about expediency of legal universalization and harmonization, consideration of European lawmaking and court institute's recommendations and consequently amendments to current provisions of the Law of Ukraine on the Public Prosecutor's Office and Civil Procedure Code of Ukraine in order to facilitate enforcement of compliance with the principles of civil proceedings - equality of all participants in the trial under the law and before the court, adversarial character of the parties and supporting of fair consideration of civil cases with the participation of prosecutor.

Key words: protection the interests of persons and state by prosecutor, bodies and persons who by law have the right to apply to the court on behalf of others, equality of participants in the trial, adversarial character of the parties, fair court consideration, legal universalization and harmonization.

Постановка проблеми. Інститут участі прокурора у судовому процесі згідно із чинним законодавством є багатоаспектним, оскільки відповідний учасник судового процесу бере участь як у кримінальному провадженні, так і в цивільному, господарському та адміністративному судочинстві. Разом із тим, аналіз норм та положень чинного законодавства щодо участі прокурора дає підстави для висновку про існування суттєвих правових колізій та прогалін. Вивчення досвіду зарубіжних країн щодо здійснення прокурором захисту інтересів осіб та держави у цивільному судочинстві свідчить про нагальну необхідність уніфікації відповідних положень чинного національного законодавства із врахуванням судової практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) з метою дотримання принципів змагальності, рівності усіх учасників судового процесу перед законом та судом, а також створення законодавчого підґрунтя для виконання завдання цивільного судочинства – справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ.

Стан опрацювання. Дослідження проблем участі органів та осіб, яким законом надано право захищати інтереси інших осіб у цивільному процесі України, в тому числі процесуального статусу прокурора, форм та підстав участі прокурора у цивільному судочинстві, здійснювалося різними науковцями, серед яких С.С. Бичкова, Ю.В. Білоусов, В.А. Кройтор, К.А. Гузе, К.В. Гусаров, Д.Д. Лупеник, В.В. Комаров, В.І. Тертишніков, Ю.Д. Притика, Г.О. Світлична, С.Я. Фурса, М.Й. Штефан, Ю.С. Шемшученко, Н.В. Волкова, О.В. Нестерцова-Собакар, І.П. Тимошевська. Водночас відсутність єдиного підходу серед науковців щодо правового статусу прокурора як учасника справи у цивільному процесі зумовлює актуальність указаної тематики. Необхідність аналізу, узагальнення та розроблення рекомендацій для усунення колізій у законодавстві зумовлює інтерес до цього напрямку дослідження та вироблення нових концептів у цій площині.

Метою статті є дослідження колізій правових норм у законодавстві України, що регулюють суспільні відносини, які виникають під час участі прокурора з метою захисту інтересів держави та особи у цивільному процесі, розроблення рекомендацій для удосконалення інституту участі прокурора у цивільному процесі.

Виклад основного матеріалу. Підстави участі прокурора у цивільному процесі визначаються, зокрема, нормами Конституції України, Закону України від 14 жовтня 2014 року «Про прокуратуру», Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК України). Проте потрібно звернути увагу на наявність правової колізії між нормами Конституції України, що визначають напрямки діяльності прокурора, та нормами Закону України «Про прокуратуру».

Так, відповідно до ст. 131-1 Конституції України: «В Україні діє прокуратура, яка здійснює: 1) підтримання публічного обвинувачення в суді; 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом» [1].

На противагу положенням Основного Закону, у статті 2 «Функції прокуратури» Закону України від 14 жовтня 2014 року «Про прокуратуру» закріплено перелік таких функцій, як «1) підтримання державного обвинувачення в суді; 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом та главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України; 3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у

кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян» [2].

Згідно із ч. 3 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» на прокуратуру не можуть покладатися функції, не передбачені Конституцією України [2].

У ч. 1 ст. 56 ЦПК України передбачено, що у випадках, встановлених законом, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до суду із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та брати участь у цих справах [3].

Таким чином, із вищенаведеного випливає, що Конституція України не передбачає здійснення прокурором представництва інтересів громадян у суді, на противагу Закону України «Про прокуратуру», що вказує на існування суттєвої прогалини у чинному законодавстві, оскільки Основний Закон має найвищу юридичну силу, а норми законів не можуть суперечити нормам, закріпленим у Конституції України.

Разом із тим, у ст. 1 Закону України «Про прокуратуру» передбачено, що прокуратура України становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому цим Законом, здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захист прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави [2]. Тобто метою функціонування системи прокуратури є захист прав, свобод і законних інтересів, зокрема особи.

У свою чергу у ч. 1 ст. 2 ЦПК України встановлено, що завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [3].

Аналіз цих норм дає підстави стверджувати, що визначальною метою діяльності системи прокуратури є, першочергово, захист прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави, а це в свою чергу дозволяє дійти висновку про необхідність реалізації вказаної мети під час здійснення прокурором покладених на нього функцій, незважаючи на те, що здійснення функцій представництва інтересів громадянина в суді прямо не закріплено в Конституції України.

Якщо дослідити поняття «інтерес держави» через призму аналізу рішення Конституційного Суду України №3-рп/99 від 8 квітня 1999 року (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді), то можна зробити висновок, що звернення прокурора із метою захисту інтересів осіб у суді може охоплюватися поняттям «інтерес держави».

Аналогічної позиції дотримується С.С. Бичкова, на думку якої, «із врахуванням того, що «інтереси держави» є оціночним поняттям, яке потенційно може охопити будь-які випадки порушень прав, свобод та законних інтересів особи, невизначеного кола осіб, а також прав юридичних осіб, а не тільки державних чи суспільних інтересів, прокурор у кожному конкретному випадку має самостійно визначити з посиланням на законодавство, на підставі якого подається позов, у чому саме відбулося чи може відбутися порушення матеріальних або інших інтересів держави, обґрунтовує у позовній заяві необхідність їхнього захисту та зазначає орган, уповноважений державою здійснювати відповідні функції у спірних відносинах» [9, с. 272-273].

У цій площині К.А. Гузе зауважує, що «При цьому діяльність прокурора в суді повинна бути підпорядкована процесуальним принципам диспозитивності й змагальності, що зумовлює неможливість його втручання в приватноправові відносини суб'єктів правової діяльності. Ось чому представництво прокурором суб'єктивних прав, свобод та інтересів громадянина – це скоріш виняток із загального правила, яке можливо лише у передбачених законом випадках. Водночас конститутивна функція прокуратури в цивільному процесі, а також адміністративному й господарському має бути спрямована на захист саме державного та суспільного інтересів, які є складовими публічного інтересу» [8, с. 106].

На нашу думку, правова колізія між нормами Конституції України та ЗУ «Про прокуратуру» щодо захисту інтересів осіб у цивільному судочинстві виникла після здійснення певних кроків на шляху до оптимізації національного законодавства та приведення його у відповідність до європейських стандартів, слідування рекомендаціям правових інституцій Європейського Союзу та судовій практиці ЄСПЛ. Зокрема, Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII було змінено відповідні норми Основного Закону та суттєво звужено функції та повноваження прокуратури.

Так, у Рекомендаціях Парламентської Асамблеї Ради Європи від 27.05.2003 № 1604(2003) «Про роль прокуратури в демократичному суспільстві, заснованому на верховенстві права» передбачено

важливість забезпечити, щоб повноваження і функції прокурорів обмежувалися сферою переслідування осіб, винних у скоєнні кримінальних правопорушень, і вирішення загальних завдань щодо захисту інтересів держави через систему відправлення кримінального правосуддя, а для виконання будь-яких інших функцій були засновані окремі, належним чином розміщені і ефективні органи [4].

Консультативна Рада європейських прокурорів (КРЕП), створена Комітетом міністрів Ради Європи, у висновку № 3 (2008) «Про роль прокуратури за межами сфери кримінального права» сформувала принципи, дотримання яких є необхідною умовою діяльності прокурорських служб Держав-учасниць поза межами сфери кримінального судочинства, серед яких, зокрема, «у зв'язку з завданнями та повноваженнями прокурорів за межами сфери кримінального права та правозахисною роллю судів має дотримуватися принцип розподілу влад», «повноваження прокурорів мають якомога точніше регулюватися законом»; «діючи за межами сфери кримінального права, прокурори мають користуватися тими ж правами й обов'язками, що й будь-яка інша сторона, і не повинні мати привілейоване становище у ході судових проваджень (рівність сторін)»; «має бути гарантоване право осіб або інститутів, зацікавлених у цивільних справах, оскаржувати дії або бездіяльність прокурорів» [4].

Таким чином, метою функціонування прокуратури в більшості європейських держав є захист інтересів держави та суспільства, головним чином, шляхом переслідування та покарання осіб, винних у вчиненні кримінальних правопорушень, у той час, як виконання функцій захисту інтересів особи та держави у цивільному судочинстві, покладається на інші уповноважені органи та інститути.

Зокрема, прокурор не є учасником цивільного процесу у державах загального права. У державах римської правової системи роль прокурора у цивільному процесі різниться. У деяких країнах його участь допускається у виключних випадках. Так, в Іспанії прокурор може залучатися до участі у судові процеси, що ініціюються організаціями для захисту прав споживачів, якщо цього вимагає соціальний інтерес. Суд за власної ініціативи сповіщає про таку справу до прокуратури (ст. 16 Закону Іспанії «Про цивільний процес»). В Італії генеральний прокурор може звернутися до касаційного суду «в інтересах закону» як тільки він дізнається про те, що було прийнято незаконне рішення, а сторони не звернулися до суду самостійно. У цьому випадку прокурор може вимагати, щоб суд виніс рішення, яким буде встановлено принцип права, який у подальшому буде використовуватися судами [5, с. 43-44].

Позиція ЄСПЛ знову таки зводиться до необхідності мінімізувати роль прокурора в цивільному судочинстві, зважаючи на те, що участь прокурора призводить до порушення принципу рівності сторін, та відповідно порушення ч. 1 ст. 6 «Право на справедливий суд» Європейської конвенції з прав людини. Окрім цього, у практиці ЄСПЛ прослідковується відстоювання точки зору щодо необхідності чіткого врегулювання нормами законодавства підстав участі прокурора у судовому процесі.

Зокрема, у п. 35 рішення у справі «Менчинська проти Росії» вказано, що «Підтримка прокуратурою однієї зі сторін, безумовно, може бути виправданою за належних обставин, наприклад, для захисту прав вразливих груп – дітей, інвалідів тощо, які вважаються нездатними захищати свої інтереси самостійно, або коли захисту потребують державні інтереси (рішення від 15 січня 2009 року у справі *Menchinskaya v. Russia*, заява № 42454/02, § 35)» [4].

При цьому, «сам по собі той факт, що дії прокурорів спрямовані на охорону державних інтересів, не можна тлумачити як надання їм правового статусу незалежних та неупереджених учасників процесу (див. судові рішення, винесене у справі «ТОВ «Злінсат» проти Болгарії (рішення від 15 червня 2006 року у справі *Zlinsat, spol. s r.o., v. Bulgaria*, заява № 57785/00, § 78) [6].

Аналіз норм ЦПК України дозволяє дійти висновку про обґрунтованість висновків ЄСПЛ в частині запобігання порушення процесуального балансу під час розгляду справ за участю прокурора та у цій площині принципу рівності учасників судового процесу перед судом та законом та справедливого розгляду і вирішення цивільних справ.

Як зауважує І.В. Білоусов, із думкою якого ми погоджуємося, «органи та особи, яким законом надано право захищати інтереси інших осіб, належать до осіб, які беруть участь у справі та мають юридичну заінтересованість. Характер їхньої заінтересованості не особистий, а, як правило, службовий, посадовий, отже, вони не мають матеріально-правової заінтересованості» [7, с. 68]. На думку К.А. Гузе, первинним об'єктом захисту прокурора в суді (при зверненні з позовом, вступі у розпочату справу) виступають саме інтереси держави [8, с. 116]. С.С. Бичкова слушно зазначає, що «заінтересованість цих органів та осіб має державно-правовий, суспільний або соціальний характер і впливає із обов'язків, визначених їх компетенцією або покладеними на них функціональними повноваженнями» [9, с. 267].

Разом із тим, враховуючи службовий характер заінтересованості прокурора у цивільному процесі, норми ЦПК України не передбачають право учасників справи заявляти відвід прокурору як службовій особі, у тому разі, наприклад, якщо така особа є упередженою, заангажованою і необ'єктивною або в інших встановлених законом випадках. Так, відповідно до ч. 2 ст. 39 ЦПК України «з підстав, зазначених у статтях 36, 37 і 38 цього Кодексу, судді, секретарю судового засідання, експерту, спеціалісту, перекладачу може бути заявлено відвід учасниками справи» [3]. Як бачимо, у цьому переліку прокурор не зазначений. На нашу думку, відсутність в ЦПК України норм, які б закріплювали право учасника справи заявляти відвід прокурору є суттєвим недоліком процесуального закону, що потребує вирішення.

Варто зауважити, що відповідно до положень статей 18–20 ЦПК України 1963 року особи, які беруть участь у справі, були наділені правом заявити відвід прокурору у випадку його заінтересованості в результаті справи, якщо він є родичем сторін або інших осіб, які беруть участь у справі, якщо він перебуває в особливих стосунках із особами, які беруть участь у справі, у випадку встановлення інших обставин, що викликають сумнів у його безсторонності [14]. Аналогічні положення щодо права осіб, які беруть участь у справі, та підстави відводу прокурора у цивільному судочинстві встановлені статтями 18–19 Цивільного процесуального кодексу РФ [15].

За загальним правилом на учасників справи покладається обов'язок доказування і подання доказів (ч. 3 ст. 12 ЦПК України; ч. 5 ст. 81 ЦПК України; п. 2 ч. 2 ст. 43 ЦПК України; п. 4 ч. 2 ст. 43 ЦПК України), окрім встановлених законом винятків, що надають право суду збирати докази (ч. 2 ст. 13 ЦПК України; ч. 7 ст. 81 ЦПК України; ч. 2 ст. 294 ЦПК України) [3].

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 43 ЦПК України учасники справи зобов'язані подавати усі наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази [3]. Згідно із ч. 1 ст. 57 ЦПК України органи та інші особи, які відповідно до статті 56 цього Кодексу звернулися до суду в інтересах інших осіб, мають процесуальні права та обов'язки особи, в інтересах якої вони діють, за винятком права укладати мирову угоду [3].

Відповідно до ч. 1 ст. 24 Закону України «Про прокуратуру» право подання позовної заяви (заяви, подання) в порядку цивільного, адміністративного, господарського судочинства надається Генеральному прокурору, його першому заступнику та заступникам, керівникам обласних та окружних прокуратур, їх першим заступникам та заступникам, прокурорам Спеціалізованої антикорупційної прокуратури [2].

При цьому виникають деякі сумніви щодо забезпечення принципу змагальності сторін на такій стадії процесу доказування як зібрання доказів прокурором, який звертається до суду в інтересах інших осіб, з однієї сторони, та іншими учасниками справи, з іншої сторони, оскільки прокурор наділений владними повноваженнями та більш значним обсягом можливостей.

Так, у справі «Станкевич проти Польщі» (рішення від 06 квітня 2006 року у справі *Stankiewicz v. Poland*, заява № 46917/99, п. 68 – 69) Суд встановив, що співробітники органів прокуратури володіють спеціальними знаннями в галузі права, а також мають доступ до фінансових ресурсів (зокрема щодо сплати судового збору органи прокуратури отримали користь *ab initio*), і такі дві переваги, безумовно, є недоступними для більшості приватних осіб; подібний привілей може бути виправданий охороною правопорядку, але його «використання неприпустиме, якщо це призводить до нерівноправного становища сторони в цивільному судочинстві стосовно прокурора» [4].

Варто погодитися із висновком, який узагальнено ЄСПЛ у справі «Станкевич проти Польщі», щодо порушення принципу рівності сторін в окремих справах за участю прокурора, враховуючи те, що прокурор є фахівцем у галузі права, а отже, завідомо має перевагу перед «опонентом». Аналіз норм чинного законодавства, зокрема, положень ч. 1 ст. 42 СК України (звернення до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним); ч. 1 ст. 165 СК України (звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав); ч. 2 ст. 170 СК України (звернення до суду з позовом про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав); ч. 1 ст. 240 СК України (звернення до суду з позовом про скасування усиновлення або визнання усиновлення недійсним) [10], дає підстави стверджувати, що відповідачами у наведеній категорії справ можуть виступати малозабезпечені особи, які не мають фінансової змоги отримувати кваліфіковану правничу допомогу, що ставить їх у завідомо невігідне становище у судовому процесі порівняно із прокурором. Саме тому ЄСПЛ звертає увагу на необхідність судів дотримуватися балансу щодо процесуальних можливостей учасників справи.

Необхідно підкреслити, що, очевидно, із метою дотримання певного процесуального балансу законодавець все ж встановив окремі важелі впливу та засоби реагування судом на імовірні зловживання

прокурором процесуальними правами, недобросовісне виконання ним процесуальних обов'язків та інші порушення законодавства, проте застосування судом таких засобів є не імперативним обов'язком, а правом суду.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 262 ЦПК України суд може постановити окрему ухвалу у випадку зловживання процесуальними правами, порушення процесуальних обов'язків, неналежного виконання професійних обов'язків (в тому числі, якщо підписана адвокатом чи прокурором позовна заява містить суттєві недоліки) або іншого порушення законодавства адвокатом або прокурором» [3].

У постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 11 березня 2020 року у справі № 404/6619/17 роз'яснюється, що «Окрема ухвала суду є процесуальним засобом судового впливу на виявлені під час судового розгляду грубі порушення законності, а також причини та умови, що цьому сприяли. Правовими підставами постановлення окремої ухвали є виявлення під час розгляду справи порушень норм матеріального або процесуального права, встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню таких порушень» [11].

Згідно з ч. 6 ст. 262 ЦПК України окрема ухвала щодо прокурора або адвоката надсилається органу, до повноважень якого належить притягнення до дисциплінарної відповідальності прокурора або адвоката відповідно [3]. Разом із тим, розгляд ухвали буде здійснюватися відповідним органом, що здійснює дисциплінарне провадження, до складу якого, згідно із ч. 1 ст. 74 Закону України «Про прокуратуру», зокрема, входять п'ять прокурорів, призначених всеукраїнською конференцією прокурорів [2], які є частиною тієї ж централізованої системи прокуратури, що може створювати підґрунтя для порушення засад неупередженості та об'єктивності під час розгляду окремої ухвали.

Підтвердженням указанного є непоодинокі приклади судової практики. Так, відповідно до окремої ухвали Центрального районного суду м. Сімферополя АРК у справі №122/9766/2023 від 13.06.2013 року, розглядаючи цивільну справу про відшкодування матеріальних збитків, заподіяних внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, суд встановив, що вимоги КПК України про направлення матеріалів органу (посадовій особі), уповноваженому розглядати справу про адміністративне правопорушення, прокуратурою проігноровані, внаслідок чого винний у ДТП до адміністративної відповідальності не притягнутий, а потерпілі майже три роки не могли отримати відшкодування матеріальних збитків з винної особи. Суд у справі ухвалив направити окрему ухвалу на адресу прокурора м. Сімферополя, прокурора АР Крим для виявлення причин недотримання працівниками прокуратури м. Сімферополя вимог кримінального процесуального закону [17].

У контексті дослідження окремих аспектів участі прокурора у цивільному процесі варто також зупинитися на положеннях статті 23 Закону України «Про прокуратуру» та ст. 56 ЦПК України. Аналізуючи наведені норми, можна дійти висновку, що коло осіб, захист інтересів яких має право здійснювати прокурор у цивільному процесі, чітко визначене та не включає повнолітніх дієздатних фізичних осіб, незважаючи на те, що такого захисту можуть потребувати особи похилого віку чи, зокрема, ті, що мають проблеми зі здоров'ям.

Так, із аналізу ч. 2 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» випливає, що прокурор здійснює представництво в суді інтересів громадянина (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо така особа не спроможна самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недосягнення повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист [2].

Крім цього, передумовами здійснення прокурором захисту інтересів визначеної категорії фізичних осіб (неповнолітні, недієздатні чи обмежено дієздатні) є їх неспроможність самостійно захистити свої права чи порушені законні інтереси, а також бездіяльність або здійснення неналежного захисту законними представниками (батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники) або органами, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси таких осіб.

Існування відповідних передумов у сукупності для участі у справі прокурора повинно бути обґрунтовано прокурором та підтверджено судом, що впливає із положень ч. 4 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» [12]. Вбачається доцільним внести відповідні доповнення до ст. 56 ЦПК України щодо визначення кола осіб, які можуть потребувати захисту прокурором в цивільному судочинстві.

Крім того, варто наголосити на існуванні суперечностей між положеннями ст. 23 ЗУ «Про прокуратуру» та ст. 56 ЦПК України щодо моменту вступу прокурора у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи. Згідно із ч. 3 ст. 56 ЦПК України прокурор може вступити у справу, прова-

дження у якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті [3]. У п. 2 ч. 6 ст. 23 ЗУ «Про прокуратуру» зазначається, що прокурор має право в порядку, передбаченому процесуальним законом вступати у справу, порушену за позовом (заявою, поданням) іншої особи, на будь-якому етапі судового провадження [2].

Вбачається обґрунтованим право прокурора вступати у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду її по суті, адже в протилежному випадку прокурор не може скористатися процесуальними правами, які встановлені для учасників справи на стадії підготовчого провадження. Вказане свідчить про необхідність узгодження положень Закону України «Про прокуратуру» та ЦПК України.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити про існування суттєвих прогалин у положеннях законодавства, що регулюють участь прокурора у цивільному судочинстві. Однією із найвагоміших прогалин є відсутність в Конституції України норми, що закріплює право прокурора представляти інтереси осіб у суді. Разом із тим, вказані положення містяться в Законі України «Про прокуратуру». ЦПК України не містить положень, які закріплюють право учасників справи заявити відвід прокурору у передбачених законом випадках, видається недосконалою з точки зору дотримання засад неупередженості та об'єктивності на стадії виконання окремої ухвали суду у разі недобросовісного здійснення прокурором професійних обов'язків. З огляду на це, чинне законодавство, яке регулює питання участі прокурора у цивільному процесі, потребує удосконалення та уніфікації із врахуванням судової практики Європейського суду з прав людини, в яких наголошується на необхідності реалізації такого принципу цивільного судочинства, як рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом, змагальності сторін, що є складовою права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції з прав людини і основоположних свобод.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 18.01.2022).
2. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення: 18.01.2022).
3. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 18.01.2022).
4. Огляд практики застосування суддями Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду законодавства, що визначає особливості правового статусу прокурора в господарському процесі. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00255> (дата звернення 18.01.2022).
5. Порівняльний цивільний процес : навчально-методичний посібник / Т.В. Заварза та ін. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. 156 с. URL: <https://www.univer.kharkov.ua/images/redactor/news/2018-09-28/Zavarza.pdf> (дата звернення: 29.01.2022).
6. Обзор судебной практики Европейского суда по правам человека: роль прокурора при рассмотрении дел, не относящихся к сфере уголовного права. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_prosecutor_RUS.pdf (дата звернення: 19.01.2022).
7. Цивільний процес: Навч. посіб. / А.В. Андрушко та ін.; за ред. Ю.В. Білоусова. Київ: Прецедент, 2006. 293 с.
8. Гузе К.А. Представництво прокурором інтересів громадянина або держави в цивільному судочинстві України: дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.03. Харків, 2015. 234 с. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Guze/d_Guze.pdf (дата звернення 20.01.2022).
9. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія / за ред. Н. М. Гайдук. Київ : Атіка, 2011. 420 с.
10. Сімейний кодекс України: Закон від 10 січня 2002 р. № 2947-III. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 20.01.2022).
11. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 11.03.2020 р. у справі №404/6619/17. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/C012484?an=3> (дата звернення: 29.01.2022).

12. Сидоренко Н.О. Окремі аспекти захисту прокурором інтересів осіб у цивільному процесі у контексті реалізації права доступу до правосуддя. *Приватно-правові механізми захисту прав людини* : матеріали Міжкафедрального науково-теоретичного круглого столу, 10 грудня 2021 р. Київ: НАВС, 2021. С. 111–116.
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 26 травня 2020 р. у справі № 912/2385/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/90458902> (дата звернення: 29.01.2022).
14. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон УРСР від 18 липня 1963 р. №1500-06 / Верховна Рада УРСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1501-06#Text>
15. Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации : Закон от 14 ноября 2002 г. № 138-ФЗ / Государственная Дума РФ. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102078828&rdk=> (дата звернення 29.01.2022).
16. Рішення Центрального районного суду м. Сімферополя АРК у справі №122/9766/2023 від 13.06.2013 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/31885912> (дата звернення 29.01.2022).

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕКВІЗИЦІЇ РУХОМИХ РЕЧЕЙ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Чаплик І.Д.,

*аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ,
суддя Львівського окружного адміністративного суду
ORCID: 0000-0003-2470-1461
chaplyknaika@ukr.net*

Чаплик І.Д. Проблеми правового регулювання реквізиції рухомих речей за законодавством України.

В умовах боротьби Української Держави проти збройної агресії російської федерації та захисту основоположних цінностей на Європейському континенті важливого значення набувають питання ефективного регулювання приватних відносин, зокрема у зв'язку із припиненням права приватної власності фізичних та юридичних осіб на належне їм майно. Відповідно до ст. 41 Конституції України, ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, а право приватної власності є непорушним. Поряд з тим, з метою суспільної необхідності, забезпечення безпеки держави, публічних інтересів може виникати потреба вилучення чи примусового відчуження майна, зокрема, рухомих речей, які належать учасникам цивільних відносин. У такому разі питання належного правового регулювання цих відносин та забезпечення ефективного механізму його дії набувають особливого значення, що підтверджує актуальність цієї проблематики.

Цивільний кодекс України вказує, що рухомими речами є речі, які можна вільно переміщувати у просторі. Також, законодавець визначає реквізицію як одну з підстав припинення права власності на майно, а у ст. 353 Цивільного кодексу України деталізує, що така підстава може бути застосована в умовах надзвичайного або воєнного стану з наступним повним відшкодуванням його вартості, а у разі стихійного лиха, аварії, епідемії епізоотії та за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності з попереднім і повним відшкодуванням його вартості.

У випадку порушення прав власника майна під час процедури примусового відчуження майна, останній (власник майна) має право на судовий захист і власник реквізованого майна має право оскаржити оцінку, за якою була відшкодована вартість реквізованого майна. В умовах воєнного стану, відповідні положення мають бути законодавчо деталізовані, а права осіб, у яких реквізується майно, нормативно регламентовані. У той же час, право власника реквізованого чи іншим чином примусово відчуженого майна під час дії воєнного стану на оскарження оцінки, за якою була відшкодована вартість реквізованого майна, видається ефективним способом захисту його правомірних інтересів.

Ключові слова: майно, річ, рухомі речі, транспортні засоби, право власності, припинення права власності, реквізиція.

Chaplyk I. Problems of legal regulation of the requisition of movable things according to the legislation of Ukraine.

In the conditions of the struggle of the Ukrainian State against the armed aggression of the Russian Federation and the protection of fundamental values on the European continent, the issues of effective regulation of private relations have become important, in particular in connection with the termination of the right of private ownership of physical and legal entities to their property. According to Art. 41 of the Constitution of Ukraine, no one can be unlawfully deprived of the right to property, and the right to private property is inviolable. At the same time, for the purpose of social necessity, ensuring the security of the state, public interests, there may be a need to seize or forcibly alienate property, in particular, movable things belonging to participants in civil relations. In this case, the issues of proper legal regulation of these relations

and ensuring an effective mechanism of its action have acquired special importance, which confirms the relevance of these problems.

The Civil Code of Ukraine has indicated that movable things are things that can be freely moved in space. Also, the legislator has defined the requisition as one of the grounds for terminating property ownership, and in Art. 353 of the Civil Code of Ukraine has detailed that such a basis can be applied in conditions of a state of emergency or war with subsequent full reimbursement of its cost, and in the event of a natural disaster, accident, epizootic epidemic and other extraordinary circumstances for the purpose of public necessity with preliminary and full reimbursement of cost.

In case of violation of the property owner's rights during the procedure of forced alienation of property, the latter (property owner) has the right to legal protection and the owner of the requisitioned property has the right to appeal the assessment based on which the value of the requisitioned property was reimbursed. In the conditions of martial period, the relevant provisions must be detailed, and the rights of persons whose property is requisitioned must be regulated by law. At the same time, the right of the owner of requisitioned or otherwise compulsorily expropriated property during martial period to appeal the assessment, according to which the value of the requisitioned property was reimbursed, appears to be an effective way of protecting his legitimate interests.

Key words: property, thing, movable property, vehicles, ownership, termination of ownership, requisition.

Постановка проблеми. В умовах боротьби Української Держави проти збройної агресії російської федерації та захисту основоположних цінностей на Європейському континенті важливого значення набувають питання ефективного регулювання приватних відносин, зокрема у зв'язку із припиненням права приватної власності фізичних та юридичних осіб на належне їм майно. Відповідно до ст. 41 Конституції України, ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, а право приватної власності є непорушним [1]. Поряд з тим, з метою суспільної необхідності, забезпечення безпеки держави, публічних інтересів може виникати потреба вилучення чи примусового відчуження майна, зокрема, рухомих речей, які належить учасникам цивільних відносин. У такому разі питання належного правового регулювання цих відносин та забезпечення ефективного механізму його дії набувають особливого значення, що підтверджує актуальність цієї проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правового регулювання реквізиції за законодавством України були предметом досліджень багатьох учених, серед яких: А.Б. Гриняк, В.М. Коссак, В.О. Кучер, Р.А. Майданик, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, С.О. Сліпченко та ін. Незважаючи на це, практика сьогодення доводить доцільність подальшого вивчення цієї проблематики.

Метою цієї наукової статті є здійснення теоретичного аналізу правового регулювання реквізиції рухомого майна за законодавством України та виокремлення існуючих проблем правозастосування.

Виклад основного матеріалу. З 24 лютого громадяни України живуть в новій реальності, яка продиктована військовою агресією російської федерації. В цих умовах розширилися повноваження Держави для забезпечення негайних оборонних потреб. Для цих цілей може бути реквізоване нерухоме майно (квартири, будинки, земельні ділянки тощо), авто та інші транспортні засоби, індивідуально визначене майно. При цьому, не мають відчужуватися гроші, продукти харчування тощо [2].

Непорушність права власності не є абсолютною; чинним законодавством передбачається можливість відступу від принципу непорушності права власності, а особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом [3]. Право власності передбачає рівність і однакові можливості всіх його суб'єктів, тобто всі власники, в тому числі і держава, є рівноправними і незалежними у здійсненні правоможностей власності. Звідси право публічної власності реалізується у публічній сфері, в тому числі і державою по відношенню до публічної власності, вираженої у формі державної власності через здійснення правоможностей публічними власниками [4, с. 152]. При цьому, як слушно зауважила, Н.С. Кузнєцова, свобода розсуду власника при реалізації належного йому права власності не може бути безмежною – її межі визначаються загальними правилами, встановленими ст. 13 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) України для здійснення суб'єктивних цивільних прав, зокрема, особа зобов'язана утриматися від дій, які могли б порушити права інших осіб, заподіяти шкоду навколишньому середовищу або культурній спадщині [5, с. 6].

А.Б. Гриняк зауважив, що аналіз закріплених у ст. 353 ЦК України положень дозволяє виокремити два різновиди реквізиції: реквізицію у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин; реквізицію в умовах воєнного або надзвичайного стану [6, с. 23].

Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015, в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військово командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених Указом Президента України про введення воєнного стану, примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучати майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку та видавати про це відповідні документи встановленого зразка [7]. Усі вказані дії охоплюються заходами правового режиму воєнного стану. При цьому, у даному законодавчому акті поняття «вилучення» трактується доволі широко, і застосовується як для позначення процедури примусового припинення права власності на майно у відповідних осіб, так і для позначення заходів з метою припинення неправомірної поведінки певних суб'єктів («у разі порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану вилучати у підприємств, установ і організацій усіх форм власності, окремих громадян електронне комунікаційне обладнання...»).

Крім цього, відповідно до п. 47 ч. 2 ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015, військові адміністрації населених пунктів на відповідній території здійснюють повноваження із прийняття рішень про внесення пропозиції до Ради національної безпеки і оборони України, погодженої обласною військовою адміністрацією, щодо здійснення примусового відчуження або вилучення рухомого майна, що використовується чи може використовуватися для забезпечення діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу України і щодо якого існує ризик переривання його функціонування у зв'язку з перебуванням такого майна на території адміністративно-територіальної одиниці України, щодо якої існує загроза її тимчасової окупації та межі якої розташовані на відстані не більше 30 кілометрів від району ведення воєнних (бойових) дій або від тимчасово окупованої території [7].

Серед заходів правового режиму надзвичайного стану, що запроваджуються в умовах надзвичайного стану згідно із п. 6 ч. 1 ст. 16 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» № 1550-III від 16.03.2000 також передбачено примусове вилучення або відчуження у фізичних та юридичних осіб [8].

Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» № 4765-VI від 17.05.2012 [9] також передбачено можливість примусового відчуження та примусового вилучення як нерухомого, так і рухомого майна.

ЦК України визначає у ч. 2 ст. 181, що рухомими речами є речі, які можна вільно переміщувати у просторі [10]. У п. 9 ч. 1 ст. 346 ЦК України законодавець визначає реєстрацію як одну з підстав припинення права власності на майно, а у ст. 353 ЦК України деталізує, що така підстава може бути застосована в умовах надзвичайного або воєнного стану з наступним повним відшкодуванням його вартості, а у разі стихійного лиха, аварії, епідемії епізоотії та за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності з попереднім і повним відшкодуванням його вартості.

Відповідно до ч. 1 ст. 190 ЦК України, майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. З огляду на вищевикладене, безумовно мають існувати певні особливості реєстрації різного виду майна. Зокрема, абз. 2 ч. 3 ст. 12 ЦК України, згідно з яким відмова від права власності на транспортні засоби, тварин, нерухомі речі здійснюється у порядку, встановленому актами цивільного законодавства, дозволяє зробити висновок про те, що законодавець застосовує відмінні підходи до регулювання припинення права власності на перелічені об'єкти цивільних правовідносин [10]. Такі підходи зумовлюватимуть і особливості порядку реєстрації вказаних об'єктів.

Зокрема, варто згадати, що тварини є особливим об'єктом цивільних прав. На них поширюється правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом. Тварини, занесені до Червоної книги України, можуть бути предметом цивільного обороту лише у випадках та порядку, встановлених законом [10]. У юридичних наукових джерелах зустрічаємо біоцентристську концепцію трактування тварин, прибічники якої переконують, що тварина з правового погляду не має трактуватися як річ [11, с. 67] та її антипод – антропоцентристську концепцію про тварину як власне річ [12, с. 70-71].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» № 3447-IV від 21.02.2006, тварини – біологічні об'єкти, що відносяться до фауни: сільськогосподарські, домашні,

дикі, у тому числі домашня і дика птиця, хутрові, лабораторні, зоопаркові, циркові [13]. Зважаючи на відсутність нормативних обмежень, варто погодитися з твердженням А. Б. Гриняка про можливість примусового відчуження тварин в умовах воєнного стану для потреб держави [6, с. 27]. При цьому, щодо тварин які, з урахуванням чинного законодавства України, не можуть бути предметом цивільного обороту, то такі підлягають не реквізиції, а вилученню із володіння відповідних осіб.

Окрім цього, спеціальний правовий режим передбачений для примусового вилучення для державних потреб такого виду рухомого майна як транспортні засоби. У зв'язку з цим доцільно звернути увагу на Постанову Кабінету Міністрів України № 1921 від 28.12.2000 «Про затвердження Положення про військово-транспортний обов'язок» [14]. Це Положення встановлює порядок виконання військово-транспортних обов'язків для забезпечення потреб Збройних Сил, інших законноутворених військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення, Держспецзв'язку та Адміністрації Держспецтрансзв'язку, що використовують в особливий період транспортні засоби та техніку різних типів і марок вітчизняного та закордонного виробництва, повертають та відшкодовують пошкодження транспортних засобів та техніки, заподіяні участю в мобілізації після демобілізації.

До майнових публічно-правових відносин цивільне законодавство застосовують лише в разі, якщо така можливість прямо передбачена законом [15, с. 20-21]. Як слушно зауважив В.О. Кучер, навіть при реквізиції власник має право звернутися до суду для визначення розміру компенсації, що є умовою дотримання інтересів власника [3].

У літературі зазначають, що з норм законодавства випливають чотири обов'язкові умови для реквізиції майна: 1) відчуження майна приватних осіб може здійснюватися виключно на оплатній основі, з попереднім або наступним відшкодуванням його вартості. Безоплатне вилучення стосується лише майна державної власності; 2) рішення може прийматися виключно вищим командуванням Збройних Сил України або окремо визначених їх підрозділів та за погодженням з державною адміністрацією. Без погодження допускається ухвалення рішення лише у місцях бойового зіткнення (начальник патруля, старший вартовий, командир загону територіальної оборони тощо не наділені таким правом); 3) реквізиція здійснюється з чітким документальним оформленням правочину. Момент вилучення засвідчується підписанням акта встановленого зразка, із зазначенням підстав, ознак майна, розміру виплаченої компенсації тощо; 4) перед відчуженням здійснюється оцінка ринкової вартості майна, оригінал висновку про яку надається власнику. Розмір оцінки може бути оскаржено в суді (так, наміри осіб з вилучення транспортного засобу з порушенням однієї з 4-х умов є незаконними) [16].

Незважаючи на вищевикладене, у період воєнного стану в Україні непоодинокими є випадки оскарження процедури реквізиції рухомого майна. Так, у провадженні Тернопільського окружного адміністративного суду перебувала справа за позовом О_1 до Департаменту патрульної поліції в особі Управління патрульної поліції в Рівненській області про визнання дій Відповідача щодо утримання транспортного засобу Позивача протиправними та про зобов'язання Відповідача безоплатно повернути транспортний засіб Позивачу. Позивач позовні вимоги обґрунтував тим, що відчуження майна в умовах воєнного стану допустиме у виняткових випадках, за попереднім рішенням уповноважених органів, на платній основі, та правильним документальним оформленням. Відмовляючи у задоволенні позовних вимог, суд зазначив, що законодавство, яке регламентує порядок вилучення майна власника в умовах воєнного стану, чітко окреслює декілька важливих висновків для цієї справи та, серед іншого, підкреслив, що: 1) «примусове відчуження майна» та «вилучення майна», це різні правові категорії; 2) примусове відчуження майна здійснюється із обов'язковим документальним оформленням, із складанням акту примусового відчуження або вилучення майна (такий акт, є двостороннім правочином, тобто погодженою дією двох сторін, що спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Тобто, акт в даному правовідношенні виступає формою фіксації домовленостей. У разі примусового відчуження майна до акту додається документ, що містить висновок про вартість майна на дату його оцінки, яка проводилася у зв'язку з прийняттям рішення про його примусове відчуження); 3) реквізиція – це форма примусового відчуження у власника в умовах воєнного стану на умовах попереднього і повного відшкодування власнику майна його вартості. Реквізиція, є правочином, в якому фіксуються домовленості між власником майна та представниками військового командування, обов'язковою частиною яких, є оцінка вартості реквізованого майна; 4) у випадку порушення прав власника майна під час процедури примусового відчуження майна, останній (власник майна) має право на судовий захист. Власник реквізованого майна має право оскаржити оцінку, за якою була відшкодована вартість реквізованого майна. На думку Суду, це означає, що в умовах воєнного стану уповноважені особи можуть вчиняти дії спрямовані на примусове відчуження майна у їх

власників (в т.ч. транспортних засобів), однак із дотриманням законодавчо встановленої процедури. Тобто, дії які спрямовані на примусове відчуження майна у власника в умовах воєнного стану, самі по собі не можуть являтися протиправними. Це відповідає суті Основного Закону України, який гарантує громадянам права та їх захист, однак в особливих випадках, з метою дотримання конституційних гарантій, які закріплені в ст. 3 Конституції України, певні права можуть зазнавати обмежень, звісно не свавільних, а законодавчо виважених [17].

Станом на сьогодні, дійсно, механізм прийняття, розгляду заяв та здійснення виплат для наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану урегульовано Порядком, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 998 від 31.10.2012 [18]. Однак, щодо наведеного, не вдаючись у суть справи та не здійснюючи правової оцінки судового рішення, все ж вважаємо за можливе висувати, що такий підхід не може вважатися беззастережним. Власне дії будь-якої посадової особи (незалежно від того, в яких умовах вони були вчинені) можуть бути предметом оцінки щодо їх правомірності і у випадку порушення законодавства мають визнаватися протиправними. Крім цього, надто дискусійним є твердження про трактування реквізиції як правочину. Як видається, правова природа реквізиції зводиться до того, що вона є підставою та способом примусового припинення права власності та передбачає наявність складу юридичних фактів, які вже, за умови дотримання процедури, і мають призводити до припинення права власності. У цьому аспекті, вважаємо за можливе солідаризуватися з думкою А.Б. Гриняка, який вказує, що аналіз чинного законодавства свідчить про наявність визначених правил, дотримання яких є обов'язковим у разі реквізиції майна і на підставі цього робить висновок, що порушення цих правил матиме своїм наслідком кримінальну відповідальність для ініціаторів відповідного вилучення майна [6, с. 28]. Доцільно також згадати, що, як зазначають у літературі, у разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які передбачені законодавством, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші санкції, встановлені законом [19, с. 188].

Позаяк, на думку Н.Б. Москалюк, важливим є зауваження щодо питання реквізиції, що законодавство України прямо не передбачає оскарження рішення компетентного органу про реквізицію в суді. Натомість ч. 4 ст. 353 ЦК України надає попередньому власнику право на оскарження до суду лише рішення про оцінку вартості реквізованого майна [20, с. 103].

Висновки. Відтак, підсумовуючи, вважаємо за доцільне підтримати ідею, що у випадку порушення прав власника майна під час процедури примусового відчуження майна, останній (власник майна) має право на судовий захист і особа, що була власником реквізованого майна, має право оскаржити оцінку, за якою була відшкодована вартість реквізованого майна. На наше переконання, в умовах воєнного стану, відповідні положення мають бути законодавчо деталізовані, а права осіб, у яких реквізується майно, нормативно регламентовані. У той же час, право особи, що була власником реквізованого чи іншим чином примусово відчуженого майна, під час дії воєнного стану на оскарження оцінки, за якою була відшкодована вартість реквізованого майна, видається ефективним способом захисту її правомірних інтересів.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 (із змінами та доповненнями). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#Text> (дата звернення: 01.10.2022).
2. Питання реквізиції майна в умовах воєнного стану: Рада Бізнес-Омбудсмена; Асоціація правників України. URL: <https://boi.org.ua/upload/io/ih/rekviziciya%20mai%CC%86na.pdf> (дата звернення: 01.10.2022).
3. Кучер В.О. Непорушність права власності за цивільним законодавством України. Вісник Львівського торговельно-економічного університету. *Юридичні науки*. 2017. № 4. С. 277–286. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2400/1/%D0%9A%D1%83%D1%87%D0%B5%D1%80.pdf> (дата звернення: 01.10.2022).
4. Крупчан О. Право власності і публічна сфера. *Сучасні проблеми приватного права: збірник наукових праць присвячених 80-ій річниці з Дня народження Ярослави Миколаївни Шевченко* / відп. ред. Н.С. Кузнецова, Р.О. Стефанчук. Київ: ВГО «Асоціація цивілістів України», Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. С. 145–157.
5. Кузнецова Н.С. Власність як основа громадянського суспільства і демократичної держави. *Право України*. 2011. № 5. С. 4–12.

6. Гриняк А.Б. Примусове відчуження майна в умовах воєнного стану в Україні. *Нове українське право*. Випуск 2. 2022. С. 21–28.
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12.05.2015. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/conv#Text> (дата звернення: 29.09.2022).
8. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України № 1550-III від 16.03.2000. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14/conv#Text> (дата звернення: 29.09.2022).
9. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Закон України № 4765-VI від 17.05.2012. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17/conv#Text> (дата звернення: 29.09.2022).
10. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 01.10.2022).
11. Сліпченко С.О. Поняття об'єкта цивільного права за ЦК України. *Проблеми цивільного права та процесу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора О.А. Пушкіна (23 травня 2009 р.)*. Харків : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. С. 66–68.
12. Спектор О.М. Тварина як особливий об'єкт речових прав. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 3(9). 2015. С. 70–76.
13. Про захист тварин від жорстокого поводження: Закон України № 3447-IV від 21.02.2006. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15/conv#Text> (дата звернення: 01.10.2022).
14. Про затвердження Положення про військово-транспортний обов'язок: Постанова Кабінету Міністрів України № 1921 від 28.12.2000. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1921-2000-%D0%BF/conv#Text> (дата звернення: 29.09.2022).
15. Майданик Р. А. Цивільні відносини: поняття та види. *Право України*. 2009. № 8. С. 20–27.
16. У яких випадках можливе примусове відчуження майна приватних осіб в умовах воєнного стану. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/210199_u-yakikh-vipadkakh-mozhlive-primusove-vidchuzhennya-mayna-privatnikh-osb-v-umovakh-vonnogo-stanu (дата звернення: 01.10.2022).
17. Рішення Тернопільського окружного адміністративного суду у справі № 607/8570/22 від 19.09.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106312498> (дата звернення: 29.09.2022).
18. Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Постанова Кабінету Міністрів України № 998 від 31.10.2012. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.09.2022).
19. Правовий захист економічної конкуренції: навчальний посібник / В.М. Коссака, Ю.М. Юркевич. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2013. 314 с.
20. Москалюк Н.Б. Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації: дис... д-ра юрид. наук. 12.00.03. Тернопіль, 2021. 480 с.

УДК 347.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.20>

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА КОРИСТУВАННЯ ЖИТЛОМ

Юркевич Ю.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Інституту права
Львівський державний університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-4097-9925
yuriy-yurkevych@ukr.net*

Майкут Х.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Інституту права
Львівський державний університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-2196-4023
chrystyna.maykut@gmail.com*

Юркевич Ю.М., Майкут Х.В. Деякі питання правового регулювання припинення права користування житлом.

Статтю присвячено розгляду проблемних аспектів правового регулювання припинення права користування житлом. З'ясовано, що правове регулювання припинення права користування житлом здійснюється нормами житлового, та цивільного права. Акцентовано увагу, що Житловий кодекс України, не дивлячись на внесені до нього законодавчі зміни, не відповідає за змістом сучасним суспільним реаліям в умовах гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу. Незважаючи на це, він досі використовується у правозастосуванні, що нерідко породжує численні колізії та проблемні ситуації.

Констатовано, що прецедентна практика Верховного Суду, як найвищого суду в системі судоустрою України, одне із завдань якого, згідно Закону України «Про судоустрій та статус суддів», полягає в забезпеченні сталості та єдності судової практики, а також однакового застосування правових норм судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом, у досліджуваній сфері відносин є доволі різноманітною.

Доведено необхідність повного оновлення житлового законодавства України та приведення його до сучасних реалій. Встановлено, що допоки це питання однозначно та чітко не врегулює вітчизняний законодавець, у справах про виселення все буде залежати від конкретних фактичних обставин з врахуванням особи, щодо якої вирішується питання про припинення права користування житловим приміщенням. Звернено увагу, що ЦК України є кодифікованим актом законодавства, прийнятим пізніше у часі, тому в сучасних реаліях темпоральна колізія має вирішуватися саме на користь норм ЦК України.

Враховуючи законодавчо гарантований принцип непорушності права власності, власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном. Відтак, на переконання авторів, саме виходячи із таких засад мають регламентуватися і питання припинення права користування житлом, що є у приватній власності.

Ключові слова: право користування, право користування житлом, припинення права користування житлом, сервітут, власник житла, член сім'ї, виселення.

Yurkevych Yu.M., Maikut, K.V. Some issues of legal regulation of the termination of the right to use housing.

The article has been devoted to the consideration of problematic aspects of the legal regulation of the termination of the right to use housing. It has been found that the legal regulation of the termination of the right to use housing is carried out by the norms of housing and civil law. Special attention has been drawn to the fact that the Housing Code of Ukraine, despite the legislative changes made to it, does not correspond in content to modern social realities in the conditions of harmonization of the legislation of Ukraine with the law of the European Union. Despite this, it is still used in law enforcement, which often gives rise to numerous collisions and problematic situations.

It has been established that the precedent practice of the Supreme Court, as the highest court in the judicial system of Ukraine, one of the tasks of which, according to the Law of Ukraine «On the Judicial System and the Status of Judges», is to ensure the stability and unity of judicial practice, as well as the uniform application of legal norms by courts of various specializations in the order and manner determined by the procedural law, in the researched sphere of relations is quite diverse.

The necessity of completely updating the housing legislation of Ukraine and bringing it to modern realities has been proved. It has been established that until this issue is unambiguously and clearly settled by the domestic legislator, in eviction cases, everything will depend on the specific factual circumstances, taking into account the person in respect of whom the issue of termination of the right to use residential premises is being decided. Also the attention has been drawn to the fact that the Civil Code of Ukraine is a codified act of legislation adopted later in time, therefore in modern realities the temporal conflict should be resolved precisely in favor of the norms of the Civil Code of Ukraine.

Taking into account the legally guaranteed principle of inviolability of property rights, the property owner has the right to demand the removal of obstacles in exercising the right to use and dispose of his property. Therefore, in the opinion of the authors, it is precisely based on such principles that the issue of terminating the right to use housing that is in private ownership should be regulated.

Key words: the right to use, the right to use housing, termination of the right to use housing, easement, home owner, family member, eviction.

Постановка проблеми. «Втрата житла є найбільш крайньою формою втручання у право на повагу до житла» – зазначив Європейський суд з прав людини у справі «Кривіцька та Кривіцький проти України» [1]. Право на житло в Україні гарантовано ст. 47 Конституції України [2]. Своєю чергою, питання користування житлом регламентуються, зокрема, положеннями чинного Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [3] та Житлового кодексу України [4]. При цьому, Житловий кодекс України, не дивлячись на внесені до нього законодавчі зміни, не відповідає за змістом сучасним суспільним реаліям в умовах гармонізації законодавства України з правом Європейського Союзу. Незважаючи на це, він досі використовується у правозастосуванні, що нерідко породжує численні колізії та проблемні ситуації.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи вищевказане, вважаємо за необхідне навести наступні приклади із судової практики.

Так, в одній із судових справ, позивачка звернулась до суду із позовною вимогою до її колишнього чоловіка про визнання останнього таким, що втратив право користування житловим приміщенням. В обґрунтування позовних вимог позивачка покликала на те, що, починаючи з 2000 року Відповідач у вищезазначеній квартирі не проживає і це стверджується довідкою ТзОВ КК «Коменерго-Житомир». 04.08.2003 року шлюб між сторонами розірвано. Рішенням Корольовського районного суду м. Житомира від 19.07.2016 року позовні вимоги було задоволено. Рішенням апеляційного суду Житомирської області від 29.08.2016 року Рішення Корольовського районного суду м. Житомира скасовано та ухвалено нове рішення, яким в задоволенні позовних вимог відмовлено, з чим погодився і Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Зокрема, суд касаційної інстанції виходив з того, що були поважні причини відсутності відповідача в квартирі, оскільки позивачка без його відома та погодження замінила вхідні двері та замок, чим спричинила йому перешкоди у користуванні житлом [5]. При цьому, Ухвалою Верховного Суду України у допуску цієї справи до перегляду за винятковими обставинами було відмовлено [6].

Іншої думки дотримувався Верховний Суд України, вирішуючи справу № 6-2931цс16. На його думку, право користування житлом може бути припинено судом на підставі ст. 406 ЦК України – «припинення сервітуту», при цьому користувач виселяється. Позиція Верховного Суду України у цій справі насамперед цікава нормою закону, яку він використав для вирішення цього спору. Так, у постанові було вказано, що ст. 64, 156 ЖК УРСР «Права і обов'язки членів сім'ї власника жилого будинку

(квартири)» та ст. 405 ЦК України були неправильно застосовані судами апеляційної та касаційної інстанцій, і рішення ухвалене на користь невістки є помилковим. У подібних правовідносинах слід застосовувати ч. 2 ст. 406 ЦК України – «*припинення сервітуту*», і тому рішення суду першої інстанції про виселення невістки є правильним. Отже, мав місце відмінний підхід Верховного Суду України у житлових спорах про виселення/вселення, де право на проживання колишнього члена сім'ї розглядається як сервітут, який припиняється судом за позовом власника житлового приміщення при наявності обставин, які мають істотне значення. В даному випадку – це фактичне тривале непроживання особи у будинку та наявність у неї іншого місяця проживання [7].

Свою чергою, Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду в результаті перегляду справи № 320/1941/16-ц у постанові від 12.09.2018 року, зробив висновок, що при вирішенні спорів про виселення особи з житла суди мають враховувати принцип пропорційності, передбачений ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а виселення особи можливе лише при існуванні нагальної суспільної необхідності для застосування такого обмеження та за умови, що таке втручання у право особи на повагу до житла передбачене законом і переслідує легітимну мету [8].

Положення ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод стало основою для низки інших правових висновків Верховного Суду. Відтак у справі №686/26093/19 Касаційний цивільний суд Верховного Суду в постанові від 10.03.2021, залишаючи без задоволення касаційну скаргу позивачки зазначив, що права позивачки в контексті ст. 8 вищезазначеної Конвенції і її права, як власника житлового будинку, гарантовані статтею 1 Першого протоколу до Конвенції, не порушені, оскільки, приймаючи в дар житловий будинок з надвірними будівлями їй було відомо про проживання в будинку відповідача, у якого відсутнє інше житло [9].

Колегія суддів Верховного Суду в постанові від 22.12.2021 погодилася з висновком апеляційного суду про те, що в справі № 581/489/20 про виселення колишнього подружжя необхідно дотримуватися балансу захисту права власності позивача на житловий будинок та права на проживання в ньому відповідача, яка вже не є членом сім'ї власника житла, проте зареєстрована в цьому будинку, проживає в ньому понад 20 років та не має іншого житла [10].

Велика Палата Верховного Суду у справі № 569/4373/16-ц також дослідила правила виселення із житлового приміщення. Оскільки у справі, що нею розглядалася, позивач-покупець житла знав про проживання в ньому відповідача – члена сім'ї колишнього власника, який є особою з інвалідністю II групи, що іншого житла він не має та набув охоронюване законом право на мирне володіння майном у законний спосіб, але тим не менше не виявив розумну дбайливість про інтереси відповідача, не з'ясував, чи відмовляється відповідач від свого права користування житловим приміщенням, то апеляційний суд обґрунтовано відмовив у задоволенні позову про виселення Відповідача, оскільки ні у ЦК України, ані у ЖК УРСР не передбачена можливість виселення члена сім'ї колишнього власника без надання іншого житлового приміщення (ст. 116 ЖК УРСР та ст. 405 ЦК України) [11]. До речі, з приводу суті питань цього провадження суддя О.С. Ткачук висловив окрему думку, не погодившись, що сам факт переходу права власності на квартиру до іншої особи не є безумовною підставою для виселення членів сім'ї власника цього нерухомого майна, у тому числі і колишніх. На його думку, право члена сім'ї власника квартири користуватись цим жилим приміщенням може виникнути та існувати лише за наявності права власності на квартиру в особі, членом сім'ї якого він є. При цьому, із припиненням права власності особи втрачається й право користування жилим приміщенням у члена його сім'ї [12].

Не менш цікавою є справа № 682/139/17-ц. Так, у січні 2017 року О_4 звернувся до суду з позовом до О_5 – законного представника О_6, О_7, третя особа – орган опіки і піклування Берездівської сільської ради Славутського району Хмельницької області, про виселення з житлового будинку. Позовну заяву мотивовано тим, що він на підставі договору дарування від 11.04.2003 року є власником житлового будинку. 03.12.2003 року між ним та О_5 було укладено договір найму частини житлового приміщення вказаного будинку, на підставі якого вона разом зі своїми дітьми: О_6 та О_7 стали там та проживати та зареєстрували місце проживання у ньому. Позивач вказував, що за умовами договору найму він має право на дострокове його розірвання. У зв'язку з наведеним О_4 просив суд виселити О_5, О_6 та О_7 без надання іншого житлового приміщення. Рішенням Славутського міськрайонного суду Хмельницької області у задоволенні позову О_4 відмовлено з тих мотивів, що позивач має інше житло, що спростовує його потребу в спірному житловому будинку. Крім того, йому не чиняться перешкоди у користуванні будинком, в якому також проживає його спільний з відповідачкою неповноліт-

ній син – О_6. Рішенням апеляційного суду Хмельницької області апеляційну скаргу О_4 задоволено частково: виселено О_5 та О_7 з житлового будинку без надання іншого житлового приміщення. На протигагу висновкам суду апеляційної інстанції, Верховний Суд погодився з висновками районного та залишив в силі рішення суду першої інстанції [13].

Водночас, варто погодитися з висновками Верховного Суду саме у наступній справі. Так, у лютому 2018 року позивач О_1, від імені якого діяв представник О_3, звернувся до суду з позовом до О_2 про усунення перешкод в користуванні будинком шляхом визнання особи такою, що втратила право користування жилим приміщенням та про примусове виселення. Позов мотивовано тим, що позивач є власником житлового будинку, а шлюб між сторонами розірвано 13.01.2014 року. Проте, відповідач до цього часу продовжує проживати у спірному будинку та чинить перешкоди у користуванні майном позивача. Рішенням Монастирищенського районного суду Черкаської області від 16.04.2018 року у задоволенні позову відмовлено з тих мотивів, що позивачем не доведено його порушення прав на вільне володіння, користування та розпорядження своєю власністю. О_2, як дружина позивача, була вселена власником житла, в якому продовжує проживати і після розірвання шлюбу, а тому вона не втратила права користування жилим будинком. Постановою апеляційного суду Черкаської області від 21.06.2018 року апеляційну скаргу представника О_1, О_3 залишено без задоволення, а рішення Монастирищенського районного суду Черкаської області без змін. Верховний Суд із висновком судів попередніх інстанцій не погодився з огляду на наступне. Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Аналіз положень глави 32 ЦК України свідчить, що сервітут – це право обмеженого користування чужою нерухомістю в певному аспекті, не пов'язане з позбавленням власника нерухомого майна правомочностей володіння, користування та розпорядження щодо цього майна. Відповідач вселилась у спірну квартиру в якості члена сім'ї власника житлового будинку і набула право користування чужим майном, яке по своїй суті є сервітуттом. Відповідно до ч. 2 ст. 406 ЦК України сервітут може бути припинений за рішенням суду на вимогу власника майна за наявності обставин, які мають істотне значення. Суди встановили, що саме позивач є власником спірного житлового будинку, спільним побутом із відповідачем не пов'язаний. Тому право на користування чужим майном відповідача підлягає припиненню на вимогу власника цього майна [14].

Як бачимо, судова практика місцевих, апеляційних судів у справах про виселення осіб з житлових приміщень носить вкрай різнобічний та суперечливий характер. Доволі різноманітною у досліджуваній сфері відносин є й прецедентна практика Верховного Суду, як найвищого суду в системі судоустрою України, одне із завдань якого, згідно Закону України «Про судоустрій та статус суддів», полягає в забезпеченні сталості та єдності судової практики, а також однакового застосування правових норм судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Не викликає сумніву, що будь-яке виселення або позбавлення особи права користування житлом допускається винятково на підставах, передбачених законом, і повинно відбуватися в судовому порядку. Вислів «згідно із законом» не просто вимагає, щоб оскаржуваний захід ґрунтувався на національному законодавстві, але також стосується якості такого закону. Зокрема, положення закону мають бути достатньо чіткими у своєму формулюванні та надавати засоби юридичного захисту проти свавільного застосування [15]. При цьому, враховуючи суперечливість у регулюванні припинення права користування житлом нормами житлового та цивільного права, Велика Палата Верховного Суду звернула увагу, що ЦК України є кодифікованим актом законодавства, прийнятим пізніше у часі, тому темпоральна колізія повинна вирішуватися саме на користь норм ЦК України [16].

Висновки. Підсумовуючи вищеподане, конкретизуючи деякі питання, вважаємо за необхідне наголосити, що в Україні діє принцип непорушності права власності. Відповідно до ст. 391 ЦК України, власник майна має право вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпорядження своїм майном. Тому, як видається, саме виходячи із таких засад мають регламентуватися і питання припинення права користування житлом, що є у приватній власності. Врешті, такий підхід відповідає європейському вектору розвитку нашої держави. Станом на сьогодні очевидно є також необхідність повного оновлення житлового законодавства України та приведення його до сучасних реалій. Допоки це питання однозначно та чітко не врегулює вітчизняний законодавець, у справах про виселення не буде єдиної правозастосовної практики, що не може розцінюватися як позитивне явище. Більше того, виняткового за умови якісного врегулювання досліджуваних відносин можна забезпечити правову визначеність, яка елементом принципу верховенства права.

Список використаних джерел:

1. Рішення Європейського суду з прав людини від 02.03.2011 у справі «Кривіцька та Кривіцький проти України» // *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_774#Text (дата звернення: 25.09.2022).
2. Конституція України від 28.06.1996 // *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 25.09.2022).
3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ed20180218> (дата звернення: 25.09.2022).
4. Житловий кодекс України від 30.06.1983 (В редакції Закону № 2215-IX від 21.04.2022) // *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10> (дата звернення: 25.09.2022).
5. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30.11.2016 у справі № 296/6485/15-ц // *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63213355> (дата звернення: 18.09.2022).
6. Ухвала Верховного Суду України від 17.04.2017 у справі № 296/6485/15-ц // *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66515958> (дата звернення: 18.09.2022).
7. Постанова Верховного Суду України від 15.05.2017 у справі № 6-2931цс16. URL: https://protocol.ua/ua/vsu_pravo_koristuvannya_gitlom_moge_buti_pripineno_sudom_na_pidstavi_st_406_tsk_ukraini_pripinennya_servitutu/ (дата звернення: 08.09.2022).
8. Постанова Верховного Суду від 12.09.2018 у справі № 320/1941/16-ц // *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76502903> (дата звернення: 18.09.2022).
9. Постанова Касаційного цивільний суду Верховного Суду від 10.03.2021 у справі №686/26093/19 // *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95533036> (дата звернення: 21.09.2022).
10. Постанова Верховного Суду від 22.12.2021 у справі №581/489/20 // *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102149316> (дата звернення: 24.09.2022).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21.08.2019 у справі № 569/4373/16-ц. // *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/151781-velika-palata-vs-zvernula-uvagu-na-praktiku-yespl-u-spravakh-pro-viselennya> (дата звернення: 24.09.2022).
12. Окрема думка судді Ткачука О.С. у справі № 569/4373/16-ц // *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84814534> (дата звернення: 24.09.2022).
13. Постанова Верховного Суду від 03.10.2018 у справі № 682/139/17-ц // *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76945171> (дата звернення: 18.09.2022).
14. Постанова Верховного Суду від 14.08.2019 у справі № 702/101/18 // *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83749229> (дата звернення: 18.09.2022).
15. Рішення Європейського суду з прав людини від 17.05.2018 у справі «Садов`як проти України» // *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c59#Text (дата звернення: 18.09.2022).
16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13.10.2020 у справі № 447/455/17 // *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93217994> (дата звернення: 18.09.2022).

УДК 347.97

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.60>

ВІДКРИТТЯ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ПОЛЬЩІ ТА ЛИТВИ (сер. XIV – сер. XVII ст.)

Холмогорова Л.В.,
адвокат, аспірант 3 року навчання
кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Холмогорова Л.В. Відкриття позовного провадження в цивільному процесі на українських землях у складі Польщі та Литви (сер. XIV – сер. XVII ст.)

У статті проводиться дослідження особливостей відкриття провадження у справі позовного характеру на підставі аналізу середньовічного польсько-литовського законодавства, що зберігало свій вплив в Україні майже півтисячу років. Автор проводить аналіз системи судів, які діяли в цей час, оскільки їх статус істотно впливав на особливість реалізації права на позов. Відзначається, що феодальне законодавство дуже прискіпливо дивилося за тим, щоби позов не був поданий до неналежного суду всупереч встановленим правилам судової юрисдикції. Певною мірою це пов'язувалося із наявністю в одних станах привілея судитися в суді, де судили представники їхнього стану (станові суди).

Звертається увага на збереженні спадковості відкриття провадження у справі з часів «княжої доби» на початкових етапах окупації території України Польщею та Литвою. Але в подальшому формується такий порядок відкриття провадження у справі на підставі позову, що де в чому нагадує сучасний цивільний процес.

Автором досліджується письмова форма позову та аналізуються його реквізити, вказується на їх значення. Проводиться порівняння польського законодавства з литовським по даному питанні. Зокрема, зіставляється з одного боку Повний звід законів Казимира Великого 1347 р. і Formula processus 1523 р. та три Статути Великого князівства Литовського 1529, 1566 та 1588 років з іншого відповідно. Відзначається, що на перших етапах литовське законодавство більш лаконічно визначало реквізити позовної заяви, але згодом вони були майже однаковими, що пояснюється зближенням Польщі та Литви і формування єдиної держави Речі Посполитої в 1569 р. Проте обидві держави дані реквізити позову не містили компактно в одній статті, а були розкидані не тільки по різних статтях, а інколи й по різних главам феодальних кодексів.

Відзначається існування суворих правил за збереження автентичності тексту позову, що повинно гарантувати не тільки інтереси сторін на справедливе правосуддя, але й авторитет судової влади, оскільки позов видавався від імені суверена, тобто це був судовий процесуальний документ. Вказується на різного роду платежі й майнові покарання, які могли мати місце на початковому етапі провадження в цивільній справі. У першу чергу вони були направлені на офіційне заробляння грошей працівниками суду та недопущення зловживання сторонами своїми процесуальними правами.

В порівнянні з попереднім періодом роль держави у відкритті позовного провадження істотно зростає. Вона за допомогою різного роду чиновників сприяє позивачеві винести свій спір на офіційний розгляд перед судом, щоби він міг вимагати те, що йому належить по праву. Завершується стадія відкриття провадження у цивільній справі реєстрацією позову до в'язових книг (наприклад, земських книг).

Ключові слова: цивільний процес, відкриття провадження, позов, Польське королівство, Велике князівство Литовське.

Kholmogorova L.V. Opening of legal proceedings in civil proceedings on Ukrainian lands as part of Poland and Lithuania (middle of the 14th – middle of the 17th centuries).

The article examines the peculiarities of opening proceedings in a lawsuit based on the analysis of medieval Polish-Lithuanian legislation, which maintained its influence in Ukraine for almost half a millennium. The author conducts an analysis of the system of courts that operated at that time, as their status had a significant

impact on the particularity of the exercise of the right to sue. It is noted that the feudal legislation was very careful to ensure that the claim was not filed in the wrong court contrary to the established rules of judicial jurisdiction. To a certain extent, this was connected with the presence in some states of the privilege to try in a court where representatives of their state tried (state courts).

Attention is drawn to preserving the heredity of opening proceedings in the case from the «princely era» at the initial stages of the occupation of the territory of Ukraine by Poland and Lithuania. But in the future, such a procedure for opening proceedings on the basis of a claim is formed, which in some ways resembles a modern civil process.

The author examines the written form of the claim and analyzes its details, indicating their significance. A comparison of Polish and Lithuanian legislation on this issue is carried out. In particular, the Complete Code of Laws of Casimir the Great of 1347 and the Formula processus of 1523 and the three Statutes of the Grand Duchy of Lithuania of 1529, 1566 and 1588 are compared on the other, respectively. It is noted that at the first stages, the Lithuanian legislation more succinctly defined the details of the claim, but later they were almost the same, which is explained by the rapprochement of Poland and Lithuania and the formation of the single state of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1569. However, both states did not compactly contain these details of the claim in one article, and were scattered not only on different articles, but sometimes also on different chapters of feudal codes.

The existence of strict rules for preserving the authenticity of the text of the lawsuit is noted, which should guarantee not only the interests of the parties to fair justice, but also the authority of the judiciary, since the lawsuit was issued on behalf of the sovereign, that is, it was a judicial procedural document. It indicates various types of payments and property penalties that could take place at the initial stage of proceedings in a civil case. First of all, they were directed to official earning of money by court employees and prevention of abuse of procedural rights by the parties.

Compared to the previous period, the role of the state in opening legal proceedings is growing significantly. She, with the help of various officials, helps the plaintiff bring his dispute to an official hearing before the court, so that he can claim what is rightfully his. The stage of opening proceedings in a civil case ends with the registration of a lawsuit in government books (for example, Zemstvo books).

Key words: civil process, initiation of proceedings, lawsuit, Kingdom of Poland, Grand Duchy of Lithuania.

Постановка проблеми. Стадія відкриття провадження у справі наразі сформована в самостійну стадію цивільного процесу, яка володіє власною метою, завданнями, має чітко прописаний в законі зміст, строк вчинення та належне процесуальне оформлення. Мало того, сучасні технології електронного судочинства дають можливість почати позовне провадження в цивільній справі не виходячи з дому, роблячи правосуддя ще більш доступним. Але так було не завжди. Шлях, який пройшла дана стадія цивільного процесу до своєї сучасної процесуальної форми був тривалим і не легким. Його аналіз дасть змогу побачити історико-правові закономірності відкриття провадження у справі в цивільному процесі, спадковість нормативних конструкцій та своєрідність початкової стадії цивільного процесу в різноманітні історичні періоди.

Стан опрацювання. Питання позову, права на позов та позовного провадження в цивільному процесі загалом було предметом дослідження багатьох вітчизняних (В.В. Комаров, Д.Д. Луспенник, П.І. Радченко, Н.Ю. Сакара тощо) та зарубіжних (В.Ф. Борисова, В.М. Івакін, Г.Л. Осокіна, В.Ф. Ханшкіна та ін.) науковців. Проте історико-правовими аспектами відкриття провадження у цивільній справі займалися небагато вчених. Так, у радянські часи М.А. Гурвіч досліджує погляди римських юристів та дореволюційних науковців стосовно права на позов [3, с. 7–45]. Майже по його стопах йде український автор Н.Г. Колядіна, яка трохи розширює проблематику за рахунок радянської доктрини [9, с. 28–54]. Більш предметний матеріал можна знайти з позиції історії держави і права України в навчальних підручниках та окремих історико-правових монографіях (М.М.Бедрій, І.Й. Бойко, С.Г. Ковальова тощо). Проте, системного дослідження еволюції стадії відкриття провадження у цивільній справі позовного характеру з позицій процесуальної доктрини проведено не було.

Мета статті полягає у розкритті особливостей відкриття провадження у цивільній справі позовного характеру на території українських земель у складі Польщі та Литви (сер. XIV – сер. XVII ст.).

Виклад основного матеріалу. Занепад української державності в сер. XIV ст. призводить до поширення польської та литовської юрисдикції на українські землі. Деякий час польська та литовська влади залишають як управління, так і судочинство на захоплених українських землях самобутнім,

внаслідок чого порядок відкриття провадження у справі залишається незмінним, тобто таким, що існував у часи Русі та Галицько-Волинського королівства. Але поступове підпорядкування польським та литовським законам (I та II пол. XV ст. відповідно), формування розвиненого станового суспільства, створення станових судів [16, с. 35; 8, с. 38-39], які не були притаманні періоду княжої доби, змінює судовий процес, а відтак і порядок відкриття провадження у справі. Важливо пам'ятати, що польсько-литовське законодавство визначало судовий процес на українських землях півтисячу років. Так, Статут Великого князівства Литовського (далі Статут ВКЛ) 1588 р. на території України в складі Російської імперії діяв до 1840 р., хоча його вплив на практику судових органів у сімейних справах у Полтавській та Чернігівській губерніях спостерігався аж до 1925 р. [14, с. 14-15]

В польсько-литовський період вагомим чинником, який істотно впливав на можливість відкриття провадження у справі був соціальний статус сторони справи, займана державна посада, стать та вік. Феодальне право формувалося як право-привілей, де одні верстви населення мали більше можливостей, а інші – ні, бо перебували у юридичній залежності. Так, приватні селяни володіли правом на позов та вільно його могли реалізувати тільки в доменіальному суді, тобто суді, де правосуддя здійснював власник землі, на якій вони жили (інакше кажучи, пан). Якщо приватний селянин захотів подавати позов до інших судів, самостійно він діяти не міг, а тільки через свого пана [1, с. 163]. Аналогічне правило діяло, якщо хтось подавав позов до кріпака: його слід було вручати землевласнику. В сучасному розумінні пан був законним представником своїх кріпаків у цивільних справах у всіх судах, крім свого. Проте, селяни на державних землях могли мати привілей у вигляді права на судочинство через власний копний суд [6, с. 145]. Шляхта й магнати Польщі та Литви судилися в земських, гродських та підкоморських судах, які були відокремлені від місцевої та центральної адміністрації, тобто від чиновників короля. Цивільні справи розглядали земські та підкоморські суди. Гродські суди створювалися для розгляду кримінальних справ, але інколи могли розглядати цивільні справи, бо земські суди працювали сесійно [1, с. 119]. Переважну кількість цивільних справ осілих феодалів розглядали земські суди повіту як в Польщі [2, с. 237-238], так і в Литві (арт. 2 розд. IV Статут ВКЛ 1566 р. [13, с. 295-296]. В той час як земельні суперечки феодалів розглядав підкоморський суд. Жителі міст, яке мало магдебурзьке право судилися магдебурзькими судами, кількість яких залежала від кількості населення, наявності приміських поселень, його господарської діяльності та національного складу [16, с. 47; 7, с. 259]. Якщо місто знаходилося на церковних або приватних землях, його жителі попадали під юрисдикцію доменіальних судів, куди повинні були подавати позови. У випадку компактного проживання у місті якої-небудь національної меншини, вона могла мати свій національний суд, де судилися члени такої меншини, як у випадку з вірменською громадою міста Львова. Зокрема, вона отримала право судитися під головуванням власного вйта ще на підставі привілею князя Володимира Опольського 1378 р. [11, с. 169–173]. Отже, під час реалізації права на позов необхідно було зважати на існуючі суди та їх юрисдикцію, оскільки кожна соціальна група, що мала привілей, володіла своїм судом, що по відношенні до неї здійснював судочинство. Вважалося, що цей суд, будучи сформованим із представників тієї ж групи, де судилися особи, буде захищати їхні інтереси. Тому всі пильно стежили за тим, щоб не було порушення юрисдикції станових судів, оскільки це могло означати кінець наданим привілеєм не тільки одній особі, а цілому стану, який інколи довго боровся, щоб такий привілей отримати (у цьому плані показовим є процес виходу з під судової юрисдикції короля шляхти, яка намагалася здобути такий самий статус як і магнати в Польщі) Як вказує А.П. Задорожна, якщо осілі місцеві феодали зверталися по земських справах до інших судів, не земських, вони повинні були заплатити судовий штраф судді та підсудку місцевого суду: копу та півкопи грошей відповідно. А ще відповідачу «3 рублі грошей» [4, с. 62]. Інколи про порушення юрисдикції можна було дізнатися тільки подавши позов до суду, де вияснялося, що в особи існує право-привілей, надане монархом, яке звільняє її від компетенції місцевого суду. Мало того, у феодальні часи необхідність дотримання правил юрисдикції під час під час звертання з позовом до суду зумовлювалася не тільки тим, що справу має розглянути належний суд, але тим, що саме цей суд зможе *успішно* застосовувати певні норми права (церковні суди норми канонічного права, земські суди норми земського права, магдебурзькі суди норми німецького права, копні суди норми звичаєвого права певної общини тощо)

В Польщі та Литві функціонували державні суди, які не були відокремлені від центральної та місцевої адміністрації. Щоб позбутися впливу місцевої феодальної знаті на підлеглих державних чиновників, позови в цивільних справах до воєвод, старост, гродських суддів тощо розглядав тільки особисто суверен [8, с. 86] або за його дорученням інша особа [13, с. 296].

Одружена та неодружена жінка особисто не могла подавати позови до суду, з'являтися там та захищати свої інтереси. Вона могли діяти тільки через свого чоловіка або опікуна. Але ці обмеження не стосувалися вдовиць [1, с. 163]. Так, Повний звід законів Казимира Великого 1347 р. (Віслицький статут) передбачав, що жінка (дівчина) в силу своєї слабкості не повинна йти до суду та тіснитися в натовпі чоловіків, а тому судовий чиновник разом з протилежною стороною йде до неї додому, де вона висловлює свій позов та доручає проводити захист по ньому своєму адвокату (ст. 9 розділ I) [10].

Повноліття сторін впливало не тільки на наявність у них цивільної процесуальної дієздатності, але й цивільної процесуальної правоздатності. Для нас це трохи звучить незвично, оскільки наразі цивільна процесуальна правоздатність сторін як передумова права на позов виникає у фізичної особи з моменту народження. Але в польсько-литовський період було інакше. Зокрема, якщо відповідач був неповнолітній до нього заборонялося подавати позови, оскільки вимагалася особисте вчинення багатьох процесуальних дій. Законні представники не мали права від імені таких відповідачів виступати в судовій справі, окрім тих справ, що були розпочаті батьком ще за його життя або стосовно зобов'язань, які свого часу взяв був на себе батько [5, с. 23]. Проте, неповнолітній міг подати позов до суду, але через свого законного представника. Отже, неповнолітній позивач володів цивільною процесуальною правоздатністю, в той час як неповнолітній відповідач, по загальному правилу, ні. Звідси, особа не мала права на позов, якщо її вимога адресувалася неповнолітній особі. Але такий стан також зупиняв перебіг строків позовної давності, інакше б позивач був позбавлений можливості захистити свої права та інтереси в суді в майбутньому.

У Польщі та Литві певний час ще зберігався попередній порядок відкриття провадження у справі, який був притаманний періоду княжої доби: обидві сторони повинні були йти на суд. Проте, згодом почав застосовуватися інакший підхід: одна сторона кликала іншу через поданий до суду позов. Це була принципова відмінність початку відкриття провадження у справі, яка почала нагадувати сучасний цивільний процес. Деякий час позов можна було подавати усно, як і у період «княжої доби», але вже на кін. XIV ст. в Польщі сформувалося правило його подачі в письмовій формі. Мало того, для деяких станів це був обов'язок. Так, шляхтич, який усно позивався до іншого шляхтича не тільки програвав справу, але й міг бути позбавлений шляхетського стану (вважалося, що усний виклик на суд порочить шляхетську честь – *Авт.*). Усний позов для шляхти допускався тільки на сеймах і трибуналах [2, с. 506].

В XV ст. у Польському королівстві позивач міг самостійно написати позов та занести його судовому писарю, який вписував дату слухання справи та прикладав печатку [2, с. 511]. Аналогічний порядок існував у Литві. Так, Статут ВКЛ 1588 р. говорив про «мамрам», тобто власноручний запис сутності справи зі своїм і свідків підписами (ст. 18 розділ 4) [15, с. 129, 541]. Але на практиці нерідко позов писав писар через малограмотність населення. Для цього позивачу (рієрса) треба було йти до суду, де з його слів судовий писар записував вимогу-претензію до відповідача (*sapierzem*) [1, с. 163]. Дану послугу писар надавав на платній основі. Так, у Великому князівстві Литовському судовому писарю треба було заплатити за написання позову 1 гріш. Якщо позов буде писатися на пергаменті з привішеними печатками, писар мав право брати не більше 12 грошей за свою працю, притому, що пергамент, шнури та віск має йому принести позивач (ст. 3 розділ IV Статуту ВКЛ 1566 р.) [13, с. 296]. Як бачимо, у цей час держава чітко визначила вартість послуги судового писаря, упорядковуючи судові платежі для того, щоб чиновники не зловживали, піднімаючи вартість судового захисту.

Вимоги до позовної заяви різнилися залежно від нормативно-правового акту, де вони містилися. Так, одним із визначальних актів польського процесуального права був *Formula processus* 1523 р., який, як зазначає І.Й. Бойко, закріплював такі реквізити позовної заяви: 1) ім'я, від кого видавався позов (у королівських судах – від імені короля, в земських судах – від імені генерального старости, а в інших – від імені судді). Цей реквізит доводить, що позовна заява виступала *судовим* процесуальним документом; 2) ім'я сторін справи та правильну вказівку їх титулів; 3) дата та місце судового процесу. Цей реквізит на сучасному етапі відповідає такому документу як *судова повістка*. Ось чому терміном «позов» охоплювалося не тільки позовна заява, але і *судова повістка*, якою викликали відповідача до суду. Зазвичай дата розгляду справи має бути такою, щоб відповідач встиг підготуватися до судового розгляду справи. Повний звід законів Казимира Великого 1347 р. визначав такий строк у три тижні (ст. 5), але по деяких категоріях справ він міг бути і коротший, наприклад, один день (стягнення боргу менше 40 гривень чи словесна образа); 4) чому саме відповідача викликають до суду; цей реквізит описувався коротко; 5) ціна позову («такса»), яку відповідач міг добровільно виплатити позивачу для уникнення судової тяганини (суд міг «таксу» зменшити, якщо вона була завищеною); 6) дата та місце складання позову; 7) печатка (зазвичай ставилася печатка судді, але, якщо позов складався в королівському суді, прикладалася земська печатка) [2, с. 510–512].

У Литві вимоги до позовної заяви спочатку були більш лаконічними. Так, ст. 14 розділу VI Статуту ВКЛ 1529 р. зазначає: «Естли бы хто мел кого позвы позвати, тогда маеть жалобу свою в позвех выобразити» (якби хто мав намір покликати іншого до суду, то він має у позовній заяві викласти суть своєї скарги) [12, с. 113, 247]. Проте, вже Статут ВКЛ 1566 р. вимагає в позові «скаргу свою повністю і конкретно викласти» (ст. 28 розділ IV), оскільки відповідач не повинен тоді відповідати (ст. 23 розділу IV) [13, с. 308-309, 306]. Мало того, треба було зважати, що позивач не мав права у майбутньому змінити предмет чи підстави позову, а тому він повинен був чітко вписувати в позов всі обставини справи, оскільки факти, які не вказані в позові суд до уваги не брав (ст. 28 розділу IV Статуту ВКЛ 1566 р.). Статут ВКЛ 1588 р. вимагає у позові, де відповідачами виступають титуловані особи вказувати не тільки їх імена, але правильно назвати титул під загрозою визнання такого позову недійсним (ст. 19 розділ 4) [15, с. 130]. Нерідко позивач, що зазнавав кривди від протилежної сторони, не стримував себе у словесних формулюваннях. На це звернули увагу і почали вимагати не писати речей «образливих для поштивості», інакше відповідач не повинен на такий позов відповідати, поки позивач не зробить виправлень до повторного виклику на суд (ст. 16 розділ IV Статуту ВКЛ 1566 р.) [13, с. 302].

В Польщі спочатку позов писався латинською, але Конституція 1543 р. дозволила використовувати польську мову [2, с. 511-512]. У Литві позови писалися руською мовою (ст. 1 розділ 4 Статуту ВКЛ 1566 р.) [13, с. 295].

Позов мав бути розглянутий судом за період сесії суду, перед якою його було взято на розгляд (ст. 24 розділ IV Статуту ВКЛ 1566 р.). За три дні до початку сесії суддя, підсудок і писар мають прийти до суду та зареєструвати всі позови (власноручно написані чи за участі писаря), щоби їх розглядати у порядку черговості (ст. 11 розділ IV Статуту ВКЛ 1566 р.) [13, с. 307, 300]. Реєстрація позовів робилася у земських книгах, за що сплачувався гріш писарю. Очевидно, що позови, які були зареєстрованими першими мали більше шансів на їх розгляд по суті під час сесії суду. Для сучасного суду таке не притаманно, оскільки він працює не сесійно, а на постійній основі.

Реєстрація позовів у земських книгах завершувала початковий етап провадження у справі. В подальшому, як і в сучасному процесі, необхідно було інформувати про позов відповідача та забезпечити його явку до суду в такі строки, щоби він міг належним чином підготуватися до слухання справи в суді.

Закон не зобов'язував позивача поряд із позовом надавати копії своїх письмових доказів для відповідача. Відповідачу направлявся тільки його примірник позову, а щодо копій інших листів, то він їх повинен був вимагати від суду або позивача самостійно. Якщо копії бралися в суді, їх виготовляв писар (ст. 21 розділ 4 Статуту ВКЛ 1588 р.) [15, с. 131].

В польсько-литовський період дуже багато уваги приділяли збереженні автентичності написаного позову. Як вище було вказано, міняти елементи позову суворо заборонялося. Ось чому, свого часу в Польщі обов'язково складалися два примірники позову методом «хірографії», тобто тексти позовів писалися на одному аркуші, який потім розрізали навпіл, а суддя перед початком розгляду справи повинен був ці половинки скласти разом та пересвідчитися, що вони сходяться. Це допомагало уникати зловживань у вигляді зміни реквізитів позову. На поч. XVI ст. хірографію відмінили [2, с. 511-512], але все одно перед початком розгляду справи звіряли тексти позовів позивача та відповідача. Вони мали бути тотожними. Якщо виявляли виправлення та дописки, позов визнавався недійсним, тобто таким, за яким не треба було відповідати. Такі підчистки могла робити як сторона позивача, так і відповідача. Останній, зокрема міг виправити дату з'явлення суду, щоб затягнути вирішення справи, суми стягнення, підстави позову чи інакше зловживати. Позивач, щоб не програти справу мусів довести за участі возного, який разом із ним чи його представником відносив позов відповідачу, що давав його останньому без виправлень (ст. 23 розділ IV Статуту ВКЛ 1566 р.) [13, с. 306-307]. Якщо возний це підтверджував, відповідач за таке підчищення платив 6 грошей як суду, так і позивачу. Такі майнові покарання покликані були не тільки компенсувати моральні страждання позивача, але й підтримувати авторитет судової влади, адже позов був судовим документом. З іншого боку, якщо в позові не була вказана дата виклику до суду, тоді аналогічну суму мав заплатити позивач і тільки після того він міг вимагати за позовом (ст. 19 розділ 4 Статуту ВКЛ 1588 р.) [15, с. 130]. Певною мірою подібне виправлення недоліку позову нагадує можливість залишити позовну заяву без руху на сучасному етапі.

Уже в цей час на законодавчому рівні закріплювали право позиватися по одному й тому самому питанні до однієї й тієї ж особи тільки один раз. Так, ст. 15 розділу 6 Статуту ВКЛ 1529 р. передбачала, якщо хтось програв справу про маєток, а потім знову «через свою упертість» з цього приводу подав позов, він повинен заплатити по три рублі судді та відповідачу [12, с. 247]. Це правило, але по відношенні вже до всіх категорій цивільних справ було підтверджено ст. 15 розділу 4 Статуту ВКЛ 1566 р.: «а тот суд... предсе при mocy зостати маеть», тобто попередній суд має залишитися в силі [13, с. 98]. Мало того, право на позов

втрачалоя, якщо попередня справа була завершена мировою угодою («єднанням»), як про це зазначає Статут ВКЛ 1588 р. (ст. 25 розд. 4) [15, с. 135]. З іншого боку, якщо позивач порушував справу, але на суд сам не з'являвся без поважної причини, він міг повторно тотожний позов подати, але попередньо треба було сплатити витрати і завдані збитки відповідачу (напр., у зв'язку з явкою до суду, винайманням прокуратора тощо). Проте повторна неявка позивача приводила до автоматичного програшу справи, а відповідач від такого позову «на всі майбутні часи буде вільним» (ст. 14 розд. 4 Статуту ВКЛ 1566 р.) [13, с. 301-302]

Висновки. Таким чином, у середньовічній Польщі та Литві відкриття позовного провадження ускладнюється багаточисленними процесуальними правилами, яких у період «княжої доби» не було. Звертає увагу на себе те, що держава починає активно залучатися до процедури відкриття провадження у справі. Вона в особі судових чиновників готує позов у письмовій формі для позивача і забезпечує його доставку відповідачу. Подібні дії держави супроводжуються стягненням зі сторін справи різного роду платежів, які повинні профінансувати надане правосуддя. З іншого боку, також передбачені всілякі штрафи, щоби особи не зловживали правом на позов та не принижували авторитет судової влади. Починають виділятися передумови та умови права на позов, які притаманні сучасному цивільному судочинстві (напр., недопустимість повторного подання позову у випадку укладення мирової угоди).

Список використаних джерел:

1. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши; пер. с польск. И.Б. Грекова, А.Ф. Курилко, К.Я. Старосельской. Москва: Юрид. лит., 1980. 560 с.
2. Бойко І.Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.): монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 628 с.
3. Гурвич М.А. Право на иск. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. 216 с.
4. Задорожна А.П. Підсудність у цивільному процесі України: дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2017. 250 с.
5. Іванчулинець Д.В. Законне представництво у цивільному процесі: дис. ...канд. юрид. наук. 12.00.03. Ужгород, 2012. 238 с.
6. Історія держави і права України: підруч. / кер. авт. кол.: А.С. Чайковський; В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін.; за ред. А.С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 512 с.
7. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
8. Ковальова С.Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. Монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 199 с.
9. Колядіна Н.Г. Реалізація права на позов у цивільному процесі України та окремих держав Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження: дис. ...канд. юрид. наук. Одеса, 2016. 212 с.
10. Полный свод статутів Казимира Великого (XIV-XV в.). URL: http://www.vostlit.narod.ru/Texts/Dokumenty/Polen/XIV/Kazimir_Statut/text.htm (дата звернення: 27.10.2022)
11. Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.): зб. док. упоряд. Мирон Капраль. Львів, 2000. 576 с.
12. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
13. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.
14. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 1 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 672 с.
15. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Том III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.
16. Тищик Б.Й. Історія держави і права Середньовічної Польщі (X ст. – 1795 р.). Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 128 с.

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.21>

ПРЕДМЕТ ДОГОВОРУ ПРО ПЕРЕДАННЯ ПРАВ НА ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ У ПІДПРИЄМНИЦТВІ

Кикоть П.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри підприємницького та корпоративного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
ORCID: 0000-0001-7818-8267
pavlo.kykot@kneu.edu.ua*

Кикоть П.В. Предмет договору комерційної концесії на використання об'єктів інтелектуальної власності у підприємстві.

У статті досліджуються питання визначення предмета підприємницького договору загалом та проблема предмета договору про передавання прав на використання об'єктів інтелектуальної власності у підприємстві зокрема.

Доведено, що в науці господарського права визначено складний предмет підприємницького договору, цей предмет включає два рівні. Перший рівень становить основна дія, яка спрямована на досягнення мети договору. Другий рівень становить об'єкт, стосовно якого ця дія вчиняється.

З'ясовано, що в нормах Господарського кодексу України та Цивільного кодексу України предмет договору комерційної концесії визначений не однаково; Господарський кодекс України не містить конкретної норми щодо предмета цього договору та визначає його об'єкт ширше, ніж Цивільний кодекс України. Закон визнає предметом договору комерційної концесії право на використання об'єктів права інтелектуальної власності, комерційного досвіду та ділової репутації.

Доведено, що предмет договору комерційної концесії є складним. На первинному рівні елементом предмета договору комерційної концесії є дії правоволодільця, які спрямовані на надання користувачеві права використання в його підприємницькій діяльності прав інтелектуальної власності, які належать правоволодільцеві. На другому рівні предмет договору комерційної концесії включає в себе право на використання об'єкта права інтелектуальної власності, яким правоволодільць наділяє користувача, та цей конкретний об'єкт інтелектуальної власності.

Об'єкт інтелектуальної власності стає предметом договору комерційної концесії завдяки своїй оборотоздатності. Його товароздатність проявляється у споживчій вартості та міновій вартості об'єкта інтелектуальної власності (приватна компонента), а також у наявності визначеного законом правового режиму об'єктів інтелектуальної власності, який встановлює правила відчуження таких об'єктів, їх обігу в товарному обороті, що забезпечує баланс приватних та публічних інтересів (публічна компонента).

Ключові слова: предмет договору, комерційна концесія, використання авторських прав у підприємстві.

Kykot P. Subject of the agreement on the transfer of rights to use intellectual property objects in business.

The article examines the issue of defining the subject of a business contract in general and the problem of the subject of a contract on the transfer of rights to use intellectual property objects in entrepreneurship in particular.

It is proven that the science of economic law defines a complex subject of a business contract, this subject includes two levels. The first level is the main action aimed at achieving the purpose of the contract. The second level is the object in relation to which this action is performed.

It was found that in the norms of the Economic Code of Ukraine and the Civil Code of Ukraine, the subject of a commercial concession contract is not defined in the same way; The Commercial Code of Ukraine does not contain a specific norm regarding the subject of this contract and defines its object more broadly than the Civil Code of Ukraine. The law defines the right to use objects of intellectual property rights, commercial experience and business reputation as the subject of a commercial concession contract.

It has been proven that the subject of the commercial concession contract is complex. At the primary level, an element of the subject matter of a commercial concession agreement is the right holder's actions, which are aimed at granting the user the right to use intellectual property rights belonging to the right holder in his business activity. At the second level, the subject of the commercial concession agreement includes the right to use the object of intellectual property rights, which the right holder grants to the user and this specific object of intellectual property.

An object of intellectual property becomes the subject of a commercial concession contract due to its turnover capacity. Its marketability is manifested in the consumer value and exchange value of the object of intellectual property (private component), as well as in the presence of a legally defined legal regime of objects of intellectual property, which establishes the rules for the alienation of such objects, their circulation in commodity circulation, which ensures balance of private and public interests (public component).

Key words: subject of the contract, commercial concession, use of copyright in business.

Постановка проблеми. Питання про предмет договору доволі активно дискутується в юридичній науці; воно обговорюється в різних контекстах: з позиції трактування самого поняття «предмет договору», у розрізі співвідношення з об'єктом та предметом зобов'язання, у межах концепції підприємницьких договорів (комерційних контрактів) та ін. Це питання прямо пов'язане з низкою інших дискусійних проблем в юридичній науці, зокрема, щодо співвідношення понять «об'єкт» і «предмет» зобов'язального правовідношення, поняття об'єкта договору та об'єкта правовідношення, предмета зобов'язання, предмета виконання зобов'язання та ін. Щодо зазначених понять у правовій літературі висловлюються відмінні один від одного погляди, що не дозволяє однозначно визначити і предмет конкретного виду будь-якого договору, зокрема, і договору комерційної концесії, за яким один суб'єкт підприємництва передає свої права іншому суб'єктові господарювання для використання у підприємницькій діяльності. Законодавець по-різному вирішує питання предмета цього договору в нормах Господарського кодексу України та Цивільного кодексу України. Вирішення цього питання є важливим остільки, оскільки предмет договору є ідентифікуючою ознакою будь-якого договору [1, С. 133], а отже впливає і на його зміст, на права та обов'язки сторін, способи їх здійснення.

Стан опрацювання проблематики. У різних працях висвітлюються різноманітні погляди на зазначені поняття та різні уявлення про їх співвідношення між собою. Багато вчених (Т.В. Боднар, О.В. Дзера та ін.) схиляються до думки, що предметом зобов'язання, як і предметом виконання є «матеріальний об'єкт зобов'язання», який був виділений свого часу у працях О.С. Іоффе [2, С. 612], тобто предметом зобов'язання є певні матеріальні (майнові) блага: гроші, речі, товар, інше майно, щодо якого здійснюються певні дії; але в деяких випадках, наприклад, у разі, якщо одна сторона передає іншій відступне, предмет зобов'язання внаслідок виконання не буде співпадати з об'єктом цього самого зобов'язання [3, С. 155, 156]. Представники науки господарського права також вважають предметом договору майно, майнові блага та зазначають, наприклад, що в господарському договорі умови про предмет мають визначати найменування (номенклатуру, асортимент) та кількість товару (робіт, послуг), та одночасно – вимоги до їх якості [4, С. 13]. Поряд із цим в юридичній літературі висловлюються й інші думки, які піддають сумніву зазначений вище підхід [1, С. 132–137]. Але проблема предмета безпосередньо договору про передання прав на використання об'єкта інтелектуальної власності у сфері господарювання, у сфері підприємницької діяльності досліджується в літературі поверхово, у розрізі суміжних проблем. Вирішення ж питання про предмет саме такого договору видається важливим, враховуючи основоположну ознаку договорів, що діють у сфері господарських (підприємницьких) договірних правовідносин, яку сучасні науковці вбачають у суспільно-корисному результаті, на досягнення якого спрямована вся господарська діяльність [5, С. 910].

Метою нашої праці є визначення особливостей предмета договору про передання прав на використання об'єкта інтелектуальної власності (договору комерційної концесії) у підприємницькій діяльності.

Виклад основного матеріалу. Чіткості у питанні щодо предмета та об'єкта договору не дотримується й законодавець, бо в одних випадках застосовує термін «предмет договору», маючи на увазі певне майно, а в інших розглядає це саме явище як «об'єкт договору». Так, у положеннях Цивільного кодексу України (ст. 656, ст. 718, ст. 760, ст. 798, ст. 807, ст. 812) майнові блага виступають *предметом* договору, тоді як, наприклад, у ст. 66, ст. 283, ст. 292 Господарського кодексу України майно згадується як *об'єкт* договору. Помітним при цьому є і той факт, що в різних статтях Господарського кодексу України майно фігурує і як об'єкт діяльності, і як об'єкт зобов'язання, і як об'єкт договору.

Поряд із зазначеними підходами в науці здавна запропоновано ідею, яка підтримується і сучасниками (О.А. Беяневич, В.С. Мілаш) вважати предметом договору не майно (речі, гроші, майнові права, інші блага), а дії сторін договірної правовідносини, які є необхідними для того, щоб сторони досягли цілей, заради яких вони уклали договір. Так, В.С. Мілаш, зокрема, стверджує, що конкретне майнове благо, стосовно якого здійснюються взаємоузгоджені дії сторін господарського договору та досягається його кінцевий правовий ефект, є об'єктом господарського договору. Це власне товар як результат господарської діяльності, що призначений для ринкового обміну, на отримання якого спрямовані дії кредитора (управленої сторони договору) та боржника (зобов'язаної сторони). Цей автор підкреслює, що кожен з учасників господарсько-договірної зобов'язання одночасно є і боржником, і кредитором, тому предмет такого зобов'язання охоплює також і дії, які зобов'язується вчинити кожна сторона для належного виконання договору. А враховуючи те, що об'єктом договору є предмет інтересу управленої сторони, науковець доходить висновку, що другим складником предмета цього договору є дія, яку зобов'язана вчинити друга сторона договору та внаслідок здійснення якої задовольняється згаданий інтерес та відповідно досягається кінцевий юридичний ефект договору. Тому загальна формула предмета господарського (підприємницького) договору включає два складники: певну дію, яку зобов'язується вчинити боржник, та об'єкт договору [6, С. 188-189].

Отже згаданий вчений вирізняє два рівні предмета господарського (підприємницького) договору. Такий підхід видається правильним, він вирішує проблему відмежування понять «предмет договору» та «об'єкт зобов'язання» одне від одного. Тому ми приймаємо за основу думку, яку відстоюють і деякі сучасні науковці, що предметом договору є та основна дія (сукупність дій), яку необхідно здійснити для досягнення мети договору; правильно визначений предмет договору вказує на значущу мету договірної правовідносини [7, С. 63]. Саме у світлі такого підходу слід вирішувати питання щодо предмета договору про передання прав на використання об'єктів інтелектуальної власності у сфері підприємництва: вирізнити у предметі договору два рівні – дії сторін, спрямовані на досягнення мети договору (первинний рівень), та блага, об'єкти, щодо яких ці дії вчиняються (другий рівень).

Щодо первинної складової предмета договору комерційної концесії слід зазначити, що вона визначена в тих законодавчих нормах, які закріплюють особливості таких договорів – ст. 366 Господарського кодексу України та ст. 1115 Цивільного кодексу України. За цими нормами такою дією є *надання праволодільцем користувачеві права використання в підприємницькій діяльності користувача комплексу прав*, які належать праволодільцеві, з метою виготовлення та/або продажу товару (надання послуг).

У цілому законодавчий підхід до визначення предмета договору комерційної концесії у двох основних актах законодавства – у Цивільному та Господарському кодексах України відрізняється. У першому з цих кодексів є окрема норма, присвячена цьому питанню, тоді як у другому – предмет взагалі не згадується.

У положеннях Цивільного кодексу України предмет договору комерційної концесії визначений чітко: відповідно до ч. 1 ст. 1116 предметом договору комерційної концесії є право на використання об'єктів права інтелектуальної власності (торговельних марок, промислових зразків, винаходів, творів, комерційних таємниць тощо), комерційного досвіду та ділової репутації. Отже норми цивільного закону визначають предметом цього договору *право* на використання об'єктів інтелектуальної власності та деяких інших благ. Враховуючи те, що йдеться про сферу, де метою діяльності є отримання прибутку, варто уточнити, що предметом договору комерційної концесії є право на використання об'єкта інтелектуальної власності, комерційного досвіду та ділової репутації.

У положеннях Господарського кодексу України прямо про предмет договору комерційної концесії не йдеться. Але про нього можна зробити висновки з тих норм, які визначають поняття договору комерційної концесії. Згідно з приписами ч. 1 ст. 366 Кодексу за договором комерційної концесії праволодільць зобов'язується надати користувачеві на строк або без визначення строку право використання в підприємницькій діяльності користувача комплексу прав, належних праволодільцеві,

а користувач зобов'язується дотримуватися умов використання наданих йому прав і сплачувати обумовлену договором винагороду. У ч. 2 цієї ж статті зазначається, що за цим договором передбачено передання для використання комплексу прав, ділової репутації та комерційного досвіду правоволодільця.

Таким чином можна стверджувати, що і в Господарському кодексі України, і в Цивільному кодексі України виражено однакові погляди на предмет договору комерційної концесії – це право використання комплексу прав (інтелектуальної власності), ділової репутації та комерційного досвіду іншого суб'єкта (правоволодільця). Отже законодавець визначає предметом цього договору саме об'єкт, який згідно з викладеним вище підходом ми розглядаємо як складник предмета договору на другому рівні.

Відмінності полягають у тому, що в положеннях Цивільного кодексу України про предмет договору концесії йдеться саме про права інтелектуальної власності щодо торговельних марок, промислових зразків, винаходів, творів, комерційних таємниць тощо (ст. 1116); перелік є відкритим і дозволяє поширювати цю норму на відносини щодо інших об'єктів інтелектуальної власності: корисних моделей, об'єктів авторських прав, як-от, бази даних, комп'ютерні програми та ін. Тоді як у нормах Господарського кодексу України про комерційну концесію ніяких уточнень щодо виду прав, які передаються в користування за таким договором, не зазначається. За винятком торговельної марки та інших позначень правоволодільця, про які згадано у ст. 371 Кодексу, де йде мова про обов'язки користувача, а також у ст. 375, яка визначає наслідки зміни торговельної марки чи іншого позначення правоволодільця.

Отже з тлумачення положень відповідних статей Господарського кодексу України можна зробити висновок, що за договором концесії користувачеві можуть бути передані будь-які права правоволодільця і права інтелектуальної власності, зокрема, тоді як за Цивільним кодексом – виключно права інтелектуальної власності, право на ділову репутацію та комерційний досвід.

Відомо, що однією з ознак, яка дозволяє залучати певне соціальне благо до підприємницьких договірних правовідносин, є його оборотоздатність, тобто здатність бути об'єктом господарського, підприємницького обороту. Оскільки таким оборотом є законодавчо врегульований процес переходу благ від одного суб'єкта до іншого [8, С. 367], то оборотоздатним є таке соціальне благо, яке може відчужуватися та переміщуватися від одного суб'єкта до іншого. Об'єктами обміну, а отже й об'єктами господарських, підприємницьких договорів, передусім, є об'єкти, які можуть оцінюватись за ознакою оборотоздатності, яким притаманна спроможність до майнового обміну, яка в літературі отримала також назву «товароздатності». При цьому науковці виокремлюють у структурі товароздатності приватну та публічну компоненти об'єктів підприємницьких договорів [6, С. 204-205].

Беручи за основу такий підхід, можна зробити умовивід, що приватна компонента об'єктів комерційної концесії проявляється в їхній товарній природі (корисні властивості об'єкта, його здатність задовольняти різноманітні підприємницькі інтереси), що відображає споживчу вартість. Складником приватної компоненти буде також здатність таких об'єктів обмінюватися на інше майнове благо (гроші), що відображає їхню мінову вартість.

Поряд із цим, визначаючи приватну компоненту товароздатності об'єкта комерційної концесії, слід враховувати складність об'єкта, яким є *право* користування об'єктом інтелектуальної власності. Передусім, слід визначити, що саме наділене корисними властивостями, які утворюють споживчу вартість цього об'єкта – це саме право інтелектуальної власності, чи власне об'єкт інтелектуальної власності (винахід, товарний знак, комп'ютерна програма), який буде використовуватися? Враховуючи те, що економічний ефект дає використання об'єкта інтелектуальної власності, а право на його використання передається саме за договором, можна дійти висновку, що цей елемент дворівневого предмета комерційної концесії також є складним, бо поєднує саме благо (об'єкт інтелектуальної власності) та права на нього.

Публічну компоненту товароздатності об'єктів комерційної концесії можна вбачати у правовому режимі об'єктів інтелектуальної власності та нормативних правилах їх участі в обороті (правилах і юридичних наслідках відчуження тощо); такі встановлені законом правила зазвичай забезпечують баланс приватних та публічних інтересів.

Висновки. Законодавець визначає предметом договору про передання прав на використання об'єктів інтелектуальної власності у підприємстві (договору комерційної концесії) *право* на використання об'єктів права інтелектуальної власності, комерційного досвіду та ділової репутації.

Досягнення юридичної науки у сфері визначення предмета підприємницьких договорів та особливості правовідносин комерційної концесії дозволяють вирізняти у предметі договору комерційної концесії кілька рівнів. На первинному рівні складником предмета договору комерційної концесії є

дії правоволодільця щодо надання користувачеві права використання в підприємницькій діяльності користувача комплексу прав, які належать правоволодільцеві. На другому рівні складником предмета договору комерційної концесії є об'єкт, котрим виступає право (комплекс прав) на використання об'єктів права інтелектуальної власності, комерційного досвіду та ділової репутації, яким правоволодільць наділяє користувача. Для користувача результатом отримання такого права є можливість використовувати об'єкт інтелектуальної власності у підприємницькій діяльності з метою отримання прибутку, внаслідок чого цей об'єкт стає частиною предмета договору комерційної концесії.

Об'єкт інтелектуальної власності є предметом договору про передання прав на використання об'єктів інтелектуальної власності у підприємстві (договору комерційної концесії) завдяки своїй товароздатності, яка відображається у приватній компоненті (споживча та мінова вартість) та публічній компоненті (наявність правового режиму, що забезпечує баланс приватних та публічних інтересів у цій сфері).

Список використаних джерел:

1. Сурженко А.О. К вопросу о предмете договора в гражданском праве. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб.* Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. Вип. 53. С. 132–137.
2. Цивільне право України: підручн. у 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт [та ін.]; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. К.: Юрінком Інтер, 2002. Кн. 1. 720 с.
3. Боднар Т.В. Договірні зобов'язання в цивільному праві: (Заг. положення): навч. посіб. К.: Юстиніан, 2007. 280 с.
4. Проблеми правового регулювання договірних відносин суб'єктів господарювання: монографія / В.М. Адам та ін.; за заг. ред. М.С. Долинської. Львів: ТОВ «Галицька видавнича спілка», 2019. 247 с.
5. Пшенічнова З.І., Севастьянова А.Ю. Місце господарського договору в системі господарського права: значення та ознаки. *Молодий вчений. Науковий журнал.* 2018. № 11 (63). С. 908–911
6. Мілаш В.С. Перспективи модернізації договірних правовідносин у сфері господарювання: монографія. Х.: ХНУМГ. 2014, 227 с.
7. Шимон С. Об'єкт і предмет договору і цивільного правовідношення: нотатки до наукової дискусії. *Юридична Україна.* 2011. № 4. С. 58–64.
8. Спасибо-Фатеєва І.В. Обороздатність об'єктів цивільних прав та її значення для вчинення правочинів. *Цивілістика на шляху формування доктрин: вибр. наук. пр.* І.В. Спасибо-Фатеєва. Х., 2012.

ПИТАННЯ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИХ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ КОМПЛАЄНСУ В СФЕРІ БАНКІВСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Мулик А.К.,

*аспірант кафедри економічного права та економічного судочинства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Мулик А.К. Питання економіко-правових передумов виникнення і розвитку комплаєнсу в сфері банківської діяльності.

У статті досліджується питання передумов виникнення і розвитку комплаєнсу, що набуває все більшого поширення у сфері господарювання в Україні. Комплаєнс-контроль є необхідним та обов'язковим елементом діяльності західних компаній як фінансових, так і представників інших сфер бізнесу. В Україну комплаєнс прийшов порівняно недавно і не набув широкого поширення у вітчизняному бізнесі. Питання комплаєнсу є відносно новим для не тільки для вітчизняної фінансової науки і правозастосовної практики, а також і галузям промисловості, сільського господарства, медицини в рамках контролю, попередження та недопущення ризиків, пов'язаних із невідповідністю вимогам, правилам, нормам закону. Саме тому у сфері забезпечення банківської безпеки необхідно дотримуватися вимог законодавства, що регулює відносини у сфері банківської діяльності, з метою підвищення ефективності діяльності, збільшення конкуренто-спроможності та інвестиційної привабливості. Недотримання цієї вимоги може спричинити незворотні наслідки як для самої банківської установи, для держави, так і для інвесторів, партнерів, акціонерів та клієнтів. Запобігання цим негативним наслідкам є завданням ефективної системи банківського комплаєнсу як елемента економічної безпеки України. Для кращого розуміння значення процедури комплаєнсу у статті автором виокремлено економіко-правові передумови виникнення комплаєнсу, його значення, розвиток в Україні та наслідки застосування цієї процедури. Останнім часом на банківську систему України значно вплинули зміни економічних умов, а саме воєнні дії, які спричинили зменшення активів, створили велику кількість ризиків та загроз для банківських установ. Сучасний стан українського контролю за дотриманням законодавства в системі комплаєнсу у банківській діяльності вимагає досліджень і критичного аналізу його нормативної бази в Україні для визначення ефективних напрямів розвитку законодавства в цій галузі. Автором проаналізовано міжнародні комплаєнс-документи, які визначають принципи комплаєнсу, містять рекомендації щодо побудови ефективної функції комплаєнсу, закріплюють механізми запровадження та функціонування системи комплаєнс-контролю, регламентують питання ідентифікації, оцінки, управління і своєчасного інформування при виявленні комплаєнс-ризиків.

Ключові слова: комплаєнс, комплаєнс-система, комплаєнс-контроль, комплаєнс-ризик, принципи, програма, контроль за дотриманням вимог, банківська діяльність.

Mulyk A.K. The issue of economic and legal prerequisites for the emergence and development of compliance in the banking sector.

The article examines the issue of prerequisites for the emergence and development of compliance, which is becoming increasingly widespread in the sphere of business in Ukraine. Compliance control is a necessary and mandatory element of the activities of Western companies, both financial and representatives of other areas of business. Compliance came to Ukraine relatively recently and has not become widespread in domestic business. The issue of compliance is relatively new not only for domestic financial science and law enforcement practice, but also for industries, agriculture, and medicine in the framework of control, prevention and prevention of risks associated with non-compliance with the requirements, rules, and regulations of the law. That is why in the field of ensuring banking security, it is necessary to comply with the requirements of the legislation regulating relations in the field of banking activity, with the aim of increasing the efficiency of operations, increasing competitiveness and investment attractiveness. Failure to comply with this requirement may cause irreversible consequences for the banking institution itself, for the state,

as well as for investors, partners, shareholders and customers. Prevention of these negative consequences is the task of an effective banking compliance system as an element of Ukraine's economic security. For a better understanding of the meaning of the compliance procedure, in the article, the author singles out the economic and legal prerequisites for the emergence of compliance, its importance, development in Ukraine, and the consequences of applying this procedure. Recently, the banking system of Ukraine has been significantly affected by changes in economic conditions, namely military actions that caused a decrease in assets, created a large number of risks and threats for banking institutions. The current state of Ukrainian control over compliance with legislation in the compliance system in banking requires research and a critical analysis of its regulatory framework in Ukraine to determine effective directions for the development of legislation in this area. The author analyzed international compliance documents that define the principles of compliance, contain recommendations for building an effective compliance function, establish mechanisms for the implementation and functioning of the compliance control system, regulate issues of identification, assessment, management, and timely notification when compliance risks are identified.

Key words: compliance, compliance system, compliance control, compliance risks, principles, program, compliance control, banking activity.

Вступ. В умовах постійних економічних змін фінансового середовища, вдосконалення нормативного регулювання та національної законодавчої бази з орієнтацією на міжнародну практику, а також інтеграції України у світову економіку, важливим є створення ефективної системи контролю та управління ризиками для забезпечення фінансової стійкості банківських установ та відповідності роботи останніх світовим стандартам.

Якість надання послуг банківською установою, безпека, дотримання норм міжнародного та національного законодавства, надійність та прозорість роботи банку, професіоналізм працівників є основою для успішного функціонування банку, довіри клієнтів, інвесторів та міжнародних партнерів. Контроль над відповідністю і дотриманням вищезазначених критеріїв і є завданням комплаєнсу.

Застосування комплаєнсу притаманне не тільки фінансовій сфері, а також і галузям промисловості, сільського господарства, медицини в рамках контролю, попередження та недопущення ризиків, пов'язаних із невідповідністю вимогам, нормам, правилам законодавства. Даний термін найчастіше вживається у фінансовій сфері і немає єдиного чіткого трактування, оскільки він є новим, перебуває у процесі розвитку, що вимагає проведення відповідних досліджень.

Для кращого розуміння значення, функцій і застосування процедури «комплаєнс» важливим є виокремлення передумов виникнення цього поняття. У першу чергу варто зазначити про прогресивний розвиток та збільшення взаємозалежності національних економік усього світу, які зумовлені швидким зростанням руху через кордони товарів, послуг, технології та капіталу. Ми можемо спостерігати тісну взаємодію країн у політиці та економіці, що сприяє створенню загальноприйнятих міжнародних правил і стандартів для прискорення зростання як і світової так і національних економік.

Виклад основного матеріалу. В умовах зближення економіки нашої країни до світової, необхідним є вдосконалення національного законодавства у напрямку відповідності міжнародним стандартам і практиці. Факт присутності іноземного капіталу в банківських установах України призвів до започаткування нових підходів ведення банківської діяльності в Україні. Першими впроваджувати комплаєнс-програми стали саме міжнародні корпорації. На думку О. Ковальчука – провідні світові фінансові установи (Raiffeisen International член німецької фінансової групи RZB, OTP Bank Nyrt. – найбільший банк Угорщини, BNP Paribas Group – провідна фінансова група Франції, фінансова Італійська група UniCredit Group, PKO Bank Polski SA найбільший банк республіки Польща та ін.), поглинаючи банківську систему України, розширюють можливості для вітчизняних банків, розвиваючи їх діяльність шляхом впровадження нових банківських продуктів та послуг. Унаслідок цього зростає величина клієнтської бази банків, збільшується їх частка на фінансовому ринку, яка сприяє зміцненню конкурентних позицій у даній сфері. Проте, наведені вище тенденції, що прослідковуються у банківському секторі економіки, створюють нові труднощі та перепони при здійсненні банківської діяльності. Зокрема, впровадження нових банківських продуктів та послуг веде до появи нових ризиків, які супроводжують функціонування банку та зумовлюють необхідність вдосконалення вже існуючих у банках систем ризик-менеджменту. Завдяки присутності іноземних інвесторів, банківські установи України мають змогу отримати зарубіжний досвід у сфері управління банківськими ризиками та використовувати у практичній діяльності передові світові технології, що здатні обмежити вплив різного роду ризиків на функціонування банків. [1, ст. 153–157].

Запровадження «комплаєнсу» та «комплаєнс – контролю» пов'язане саме з появою на нашому ринку представників міжнародних фінансових установ, для яких ця функція є необхідною, обов'язково законодавчо закріпленою, створена для уникнення ризиків, фінансових і репутаційних втрат, для прозорого та надійного здійснення своєї діяльності у нашій державі.

На наш погляд, головною метою запровадження комплаєнсу у банківській діяльності є підвищення ефективності, конкурентоспроможності банку та збільшення інвестиційної привабливості, а також мінімізація ризиків, що можуть призвести як до фінансових збитків, так і до втрат довіри клієнтів, інвесторів та партнерів.

На нашу думку основними причинами виникнення комплаєнс-ризиків є:

- недотримання банком законодавства, як національного, так і міжнародного, а також внутрішніх локальних документів банківської установи;
- неефективна робота системи фінансового моніторингу;
- відсутність у банку механізму перешкоджання протиправної діяльності, легалізації, відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму;
- відсутність якісного рівня програмного забезпечення для роботи системи внутрішнього контролю банку;
- наявність недоліків в організації системи внутрішнього контролю;
- недостатній рівень професійності та компетентності працівників банку;
- незаконні фінансові операції за участю банку або його працівників;
- відсутність регулювання конфлікту інтересів у співробітників банку.

Наведені «збудники» або іншими словами недоліки у діяльності банку, що можуть спричинити комплаєнс-ризик, виникають насамперед внаслідок порушення принципів комплаєнсу, відсутності внутрішнього контролю у банківській установі. Саме такі проблеми виступають передумовами виникнення комплаєнсу, функції якого спрямовані на уникнення і мінімізацію ризиків у провадженні діяльності банку.

Термін «комплаєнс» сьогодні став синонімом ефективного, дієвого та етичного управління. Маємо можливість спостерігати на досвіді успішних західних підприємств, у яких система комплаєнс є невід'ємною частиною корпоративного управління, де виникають реальні передумови до зростання конкурентоспроможності підприємства та його продукції, поліпшення його техніко-економічних показників роботи, створення сприятливого соціально – психологічного клімату.

У сучасних поглядах на проблеми внутрішнього контролю дедалі популярнішими стають різні спроби комбінувати та конвертувати досвід соціології, політології, юриспруденції та психології в економічному вимірі. Комплаєнс, безсумнівно, є одним із таких підходів. Центральною ланкою, яка пов'язує комплаєнс з іншими суспільними науками, є поняття норми, розробкою якої займаються, наприклад, у межах права, але конкретні механізми її реалізації відносяться до економічних суб'єктів на мікрорівні. Поняття норми пов'язано з інституціоналізмом, який є ще одним інтегруючим напрямом у економічній теорії [2].

Комплаєнс належить до тих явищ, які спочатку зародилися в рамках англосаксонської правової сім'ї. В умовах зближення правових систем різних правових сімей, імплементації норм міжнародного права в національні правові системи, тенденції розвитку правового регулювання спонукають держави до пошуку найбільш успішних та ефективних способів і практик, які дозволяли як державі в цілому, так і окремим її інститутам, а також національним суб'єктам права, підвищувати свою конкурентоспроможність на міжнародному рівні, уникаючи різного роду ризиків.

Виникнення комплаєнсу у світі пов'язане з глобалізацією та інтернаціоналізацією світової фінансової системи. Враховуючи міжнародний і транстериторіальний характер багатьох фінансових операцій, можна помітити, що рівень нефінансових ризиків значно зріс за останні десять років.

Історія двадцятого століття показує нам прикладами фінансово-господарських банкрутств, які не є випадковими, оскільки їх причини носять циклічний характер.

Серед основних причин фінансово-економічних криз можна виокремити найбільш вагомі: великі обсяги неконтрольованих коштів; відсутність шляхів вирішення та розвитку негативних процесів у національній економіці; розвиток корупції на всіх рівнях; глобалізація економіки.

Ідеологія “комплаєнс” полягає у відповідності внутрішніх норм та процедур компанії та реалізується шляхом створення умов, за яких особи, які представляють організацію, діятимуть відповідно до високих професійних та етичних стандартів. На сьогоднішній день у західних країнах комплаєнс присутній у фінансових організаціях, виробничих підприємствах, у медицині, торгівлі та інших галузях.

Важливим в історії комплаєнсу є прийняття у 2010 році, закону Великобританії про боротьбу з хабарництвом (UK Bribery Act), положення якого, по суті, роблять обов'язковим створення комплаєнс служб для тих компаній, які підпадають під його екстериторіальну дію[3].

Історія фактичної появи комплаєнсу в Україні значно коротша, порівняно з історією в США, Великій Британії та багатьох європейських державах.

Банківська система України зараз перебуває на початковому етапі розвитку цього напрямку протидії корупції. Все це створює надійний фундамент для формування та розвитку основних положень комплаєнс-програм в українських банках.

Розробляти та затверджувати будь-які власні антикорупційні заходи, програму таких заходів банки мають з огляду на норми національного законодавства. Особливістю антикорупційного законодавства є його екстериторіальна дія. Це означає, що законодавство багатьох країн світу передбачає відповідальність за корупційні дії, скоєні як на території цих країн, так і за її межами; як резидентами цих країн, так і резидентами інших країн. З огляду на таку особливість, правове врегулювання попередження корупції в сфері банківської діяльності слід розглядати як систему: міжнародних договорів та інших нормативних документів; законодавства інших країн, що застосовується до українських банків, які функціонують за межами України; а також законодавства України.

Першим документом, яким були закладені основи міжнародної інтеграції у питаннях боротьби з корупцією, стала Конвенція Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) «Про боротьбу з підкупом посадових осіб іноземних держав при проведенні міжнародних ділових операцій», відкрита для підписання в м. Париж 17 грудня 1997 року. Документ набув чинності 15 лютого 1999 року [4].

У Конвенції країни-учасниці вперше в історії погодили низку питань щодо відповідальності за корупційні правопорушення. Зокрема: визначення підкупу посадових осіб іноземних держав як кримінального злочину; відповідальність юридичних осіб; санкції; юрисдикція та правозастосування; давність притягнення до відповідальності; видача злочинців та правова допомога; облік та контроль; відповідальні державні органи.

Саме ці напрацювання згодом стали основою для важливішого документу – Конвенції ООН проти корупції, яка була підписана 31 жовтня 2003 року. Навідміну від Конвенції ОЕСР, цей документ був ратифікований Україною і набув чинності для України з 01 січня 2010 року [5].

Конвенцією вперше зобов'язано країни-учасниці встановити в національному законодавстві кримінальну відповідальність за такі дії, як: підкуп національних державних посадових осіб; підкуп іноземних державних посадових осіб і посадових осіб, міжурядових організацій; розкрадання, неправомірне привласнення або інше нецільове використання майна державною посадовою особою; зловживання впливом (тиск, обіцянка надати перевагу тощо); зловживання службовим становищем; незаконне збагачення державної посадової особи; підкуп у приватному секторі; розкрадання майна в приватному секторі; відмивання доходів, здобутих злочинним шляхом[5].

Огляд законодавства України у сфері запобігання корупції в сфері банківської діяльності, безумовно, слід розпочати із Закону України «Про запобігання корупції», адже саме цим законом вперше передбачено обов'язок компаній та їх власників вчиняти дії, спрямовані на запобігання корупції, а у певних випадках – навіть ухвалювати антикорупційні програми[6]. Такий підхід є досить радикальним, адже у більшості країн світу законодавство містить лише відповідні рекомендації. Втім, з огляду на масовість корупційних проявів в сфері банківської діяльності в Україні, такі вимоги виглядають обґрунтованими.

Високий рівень корупції в Україні неминуче породжує правопорушення у всіх сферах діяльності, формує негативні сторони корпоративної етики, сприяє монополізації виробництва, штучному зростанню конкурентоспроможності продукції, приховуванню податків, появі та розвитку кризових тенденцій, репутаційним втратам, недовірі з боку клієнтів, інвесторів тощо. Усі ці негативні прояви якраз і перебувають у сфері інтересів комплаєнсу.

До головних непрямих економічних наслідків корупції О.Ю. Бусол відносить: неефективне витрачання державних коштів і ресурсів; неефективність корупційних фінансових потоків; нерівність при оподаткуванні; неправильний розподіл ресурсів та талановитих працівників; зміни у структурі державних статей витрат; зниження державних доходів від основних товарів та послуг; зниження активності інноваційного мислення; розширення тіньового ринку; додаткові перешкоди для екс-

портерів із менш корумпованих держав на ринках корумпованих держав-імпортерів; банкрутство приватних підприємств; уповільнення економічного зростання [7, ст. 162–165].

Термін «комплаєнс» – відносно нове поняття у законодавстві України та використовується в основному у фінансово-банківській сфері. Так, у 2005 р. Базельським комітетом з банківського нагляду було опубліковано документ «Дотримання законів, правил і рішень регулюючих органів та організація цієї діяльності в банках» (Compliance and the compliance function in banks). На підставі цього документа в Україні обов'язковість застосування комплаєнс-політики (політики управління комплаєнс-ризиками) регламентовано та законодавчо закріплено Постановою НБУ №98 від 28 березня 2007 року [8].

Згідно з документом «Дотримання законів, правил і рішень регулюючих органів та організація цієї діяльності в банках», комплаєнс-ризик – це ризик юридичних санкцій, фінансових збитків або втрати репутації внаслідок невиконання банком вимог законодавства України, нормативно-правових актів, внутрішніх положень та правил, а також стандартів саморегулюючих організацій, що застосовуються для його діяльності. Нездатність передбачати вплив неналежних дій працівників банку може призвести до негативного суспільного резонансу та завдати шкоди репутації банку, навіть якщо не було порушено вимог законодавства України.

Практичне застосування функцій комплаєнсу в Україні обмежується відсутністю правової визначеності, що є фундаментальною проблемою для ведення бізнесу в нашій державі. В Україні існує законодавство, яке регулює бізнес, у тому числі в галузі бухгалтерського обліку та аудиту, але закони України не вимагають від фірм створювати внутрішні системи контролю та програми виконання встановлених правил [9, ст. 405–413]. Проте, для банківських установ є обов'язковим створення створення підрозділу контролю за дотриманням норм (комплаєнс) згідно з Постановою НБУ №64 про затвердження Положення про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах від 11 червня 2018 року [10].

Важливі зміни відбулися завдяки прийняттю Закону України «Про запобігання корупції» та Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів у сфері державної антикорупційної політики у зв'язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом України» [11]. Ці антикорупційні закони включають положення, що передбачають для юридичних осіб обов'язок щодо створення та ефективного управління системою комплаєнс. Серед запропонованих заходів щодо запобігання корупції — запровадження антикорупційних політик, проведення тренінгів та періодичної оцінки ефективності комплаєнс-процедур та інше. У разі неприйняття юридичною особою зазначених заходів та вчинення її співробітником корупційного порушення юридична особа може бути притягнута до відповідальності.

Інститут комплаєнсу є новим в нашій державі і законодавство України фіксує лише перші його прояви у вигляді імплементації норм з протидії корупції в діяльності юридичних осіб і впровадження правил управління комплаєнс-ризиками в банківському праві.

Основною ціллю запровадження комплаєнсу для будь-якого економічного суб'єкта є зменшення ризику залучення його у процеси, що можуть призвести до фінансових збитків, а також втрати довіри з боку регулюючих органів, інвесторів, партнерів, акціонерів, клієнтів тощо. Позитивними результатами застосування комплаєнсу є підвищення ефективності діяльності, збільшення конкуренто-спроможності та інвестиційної привабливості.

Протягом останнього десятиліття на банківську систему України значно вплинули зміни економічних умов, а саме воєнні дії спричинили зменшення активів, які створили велику кількість ризиків та загроз для банківських установ. Внаслідок зниження фінансової стійкості усєї системи, видається складним прогнозування перебігу подій у банківському секторі економіки. У порівнянні з іншими сферами економіки нашої держави, банківська діяльність зазнає більше ризиків та загроз.

Відсутність розуміння ролі комплаєнсу, а також і недооцінка комплаєнс-ризиків є наслідком неефективного здійснення комплаєнсу в банках України.

Виникнення сукупності ризиків певних видів пов'язане з діяльністю працівників банку на кожному з його рівнів, зокрема: участь співробітників банку в сумнівних операціях, їх недостатній рівень професійної підготовки; неефективна робота системи фінансового моніторингу та ризик-менеджменту та інші. Ці проблеми виникають внаслідок недотримання принципів комплаєнсу, недосконалої організації системи внутрішнього контролю банку. Збитки, які з'явилися через порушення локальних або зовнішніх стандартів і правил, спричиняють певні операції, що проводять банки за дорученням клієнтів або у власних інтересах банківської установи.

Наразі відсутній затверджений перелік видів комплаєнс-ризиків в сфері банківської діяльності. Серед основних видів комплаєнс-ризиків у спеціальній юридичній літературі виділяють: юридичний ризик, репутаційний ризик, продуктовий ризик, регулятивний та операційний ризик. Кожному з наведених видів ризиків притаманні як спільні так і спеціальні характеристики, які повинні враховуватися банками при розробці і впровадженні системи комплаєнсу.

На думку С.А. Шелудько – існування ризику, як постійного фактора, потребує від банку системного підходу до управління, а не окремих, непов'язаних між собою, рішень та дій. Наразі в сфері управління ризиками в банку окреме місце займають ті ризики, які важко кількісно оцінити. Серед таких ризиків, перш за все, виділяють комплаєнс-ризик. Втрата ділової репутації та іміджу, ризики, які мають політико-правовий характер, операційний ризик, стратегічний ризик, ризики форс-мажорних обставин є серйозною проблемою для більшості вітчизняних банків. Комплаєнс-ризик є притаманним для усіх сфер діяльності банківської установи: будь-яким операціям (процедурам), процесам; банківським продуктам або послугам; підрозділам, у тому числі органам управління, виконавчим та іншим органам (системам) банку. [12, ст. 173–177]. Управління комплаєнс-ризиком – є основою діяльності будь-якого комплаєнс-підрозділу фінансової установи. Для побудови ефективного комплаєнсу особливу увагу слід приділити підготовці, узгодженню та впровадженню нормативних документів, що регламентують питання ідентифікації, оцінки, управління і своєчасного інформування при виявленні комплаєнс-ризиків.

Варто згадати про один з перших міжнародних комплаєнс-документів – Вольфсберзькі принципи, які містять пріоритетні напрямки політики банків і основні елементи механізмів запобігання використанню банківської системи для легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом [13].

Відповідно до Вольфсберзьких принципів в основі політики будь-якого банку має бути базове правило, згідно з яким банк може встановлювати відносини тільки з тими клієнтами, які в розумних межах можуть підтвердити законність джерела своїх доходів або фінансування. Разом з тим Вольфсберзькі принципи припускають, що конкретні механізми протидії відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, повинні визначатися на розсуд банку.

Виходячи з аналізу існуючої практики організації функції комплаєнсу в банківських установах України, можна виділити два найбільш поширені підходи до комплаєнсу. Перший підхід, заснований на дотриманні норми (відомий у Західних країнах як *rule based approach*). Цей підхід передбачає мінімальний рівень організації комплаєнсу в банку – виконується лише те, що імперативно вимагає закон. Другий підхід, заснований на аналізі ризиків (*risk based approach*). Саме такий підхід рекомендується іноземним банкам як національними регуляторами, так і міжнародними структурами (Вольфсберзька група, Базельський комітет із банків та банківського нагляду) [13].

В Україні його також рекомендовано для впровадження центральним банком. Проте слід зазначити, що до цього часу в українській банківській практиці такий підхід є менш поширеним, ніж підхід, заснований на нормі, тоді як у європейських державах він є домінуючим.

Висновки. Комплаєнс-контроль, з'явившись у зарубіжних країнах, впевнено зайняв місце обов'язкового елемента діяльності західних компаній як фінансових, так і представників інших сфер бізнесу. В Україну комплаєнс прийшов порівняно недавно і зараз не має під собою міцної законодавчої бази і не набув широкого поширення у вітчизняному бізнесі. Такий стан справ актуалізує процеси вивчення, впровадження та використання комплаєнс – практики в українській економіці.

Оскільки система комплаєнс спрямована не лише на захист репутації компаній, інтересів власників, а й шляхом декриміналізації підприємницької діяльності впливає на підтримку коректних економічних процесів, створення конкурентного ринкового середовища та розвитку економіки в цілому, виникає потреба на законодавчому рівні регламентувати порядок створення та функціонування комплаєнсу у ключових сферах та галузях національної економіки. Але насамперед ефективний комплаєнс передбачає системну політику протидії початковим проявам фінансової та економічної корупції. Саме такий підхід має принципове значення, оскільки спроби здійснювати антикорупційну політику в умовах, коли в цьому процесі задіяні законодавці, представники виконавчої влади, великий та регіональний бізнес, марні.

Подальші дослідження у здійсненні комплаєнсу у банківській діяльності варто провадити у напрямку його кращого законодавчого визначення та закріплення, створення єдиного механізму забезпечення комплаєнс-контролю та розвитку комплаєнс-культури, як складової корпоративної культури банку, що забезпечить якісне виконання поставлених завдань з мінімізації прояву ризиків та значного зменшення витрат банківської установи.

Список використаних джерел:

1. Ковальчук О., Поняття системи комплаєнс-контроль та особливості управління ризиком комплаєнс у банках України, Молодь і ринок. №7-8 (66-67). 2010.
2. Кобелева Т.О., Організаційна структура комплаєнс на промисловому підприємстві. Вісник НТУ «ХПІ» № 47(1323) 2018.
3. Закон Великобританії про боротьбу з хабарництвом – UK Bribery Act, URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/23/contents>.
4. Convention on Combating Bribery of Foreign Public Officials in International Business Transactions. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0293>.
5. Конвенція ООН проти корупції (UNCAC). United Nations Convention against Corruption URL: <http://www.unodc.org/unodc/en/treaties/CAC/signatories.html>.
6. Закон України «Про запобігання корупції» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
7. Сметаніна Н.В. Небезпечні наслідки корупції для особи, держави та суспільства. *Право і суспільство*. 2017. № 4. Ч. 2.
8. Про схвалення Методичних рекомендацій щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України: Постанова Правління Національного банку України від 28.03.2007 №98 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0098500-07#Text>.
9. Волошенко А.В. Комплаєнс-практика как превентивный метод борьбы с коррупцией. Актуальные проблемы экономики: Научный экономический журнал. 2014/2. № 7.
10. Постанова НБУ №64 про затвердження Положення про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0064500-18#n16>.
11. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів у сфері державної антикорупційної політики у зв’язку з виконанням Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом України” URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1261-18/ru/ed20140513#Text>.
12. Шелудько С.А. Сутність комплаєнсу та його місце в банківському ризик менеджменті. Електронне наукове фахове видання з економічних наук «Modern Economics», № 26 (2021), URL: <https://modecon.mnau.edu.ua>.
13. Принципи Вольфсберзької групи URL: <https://fiu.gov.ua/pages/dijalnist/mizhnarodne-spivrobotnictvo/mizhnarodni-standarti/inshi-standarti/princzipi-volfsberzkoji-grupi.html>.

УДК:346

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.23>

СТВОРЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ (ВІЛЬНИХ) ЕКОНОМІЧНИХ ЗОН ЯК ЗАСІБ ДЕРЖАВНОГО СТИМУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ОКРЕМИХ ТЕРИТОРІЙ

Петруненко Я.В.,
*доктор юридичних наук, професор
кафедри адміністративного та господарського права
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

Петруненко Я.В. Створення спеціальних (вільних) економічних зон як засіб державного стимулювання економічного розвитку окремих територій.

Статтю присвячено дослідженню правових засад утворення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон. Обґрунтовано, що утворення спеціальної (вільної) економічної зони є дієвим засобом державного стимулювання економічного розвитку окремих територій. Проведено аналіз економічної ефективності утворення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон. Встановлено, що важливими показниками такої ефективності є: скорочення рівня безробіття на відповідній території, збільшення інвестиційних надходжень, розвиток виробництва тощо.

Автором виявлено окремі проблемні аспекти правового регулювання утворення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон. Зокрема, на підставі проведеного аналізу визначено, що Податковий кодекс України та Митний кодекс України не містять норм, що визначають особливості податкового та митного режимів на територіях спеціальних (вільних) економічних зон, а після внесення у 2005 році змін до Закону України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» припинено спеціальний пільговий режим оподаткування на вказаних територіях, що взагалі поставило під сумнів доцільність функціонування спеціальних економічних зон. Також виявлено, що нормативно-правовий акт, який визначав порядок та методику оцінювання ефективності функціонування спеціальної (вільної) економічної зони, втратив свою чинність, однак, нового акта з урахуванням сучасних економічних вимог та потреб не розроблено.

Досліджено досвід деяких зарубіжних країн у сфері утворення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон. На підставі проведеного науково-правового аналізу розроблено ряд пропозицій щодо удосконалення правового регулювання у сфері утворення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон, зокрема, шляхом внесення змін та доповнень до Податкового та Митного кодексів України, законів України, якими урегульовано утворення та функціонування відповідних спеціальних (вільних) економічних зон.

Ключові слова: спеціальні (вільні) економічні зони, спеціальний режим оподаткування, спеціальний митний режим, економічна ефективність.

Petrunenکو Ya. Creation of special (free) economic zones as the state stimulate development of some territories.

The article is devoted to the study of the legal basis for the formation and functioning of special (free) economic zones. It is substantiated that the creation of a special (free) economic zone is an effective means of state stimulation of economic development of individual territories. The economic efficiency of the formation and functioning of special (free) economic zones is analyzed. It is established that important indicators of such efficiency are: reduction of unemployment in the respective territory, increase of investment income, development of production, etc.

The author has identified some problematic aspects of the legal regulation of the formation and functioning of special (free) economic zones. In particular, on the basis of the analysis it was determined that the Tax Code of Ukraine and the Customs Code of Ukraine do not contain rules that determine the peculiarities of the tax and customs regimes in the territories of special (free) economic zones, and after the 2005 amendments to the Law of Ukraine «On General Principles» the creation and functioning of special (free) economic

zones "the special preferential tax regime in the specified territories was terminated, which in general called into question the expediency of functioning of special economic zones. It was also found that the legal act, which determined the procedure and methodology for assessing the effectiveness of the functioning of the special (free) economic zone, has lost its validity, however, a new act, taking into account modern economic requirements and needs, has not been developed.

The experience of some foreign countries in the field of formation and functioning of special (free) economic zones is investigated. On the basis of the scientific and legal analysis, a number of proposals for improving the legal regulation in the field of formation and functioning of special (free) economic zones were developed, in particular, by introducing amendments to the Tax and Customs Codes of Ukraine, laws of Ukraine, which regulate the formation and functioning of the respective special (free) economic zones.

Key words: special (free) economic zones, special mode of taxation, special customs regime, economic efficiency.

Постановка проблеми. Одним із дієвих засобів державного стимулювання економічного розвитку окремих територій є утворення спеціальних (вільних) економічних зон (далі – СЕЗ). Практика утворення таких зон поширена у багатьох країнах світу, оскільки це сприяє підвищенню інвестиційної привабливості регіону, який через деякі кліматично-природні, економічні та інші особливості відстає за рівнем економічного розвитку.

Разом з тим, у науці господарського права триває дискусія щодо ефективності функціонування СЕЗ у сучасній державі, зокрема, через диспропорційність державних видатків, понесених у формі недоотримання податкових та митних надходжень, а також надання інших пільгових умов суб'єктам господарювання, які здійснюють діяльність на території таких зон, та очікуваним економічним результатом від запровадження таких заходів.

У зв'язку з цим виникає необхідність у проведенні науково-правового аналізу сучасного стану законодавчого регулювання, а також ефективності утворення та функціонування СЕЗ в Україні.

Стан дослідження. Окремі аспекти проблеми утворення та функціонування спеціальних (вільних) економічних зон в Україні та у деяких зарубіжних державах досліджували такі науковці як Ю.В. Войцеховська, Ю.В. Гусєв, О.Р. Зельдіна, Д.В. Зятіна, А.О. Мавріна, О.П. Подцерковний, В.В. Поєдинок, А.О. Сошников, М.В. Штань та інші. Однак, наразі у вітчизняній науці господарського права недостатньо актуальних наукових досліджень, присвячених визначенню й аналізу сучасного стану та перспектив розвитку законодавства у сфері утворення СЕЗ як засобу державного стимулювання економічного розвитку окремих територій.

Метою статті є визначення сучасного стану та перспектив розвитку законодавства у сфері утворення спеціальних (вільних) економічних зон як засобу державного стимулювання економічного розвитку окремих територій, у тому числі з урахуванням зарубіжного досвіду у цій сфері. Для реалізації вказаної мети у статті поставлено такі **завдання**: 1) визначити поняття та господарсько-правові особливості СЕЗ як засобу державного стимулювання економічного розвитку окремих територій; 2) провести аналіз сучасного стану правового регулювання утворення та функціонування СЕЗ; 3) дослідити зарубіжний досвід правового регулювання утворення та функціонування СЕЗ та визначити способи його використання для удосконалення господарського законодавства України у відповідній сфері.

Вклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 2 ст. 1 Закону України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» [1], метою створення СЕЗ є залучення іноземних інвестицій та сприяння їм, активізація спільно з іноземними інвесторами підприємницької діяльності для нарощування експорту товарів і послуг, поставок на внутрішній ринок високоякісної продукції та послуг, залучення і впровадження нових технологій, ринкових методів господарювання, розвитку інфраструктури ринку, поліпшення використання природних і трудових ресурсів, прискорення соціально-економічного розвитку України.

При цьому у науковій літературі висловлюється думка про те, що необхідність в утворенні СЕЗ обумовлена цілою низкою факторів, серед яких є територіальна нерівномірність соціально-економічного розвитку, притаманна країнам, регіонам, адміністративно-територіальним одиницям. Причинами просторових диспропорцій, на думку Ю.В. Гусєва, є: неоднакові природно-кліматичні умови; нерівномірне розташування покладів корисних копалин та неоднаковий рівень їхньої фактичної залученості до господарського обігу; різне розташування відносно інших регіонів держави, зовнішніх кордонів та зарубіжних країн із неоднаковим рівнем соціально-економічного розвитку та політико-правовою системою; різне транспортно-географічне та геополітичне розташування тощо [2, с. 63].

Таким чином, СЕЗ є засобом державного стимулювання саме економічного регіонального розвитку, що є частиною державної регіональної політики. За допомогою утворення СЕЗ держава намагається ліквідувати установлену на відповідних територіях економічну нерівність, зумовлену певними особливостями регіону, тобто утворення СЕЗ слід розглядати як один із засобів державної підтримки у формі стимулювання економічного розвитку регіонів.

У зв'язку з цим необхідно погодитись з думкою вчених, які зауважують, що СЕЗ є одним з інструментів активізації інвестиційної діяльності за рахунок використання митно-податково-валютних пільг, що націлені на розвиток виробничо-технологічного потенціалу окремої території. Економічні відносини, що виникають у СЕЗ, забезпечують оптимізацію фінансово-розрахункового, податково-митного, валютного, ліцензійно-дозвільного режиму реалізації бізнес-процесів [3, с. 8].

Слід зазначити, що на сьогодні в Україні утворено одинадцять СЕЗ, зокрема на підставі законів України «Про спеціальну економічну зону «Яворів» [4], «Про спеціальну економічну зону «Рені» [5], «Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України» [6] тощо.

Разом з тим, серед правників триває дискусія з приводу доцільності та ефективності утворення та функціонування СЕЗ.

Так, переважна більшість науковців наводять обґрунтування на користь доцільності та достатньої ефективності такого засобу стимулювання економічного розвитку регіонів, як утворення СЕЗ. Зокрема, М.В. Штань у своєму дисертаційному дослідженні на підставі проведеного економічного аналізу дійшов до висновку про те, що впровадження спеціальних економічних зон з початку 1999 року було інструментом стимулювання економіки України, що передбачав залучення інвестицій, технологій та створення нових робочих місць. При цьому економічні показники розвитку спеціальних економічних зон свідчили про їх достатню ефективність в Україні. Так, станом на 1 січня 2015 р. у шість СЕЗ за інвестиційними проектами, що реалізуються, фактично надійшло 658,2 млн. дол. [3, с. 11].

Водночас, деякими спеціалістами у галузі економіки висловлюються застереження стосовно зловживання суб'єктами господарювання, що здійснюють діяльність у СЕЗ, податковими та митними пільгами, які встановлені на відповідній території, що має наслідком суттєве недоотримання коштів державним бюджетом.

Про це, зокрема, йшлося у Пояснювальній записці до проекту Закону України від 25 березня 2005 р. № 2505-IV «Про державний бюджет на 2005 рік» [7], у результаті прийняття якого, серед іншого скасовано окремі спеціальні режими, які діяли у СЕЗ і на територіях зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності та технологічних парках, зокрема, пільгові митний та податковий режими.

Таким чином, на сьогодні, внаслідок прийняття вказаного Закону, у СЕЗ діють лише специфічні валютно-фінансові умови, банківсько-кредитна система, система кредитування і страхування, умови окремих видів платежів та система державного інвестування [1].

Разом з тим, на практиці скасування податкових та митних пільг на території СЕЗ призвело до суттєво зниження інвестиційної привабливості відповідних регіонів та як наслідок – скорочення інвестиційних надходжень.

Приміром, у зверненні групи депутатів Верховної Ради України зазначається, що на території СЕЗ «Закарпаття», яка була утворена та діє на основі Закону України від 22 березня 2001 р. № 2322-III «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття» [8], зменшився обсяг залучення іноземних інвестицій. Як наслідок, починаючи з 2005 року в області не зареєстровано жодного інвестиційного проекту в рамках цього Закону, оскільки інвестори втратили можливість отримати задекларовані інвестиції в розмірі 1,2 млрд. дол. США. У зверненні також йдеться, що зареєстровані на території СЕЗ «Закарпаття» проекти недоотримали 155 млн. грн. фінансування [9].

З метою повернення СЕЗ статусу інвестиційно привабливої території у 2015 р. ініційовано прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» (щодо гарантій інвестиційної діяльності на території вільних (спеціальних) економічних зон)» від 9 жовтня 2015 р. реєстр. № 3289 [10], який у подальшому було відкликано. Цим законопроектом пропонувалось повернути окремі податкові та митні пільги для суб'єктів інвестиційної діяльності на території СЕЗ.

Визначаючи оптимальну систему функціонування СЕЗ, необхідно виходити з того, що ефективність державної податкової та митної політики у контексті забезпечення сталого економічного регіонального розвитку залежить від таких факторів, як: особливості відповідної території; основні проблеми, на вирішення яких спрямоване встановлення спеціального економічного режиму, тобто мета

утворення СЕЗ; результати, які заплановано досягти шляхом утворення СЕЗ; пріоритетні інвестиційні проекти, яким надаватиметься перевага, та умови їх реалізації тощо. Враховуючи наведене, вбачається за необхідне вводити лише окремі податкові та/або митні пільги з урахуванням особливостей та потреб розвитку кожної конкретної зони (наприклад, невключення до бази оподаткування окремих інвестиційних доходів тощо).

Крім того, слід зазначити, що на сьогодні застосування спеціального податкового та митного режимів до суб'єктів господарювання, що здійснюють таку діяльність у СЕЗ, неурегульовані у Податковому [11] та у Митному кодексах України [12]. Тому внесення змін до Закону України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» має бути узгоджено з відповідним удосконаленням податкового та митного законодавства.

До законодавчих недоліків, які потребують нагального вирішення, слід також віднести відсутність методики оцінювання ефективності функціонування СЕЗ. Зокрема, до червня 2016 р. діяв Порядок проведення аналізу результатів функціонування спеціальних (вільних) економічних зон і територій із спеціальним режимом інвестиційної діяльності, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 р. № 184 [13], який втратив чинність на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 р. № 382 [14].

Наразі нового порядку аналізу ефективності функціонування СЕЗ не розроблено, а податкові та митні пільги на території СЕЗ були ліквідовані, що свідчить про фактичне припинення спеціального пільгового режиму на утворених в Україні СЕЗ.

Разом з тим, слід погодитись з науковцями, які зазначають, що відмова законодавця від використання спеціальних економічних зон є неоправданою та передчасною [15, с. 166–168].

Аргументуючи наведену тезу, необхідно звернутися до вивчення досвіду деяких зарубіжних країн.

Наприклад, у США зазначені зони створюються у вигляді технопарків, в Японії – технополісів. У Китаї зони розвитку нової і високої технології формуються у вигляді інноваційних центрів, сформованих експортно-виробничих зон, які вже перебувають на достатньому рівні розвитку і яким необхідна переорієнтація на випуск наукоємної продукції. Вони створюються, як правило, в процесі реалізації державних планів з розвитку науки і техніки [16, с. 133].

У Польщі підприємцям у СЕЗ надається державна допомога у вигляді таких пільг: звільнення від податку на прибуток (для юридичних осіб), податку на доходи (для фізичних осіб), місцевих податків та зборів, зокрема від земельного податку та податку на нерухоме майно; встановлення пільгових цін на придбання земельних ділянок із повністю підготовленою інфраструктурою для виробництва; надання безкоштовних адміністративних послуг щодо реєстрації та ведення бізнесу, дотації на працевлаштування безробітних тощо [17, с. 128].

Деякі науковці зазначають, що на території Польщі у СЕЗ працюють не лише фірми з галузі високих технологій, але також підприємства легкої промисловості, сфери послуг тощо. При цьому найбільший приплив інвестицій і створення робочих місць відбуваються в тих регіонах, де є порівняно розвинена інфраструктура, логістика і промисловість (Вроцлав, Бидгощ, Лодзь), а не в слаборозвинених економічно і з високим рівнем безробіття (Стараховіцька, Сувальська, Слупська СЕЗ) [18, с. 46].

В Албанії утворено три СЕЗ, спеціалізовані на технічному та економічному розвитку. Державне регулювання зонами здійснюється Міністерством економіки, яке організовує відбір приватних розробників та менеджерів для окремих зон через публічний тендер. У Боснії та Герцеговині є чотири діючі вільні економічні зони, три з них функціонують як повністю приватні організації, тоді як одна зона працює на державному регулюванні. У зонах розміщується близько 100 компаній. Ці зони становлять 6% всього експорту країни; працевлаштовано понад 1 700 осіб. У Сербії існує 14 діючих вільних економічних зон. У зонах розміщено 240 багатонаціональних компаній. На сучасному етапі ці зони виробляють 16% всього експорту; зайнято більше 22 000 осіб, а загальний обіг виробництва складає 4,6 млн. євро [19, с. 66, 68, 75].

Таким чином, досвід функціонування СЕЗ в деяких зарубіжних державах свідчить про достатньо високу ефективність цього засобу державного стимулювання господарської, головним чином, інвестиційної та інноваційної діяльності на території відповідних зон. Однак, для того, щоб відповідні зони мали високу ефективність в Україні необхідно привести законодавство у відповідність до сучасних суспільно-економічних вимог з урахуванням того, що: пріоритет має надаватися інноваційним та високотехнологічним напрямкам господарської діяльності та інвестиційним проектам, спрямованим на інноваційний розвиток; встановлення особливого режиму адміністрування розвитком територій, що

передбачає спеціальні умови здійснення державного контролю за господарської діяльністю; проведення постійного моніторингу ефективності функціонування СЕЗ тощо.

З цього приводу науковцями висловлюються різні пропозиції. Так, деякі науковці вказують на необхідність періодичного проведення моніторингу ефективності функціонування СЕЗ. Зокрема, зазначається, що розробники політики повинні оцінювати переваги зон з точки зору обсягу залучених у вітчизняну економіку інвестицій у порівнянні з витратами на розвиток відповідних територій. Ця оцінка повинна враховувати, чи є інвестиції стійкими чи носять лише тимчасовий характер. Ефективність витрат на зони слід оцінювати в порівнянні з іншими потенційними інструментами політики [19, с. 63].

М. Скиба з метою удосконалення функціонування СЕЗ пропонує: законодавчо закріпити нові підходи щодо запровадження спеціальних режимів стимулювання інвестиційно-інноваційної діяльності, реформування існуючих СЕЗ та створення нових типів СЕЗ, спрямованих на активізацію інвестиційно-інноваційної діяльності; розглянути можливість закріплення на законодавчому рівні поняття «науково-впроваджувальної зони» як зони, що створюється з метою розвитку наукового і виробничого потенціалу, досягнення нової якості економічного зростання, випуску на ринок нових товарів та послуг, забезпечення їх конкурентоспроможності шляхом стимулювання фундаментальних і прикладних досліджень з подальшим упровадженням результатів наукових розробок у виробництво та просування їх на ринок та ін. [16, с. 136].

О.О. Вороніна вважає, що для розбудови ефективних СЕЗ необхідно врахувати такі аспекти: активно впроваджувати вже напрацьований позитивний досвід шляхом створення регіональних особливих економічних зон, зокрема агропромислового типу; законодавчо закріпити зважену й ефективну систему податкових, митних, валютних та організаційних пільг; сформувати ефективні форми взаємодії місцевих органів державної виконавчої влади, органів місцевого та регіонального самоврядування, органу господарського розвитку і управління СЕЗ на основі загальної зацікавленості в досягненні високих соціально-економічних результатів діяльності тощо [20, с. 28].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, слід резюмувати наступне. Проведений у даній статті аналіз дає підстави дійти до висновку про те, що СЕЗ може виявитись потужним засобом стимулювання господарської діяльності, оскільки, використовуючи пільгові податковий та митний режими у таких зонах та інших особливих територіях, держава усуває розбіжності розвитку певних регіонів шляхом залучення інвестицій для соціально-економічного розвитку на таких територіях. Однак, зважаючи на той факт, що відсутність обґрунтованої фіскальної політики може призвести до недоотримання доходів державного бюджету, законодавче запровадження податкових та митних пільг у СЕЗ має здійснюватися на основі дотримання принципу економічної доцільності та ефективності.

З метою удосконалення господарського законодавства у сфері регулювання функціонування СЕЗ вбачається за необхідне: визначити у Податковому та Митному кодексах України види спеціальних (пільгових) податкових та митних режимів, які можуть встановлюватися у СЕЗ; доповнити Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон», поновивши у ньому правові засади надання податкових та митних пільг для суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у відповідних зонах, а конкретні види пільг визначити у законах, що регламентують функціонування відповідних СЕЗ; вводити лише окремі податкові та/або митні пільги з урахуванням особливостей та потреб розвитку кожної конкретної зони; встановити особливий режим адміністрування розвитком територій, що передбачає спеціальні умови здійснення державного контролю за господарської діяльністю; розробити та затвердити Методику визначення ефективності СЕЗ тощо. Також доцільно переглянути види та кількість СЕЗ з урахуванням пріоритетності саме інноваційного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон: Закон України від 13 жовтня 1992 р. № 2673-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-12>.
2. Гусєв Ю.В. Поняття спеціальних (вільних) економічних зон і території пріоритетного розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 22/2015. С. 59–65.
3. Штань М.В. Державна стратегія управління спеціальними економічними зонами: автореф. дис. ... канд. економ. наук. Спеціальність 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством». К., 2016. 24 с.

4. Про спеціальну економічну зону «Яворів»: Закон України від 15 січня 1999 р. № 402-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-14>.
5. Про спеціальну економічну зону «Рені»: Закон України від 23 березня 2000 р. № 1605-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1605-14>.
6. Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України: Закон України від 12 серпня 2014 р. № 1636-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1636-18>.
7. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України: Закон України від 25 березня 2005 р. № 2505-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-15>.
8. Про спеціальну економічну зону «Закарпаття»: Закон України від 22 березня 2001 р. № 2322-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-14>.
9. Дев'ять народних депутатів ВРУ розроблятимуть зміни до Закону України «Про спеціальну економічну зону «Закарпаття»: Офіційний веб-сайт Закарпатської обласної ради. URL: <https://zakarpat-rada.gov.ua/?s=%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0+%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0+%D0%B7%D0%BE%D0%BD%D0%B0>.
10. Про внесення змін до Закону України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» (щодо гарантій інвестиційної діяльності на території вільних (спеціальних) економічних зон)» від 9 жовтня 2015 р. реєстр. № 3289. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JH2JD00I.html.
11. Податковий кодекс України: Закон України від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
12. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 р. № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>.
13. Про Порядок проведення аналізу результатів функціонування спеціальних (вільних) економічних зон і територій із спеціальним режимом інвестиційної діяльності: постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2001 р. № 184. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/184-2001-%D0%BF>.
14. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету міністрів України від 24 червня 2016 р. № 382. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/382-2016-%D0%BF>.
15. Сошников А.О. Окремі питання дієвості спеціальних (вільних) економічних зон. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 52. Т. 1. С. 166–168.
16. Скиба М. Спеціальні економічні зони як інструмент активізації інвестиційно-інноваційної діяльності: теоретико-прикладний аспект. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2011. № 3. С. 129–137.
17. Карлін М.І. Досвід функціонування спеціальних економічних зон у постсоціалістичних країнах та можливості його застосування в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Економіка». 2016. № 3(31). С. 126–132.
18. Войцеховська Ю.В., Мавріна А.О., Войцеховська В.В. Спеціальні економічні зони: зарубіжний досвід та перспективи в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Проблеми економіки та управління. 2016. № 847. С. 42–48.
19. Tracking Special Economic Zones in the Western Balkans: Objectives, Features and Key Challenges: Secretary-General of the OECD. 2017. URL: http://www.oecd.org/south-east-europe/SEZ_WB_2017.pdf.
20. Вороніна О.О. Досвід функціонування вільних економічних зон в Україні та перспективи їх подальшого розвитку. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Економіка». 2018. № 11(39). С. 24–29.

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.24>

ТРУДОВІ ВІДНОСИНИ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Андрушко А.В.,

кандидат юридичних наук, доцент

доцент кафедри трудового, земельного та господарського права

Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

ORCID: 0000-0002-0346-7234

Alla_Andrushko@ukr.net

Андрушко А.В. Трудові відносини у період воєнного стану.

У площині трудового права висвітлюються трудові права працівників та роботодавців, які досягаються через введення на всій території України воєнного стану. Підкреслюється, що трудове право є соціальним правом, першочерговим завданням якого є баланс інтересів працівників, роботодавців і держави. Звертається увага на нові правові конструкції увільнення працівника від роботи, зміни істотних умов праці, окреслюються нові підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця, зокрема: роботодавцю надається право на розірвання трудового договору з його ініціативи у разі відсутності працівника на роботі та інформації про причини такої відсутності понад чотири місяці, а також у разі неможливості забезпечувати працівникові умови праці, внаслідок того, що необхідні для виконання роботи зазначеним працівником виробничі, організаційні, технічні потужності, засоби виробництва або майно власника або уповноваженого ним органу знищені в результаті бойових дій; уточняється порядок призупинення дії трудового договору; на період воєнного стану скасовуються окремі обмеження, передбачені законодавством у сфері запобігання корупції щодо зайняття іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю; уточнюються питання організації кадрового діловодства та архівного зберігання кадрових документів у роботодавця тощо. Теоретичне дослідження проводиться з урахуванням оптимізації трудового законодавства, тобто знаходження найкращого варіанту, пошуку оптимальної моделі правового регулювання трудових відносин з урахуванням воєнного стану та адаптацією трудового законодавства до стандартів Європейського Союзу. Наголошується, що оптимізація трудового законодавства дозволила суттєво організувати порядок взаємодії між працівником та роботодавцем в умовах воєнного стану, усунути потенційне виникнення трудових спорів у зв'язку з наявними законодавчими прогалинами у регулюванні трудових відносин, забезпечила належний рівень гнучкості трудових відносин, якого потребують роботодавці в умовах воєнного стану.

Ключові слова: трудові права, трудові гарантії, воєнний стан, увільнення від посади, призупинення трудового договору.

Andrushko A.V. Labor relations during martial law.

In the section on labor law, the labor rights of employees and employers, which are understood due to the introduction of martial law on the entire territory of Ukraine, are highlighted. It is emphasized that labor law is a social law, the primary task of which is to balance the interests of employees, employers and the state. Attention is drawn to new legal constructions of dismissal of an employee, changes in essential working conditions, new grounds for terminating an employment contract at the initiative of the employer are outlined, in particular: the employer is given the right to terminate the employment contract at his initiative in the event of an employee's absence from work and information about the reasons for such absence for more than four months, as well as in the event that it is impossible to provide the employee with working conditions, due to the fact that the production, organizational, technical capacities, means of production, or

the property of the owner or the body authorized by him, necessary for the performance of the work by the specified employee, were destroyed as a result of hostilities; the procedure for suspending the employment contract is specified; for the period of martial law, certain restrictions provided by the legislation in the field of corruption prevention regarding employment in other paid or entrepreneurial activities are canceled; issues of organization of personnel records and archival storage of personnel documents at the employer, etc. are clarified. The theoretical research is conducted taking into account the optimization of labor legislation, that is, finding the best option, finding the optimal model of legal regulation of labor relations taking into account the martial law and adapting labor legislation to the standards of the European Union. It is emphasized that the optimization of labor legislation made it possible to significantly organize the order of interaction between the employee and the employer in the conditions of martial law, to eliminate the potential occurrence of labor disputes in connection with the existing legislative gaps in the regulation of labor relations, and ensured the appropriate level of flexibility of labor relations, which employers need in the conditions martial law.

Key words: labor rights, labor guarantees, martial law, dismissal from office, suspension of employment contract.

Постановка проблеми. Трудові права та гарантії їх забезпечення є однією із ключових проблем у трудовому праві, а відповідні наукові дослідження є важливими з огляду на їх правильне розуміння та застосування. Правові проблеми, які виникають сьогодні щодо організації та оптимізації трудових відносин в умовах воєнного стану, подолання старих законодавчих прогалин та усунення колізій, які створюють суттєві перешкоди як для роботодавців, так і для працівників потребують відповідного наукового аналізу. Віддаючи належне вагомій теоретичній і практичній значущості наукового доробку вчених, проблема правового регулювання трудових відносин вперше досліджуються у період воєнного стану, відтак є актуальною як з теоретичної, так і практичної точки зору, адже зміни до трудового законодавства викликають тимчасові обмеження соціальних прав громадян. Актуальність теми дослідження також полягає у тому, що Україною отримано статус кандидата на вступ до Європейського Союзу, відтак важливим є дотримання стандартів Європейського Союзу у сфері трудових відносин на порозі прийняття нового Трудового Кодексу України.

Стан опрацювання. У науці трудового права проблематика правового регулювання трудових відносин під час воєнного стану окремо не досліджувалась, проте в цілому основоположні засади щодо трудових прав та гарантій їх здійснення були закладені у працях таких вчених як В.Я. Бурак, В.В. Жернаков, П.Д. Пилипенко, В.І. Прокопенко, О.А. Ситницька, Н.М. Хуторян, О.М. Ярошенко та інші.

Метою статті є висвітлення трудових прав працівників і роботодавців у період воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. 01.07.2022 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації трудових відносин» № 2352 [1]. Під час воєнного стану оптимізація свідчить про знаходження найкращого варіанта дій, пошук оптимальної моделі правового регулювання трудових відносин, при якій слід враховувати також і те, що окремі положення, які регулюють трудові відносини у період воєнного стану діятимуть як під час воєнного стану, так і після його припинення чи скасування.

Так, серед новел оптимізації трудового законодавства можна відмитити заборону необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу, тобто відмови без будь-яких мотивів або з підстав, що не стосуються кваліфікації чи професійних якостей працівника, або з інших підстав, не передбачених законом. На вимогу особи, якій відмовлено в прийнятті на роботу, роботодавець зобов'язаний письмово повідомити про причину такої відмови. Також визначені особливості укладення трудового договору, зокрема сторони за згодою визначатимуть його форму, а умова про випробування може встановлюватися для будь-якої категорії працівників. Слід підкреслити, що з метою оперативного залучення до виконання роботи нових працівників, у тому числі внаслідок фактичної відсутності працівників, які евакуювалися в іншу місцевість, перебувають у відпустці, простої, тимчасово втратили працездатність або місцезнаходження яких тимчасово невідоме, роботодавець може укласти з новими працівниками строкові трудові договори у період дії воєнного стану або на період заміщення тимчасово відсутнього працівника.

Слід зауважити, що якщо специфіка виконання роботи передбачає можливість її здійснення віддалено, роботодавцю слід видати наказ про запровадження дистанційної роботи (ч. 11 ст. 60-2 КЗпП), попереджати за 2 місяці про зміну істотних умов праці не потрібно. Обмежень щодо запровадження дистанційної роботи немає, окрем вимог постанови Кабінету Міністрів України від 12.04.2022 р. «Про

деякі питання організації роботи державних службовців та працівників державних органів у період воєнного стану» [2], у п.п. 2, 3 якої зазначено, що робота державних службовців та працівників державного органу за межами України допускається лише у випадку службового відрядження, оформленого в установленому порядку. У разі перебування державного службовця або працівника державного органу в робочий час поза межами робочого місця без рішення керівника державної служби, або за кордоном, до них може бути застосоване дисциплінарне стягнення відповідно до закону, а тому числі звільнення із займаної посади. Важливо відмітити, що неможливість виконувати дистанційно роботу через відключення комунікацій (електроенергія, інтернет) не може розглядатися як порушення трудової дисципліни. Якщо на основному місці роботи простій чи призупинення роботи, працівник має право працевлаштуватися у іншого роботодавця, власне, які роботодавець має право прийняти на умовах строкового трудового договору іншого працівника.

У період воєнного стану нормальна тривалість робочого часу (40 год./тиждень) може бути збільшена до 60 год./тиждень для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення і т.д.). Крім цього, для працівників, яким відповідно до законодавства встановлюється скорочений робочий час, тривалість робочого часу у період воєнного стану не може перевищувати 50 год./тиждень. Зауважимо, що збільшення нормальної тривалості робочого часу є правом, а не обов'язком роботодавця, тому таке збільшення повинно бути обґрунтованим у наказі потребою ефективної діяльності підприємства, установи, організації в оборонній сфері та сфері забезпечення життєдіяльності населення. Також слід підкреслити, що у період воєнного стану обмежується тривалість щорічної основної відпустки у 24 календарні дні, тобто це означає, наприклад, якщо працівники мають право на відпустку більшої тривалості, то поки діє воєнний стан, вони можуть піти у відпустку не більше 24 к.д., проте пізніше, після завершення воєнного стану, вони можуть використати іншу частину відпустки. Проте, на нашу думку, вказані обмеження доцільніше запроваджувати не для всіх працівників, а за рішенням роботодавця, що буде прийматися ним залежно від конкретних умов діяльності. Важливим є те, що працівник, окрім основної, може отримати будь-який інший вид додаткових відпусток, а також те, що не скасовується норма щодо поділу відпустки на частини (за угодою можна поділити на частини будь-якої тривалості за умови що основна частина не менше 14 календарних днів). У зв'язу з цим підкреслимо, що у період дії воєнного стану роботодавець може відмовити працівнику у наданні будь-якого виду відпусток (крім відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами та відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку), якщо такий працівник залучений до виконання робіт на об'єктах критичної інфраструктури. наприклад, енергозабезпечення; водопостачання та водовідведення; продовольче забезпечення; охорона здоров'я; фінансові послуги; транспортне забезпечення та ін. Важливо те, що всі інші роботодавці керуватися цією нормою не мають права. Також зауважимо, що протягом періоду дії воєнного стану роботодавець на прохання працівника може надавати йому відпустку без збереження заробітної плати без обмеження строку, встановленого ч. 1 ст. 26 Закону України «Про відпустки» (не більше 15 кал.днів на рік). Підкреслимо, що ініціювати чи примушувати працівника отримати такий вид відпустки роботодавець не має права, тому працівник подає заяву про таку відпустку за власною ініціативою.

Також окремою новеллою є те, що у період дії воєнного стану ч. 3 ст. 32 КЗпП (повідомлення працівника про зміну істотних умов праці за 2 міс.) не застосовується. Працівники можуть бути попереджені про зміну істотних умов праці відразу після прийняття роботодавцем відповідного рішення про таку зміну, але не пізніше допуску до роботи зі зміненими умовами праці. Також зазначимо, що у період дії воєнного стану роботодавець має право перевести працівника на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди (крім переведення на роботу в іншу місцевість, на території якої тривають активні бойові дії), якщо така робота не протипоказана працівникові за станом здоров'я, лише для відвернення або ліквідації наслідків бойових дій, а також інших обставин, що ставлять або можуть становити загрозу життю чи нормальним життєвим умовам людей, з оплатою праці за виконану роботу не нижче середньої заробітної плати за попередньою роботою. Такий вид переведення має відбуватися лише через обставини, вказані вище, а вимоги ч. 3 ст. 32 КЗпП (повідомлення за 2 міс.) не застосовуються. Звертаємо увагу на те, що формулювання «а також інших обставин, що ставлять або можуть становити загрозу життю чи нормальним життєвим умовам людей» потребує об'єктивного обґрунтування у наказі, наприклад, отримати консультацію від військової адміністрації наскільки конкретне підприємство безпосередньо пов'язане з ліквідацією наслідків бойових дій чи становить загрозу життю людей.

Окремо зауважимо, що головною умовою для призупинення дії трудового договору є абсолютна неможливість надання роботодавцем та виконання працівником відповідної роботи. Підкреслимо, що призупинення не є припиненням трудових правовідносин, працівник не звільняється з посади, при призупиненні трудового договору роботодавець повинен продовжувати ведення обліку в частині визначення та фіксації сум заробітної плати та компенсаційних виплат, які були б належні працівникові, якщо такого призупинення не було б. Істотним також є те, що у період призупинення трудового договору заробітна плата на виплачується (хоча і нараховується), ЄСВ не сплачується, втрачається право на матеріальне забезпечення, яке повністю або частково компенсує втрату заробітної плати.

Зауважимо також, що ч. 1 ст. 41 КЗпП (додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця з окремими категоріями працівників за певних умов) доповнюється п. 6 такого змісту: «неможливості забезпечувати працівникові умови праці, внаслідок того, що необхідні для виконання роботи зазначеним працівником виробничі, організаційні, технічні потужності, засоби виробництва або майно власника або уповноваженого ним органу знищені в результаті бойових дій». Проте, на нашу думку, пропозиція включити до ст. 41 КЗпП, що визначає додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з окремими категоріями працівників за певних умов, таку підставу не узгоджується із спрямуванням цієї статті на визначення умов звільнення тільки окремих категорій працівників, до професійної діяльності яких встановлено підвищені вимоги, що є додатковим аргументом щодо врегулювання вказаного питання безпосередньо у Законі, а не у КЗпП.

Висновки. Враховуючи вищевикладене, можна підсумувати, що оптимізація трудового законодавства пов'язується із періодом введеного в Україні воєнного стану, тому, у даному випадку не порушуються приписи Конституції України щодо того, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 01.07.2022 року № 2352-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text>.
2. Про деякі питання організації роботи державних службовців та працівників державних органів у період воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.04.2022 р. № 440. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/440-2022-%D0%BF#Text>.

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.25>

ДО ПИТАННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ У СФЕРІ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

Вапнярчук Н.М.,

*кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
Національної академії правових наук України,
старший науковий співробітник*

*Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку
НАПрН України*

Вапнярчук Н.М. До питання дискримінації у сфері трудових відносин в умовах сьогодення.

Стаття присвячена дослідженню проблем дискримінації, її проявів у сфері трудових відносин в умовах сьогодення. Оскільки на сучасному етапі розвитку та становлення України проблеми дискримінації набувають великого значення та потребують додаткових досліджень. Сьогодні головною проблемою дискримінації в Україні є її поширена форма прояву, яка полягає в гендерній нерівності у сфері зайнятості та пошуку роботи. Проаналізовано вітчизняне законодавство, міжнародні документи, а також погляди науковців, які займалися дослідженням цієї проблематики. Зазначено, що дискримінація у сфері праці – це нерівні можливості працівників, наділених рівною продуктивністю, або неоднакове до них відношення з боку роботодавців, суспільства і держави; це свідоме обмеження прав суб'єктів соціально-трудова відносин, що перекриває їм доступ до рівних можливостей на ринку праці. Зроблено висновок, що прийняття сьогодні законодавчих актів, спрямованих на недопущення дискримінації у сфері зайнятості (Законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників» від 12.05.2022 № 2253-IX, «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» від 01.07.2022 № 2352-IX) сприятиме приведенню вітчизняного законодавства у відповідність до законодавства Європейського Союзу, практики Міжнародної організації праці та матиме позитивний вплив на ринкове середовище. Оскільки як показує досвід розвинутих країн, недопущення дискримінації сприяє не лише утвердженню демократичних принципів та поваги до прав людини, а й позитивно відображається на соціальних та економічних відносинах у суспільстві, дозволяє ефективніше використовувати людські ресурси, забезпечує стабільність. Особливо сьогодні, коли українське суспільство зіткнулось із новими викликами. У такий надскладний час сфера трудового законодавства як ніколи потребує адаптації, а отже, і впровадження відповідних змін.

Ключові слова: дискримінація, сфера зайнятості, трудові відносини, працівник, роботодавець, національне законодавство, міжнародно-правові документи.

Vapnyarchuk N.M. To the issue of discrimination in the field of labor relations in today's conditions.

The article is devoted to the study of the problems of discrimination, its manifestations in the field of labor relations in today's conditions. Because at the current stage of development and formation of Ukraine, the problems of discrimination are gaining great importance and require additional research. Today, the main problem of discrimination in Ukraine is its widespread form of manifestation, which consists in gender inequality in the field of employment and job search. Domestic legislation, international documents, as well as the views of scientists who were engaged in the study of this problem were analyzed. It is noted that discrimination in the field of labor is unequal opportunities for employees endowed with equal productivity, or unequal treatment of them by employers, society and the state; this is a deliberate restriction of the rights of the subjects of social and labor relations, which blocks their access to equal opportunities in the labor market. It was concluded that the adoption of legislative acts aimed at preventing discrimination in the field of employment (Laws of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts

of Ukraine Regarding Strengthening the Protection of Workers' Rights» dated 05.12.2022 No. 2253-IX, «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the optimization of labor relations» dated 01.07.2022 No. 2352-IX) will contribute to bringing domestic legislation into line with the legislation of the European Union, the practice of the International Labor Organization and will have a positive impact on the market environment. Since, as the experience of developed countries shows, non-discrimination contributes not only to the establishment of democratic principles and respect for human rights, but also has a positive impact on social and economic relations in society, allows more efficient use of human resources, and ensures stability. Especially today, when Ukrainian society has faced new challenges. In such an extremely difficult time, the field of labor legislation more than ever needs adaptation, and therefore, the introduction of appropriate changes.

Key words: discrimination, sphere of employment, labor relations, employee, employer, national legislation, international legal documents.

Постановка проблеми. У сучасному світі боротьба з расизмом, дискримінацією, ксенофобією та нетерпимістю є першочерговим і найбільш важливим завданням держави. Зобов'язання стосовно захисту від них містяться як у загальних (Загальна декларація прав людини, Міжнародні пакти про (а) громадянські та політичні права, та (б) соціальні, економічні та культурні права, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Європейська соціальна хартія (партія)), так і спеціальних (Міжнародна конвенція ліквідації усіх форм расової дискримінації, численні конвенції і рекомендації Міжнародної організації праці, Європейська рамкова конвенція захисту прав національних меншин, Європейська хартія регіональних мов і мовних меншин та ін.) міжнародно-правових актах з прав людини.

Велику увагу цим питання приділяє Європейський Союз, який вимагає від кандидатів на членство запровадження в національному законодавстві й на практиці стандартів щодо дотримання принципу «рівного ставлення до всіх попри його/її расове чи етнічне походження». Так, відповідно до ст. 14 Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод [1] здійснення прав і свобод, викладених у ній, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження тощо. Оскільки Україна є учасницею цього європейського акту, то рішення Європейського суду з прав людини за ст. 14 Конвенції мають бути враховані у національному законодавстві й практиці. Як зазначає С.В. Шевчук, заборона дискримінації у ст. 14 становить, по суті, втілення принципу рівності, закріпленого в інших положеннях Конвенції. Остання конкретизує такі положення, встановлюючи перелік підстав, за якими розрізнення між особами є дискримінаційним при здійсненні ними прав і свобод, гарантованих Конвенцією [2, с. 662].

Усе це вказує на необхідність суттєвих змін вітчизняного законодавства й практики, які на сьогодні не відповідають вимогам міжнародних договорів. Навіть в Основному Законі країни слово «дискримінація» відсутнє. Стаття 24 Конституції України лише зазначає, що «громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками».

На сучасному етапі розвитку та становлення України проблеми дискримінації набувають великого значення та потребують додаткових досліджень. Сьогодні головною проблемою дискримінації в Україні є її поширена форма прояву, яка полягає в гендерній нерівності у сфері зайнятості та пошуку роботи.

Стан опрацювання. Питання дискримінації у сфері реалізації права на працю досліджували такі науковці, як О. Антон, Н. Болотіна, В. Венедиктова, О. Гаврилюк, О. Процевський, В. Пузирний, І. Сахарук, І. Твердовський, С. Черноус, О. Ярошенко та ін.

Метою статті є дослідження проблем дискримінації, її проявів у трудових відносинах в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Необхідно відмітити, що процес формування визначення поняття «дискримінація» пройшов тривале становлення. У загальному вигляді дискримінація означає умисне обмеження або позбавлення прав певних юридичних та фізичних осіб [3, с. 165]. Цей термін походить від латинського *discrimination* (розрізнення) і означає обмеження або позбавлення прав і можливостей певних категорій громадян за різними ознаками – расової або національної приналеж-

ності, статі, соціального походження, політичних поглядів та ін. [4, с. 219]. Виокремлюють широке та вузьке трактування даного терміну: у широкому – це негативне сприйняття членів певної групи й існування проти них забобон, внаслідок чого наступають дискримінаційні дії; у вузькому – це тільки дії, спрямовані проти групи, яка дискримінується, а самі забобони у ви негативного значення поняття не входять. Водночас питання тлумачення терміну «дискримінація» залишається дискусійним у науці й до цього часу. В першу чергу це пов'язано з тим, що «дискримінацію» можна віднести до оціночних понять, які, як зазначає С. М. Черноус, в силу своїх логічних особливостей повно й остаточно неконкретизовані в жодному нормативному акті, їх остаточно конкретизація здійснюється в результаті застосування норми, що його містить уповноваженим суб'єктом у кожному окремому випадку [5, с. 6].

Щодо законодавчих актів, то легальне визначення терміну «дискримінація» міститься в Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р. [6], відповідно до ст. 1 якого дискримінація – це «рішення, дії або бездіяльність, спрямовані на обмеження або привілеї стосовно особи та/або групи осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, якщо вони унеможливають визнання і реалізацію на рівних 15 підставах прав і свобод людини і громадянина». Аналогічний підхід було застосовано й у Законі «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. [7]. До речі, наведені тлумачення не відповідають міжнародним стандартам, відповідно до яких дискримінація включає будь-які відмінності незалежно від форм їх здійснення. Так, відповідно до ст. 1 Конвенція МОП «Про дискримінацію в галузі праці та знань» термін «дискримінація» охоплює: будь-яке розрізнення, недопущення або перевагу, що робиться за ознакою раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних переконань, іноземного походження або соціального походження і призводить до знищення або порушення рівності можливостей чи поводження в галузі праці та занять [8].

Дискримінація на ринку праці є достатньо розповсюдженим явищем, втім в Україні над дослідженням проблем дискримінації у трудових відносинах почали працювати лише після проголошення незалежності. Так, було доповнено Кодекс законів про працю України – ст. 2-1, Закони України «Про рекламу» – ст. 24-1, «Про зайнятість населення» – ст. 11, «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» – ст. 17.

З проголошенням незалежності трудовою дискримінацією зацікавилися й українські дослідники. Так, О. М. Ярошенко, визначає дискримінацію як «будь-які відмінності, винятки, переваги та обмеження, не пов'язані з діловими якостями працівника, якщо вони не обумовлені властивому даному виду праці вимогами або турботою держави про осіб, які потребують особливого соціального та правового захисту» [9, с. 55]. У свою чергу І.М. Твердовський під дискримінацією у сфері праці розуміє дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке пряме або непряме розрізнення, виняток чи привілеї за ознаками..., не пов'язаними з діловими якостями працівника чи їх групи, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливлення визнання, користування чи реалізацію на рівних підставах трудових прав, здійснюються свавільно й тягнуть за собою юридичну відповідальність [10, с. 3]. Узагальнивши ознаки, які характеризують дискримінацію як правове явище, І.С. Сахарук визначила комплексне поняття дискримінації у сфері праці, як установлення відмінностей за антидискримінаційними ознаками, що не ґрунтуються на ділових якостях особи і змісті праці та не пов'язане з наданням додаткових гарантій окремим категоріям осіб, яке призводить до обмеження або унеможливлення визнання чи реалізації трудових прав і порушення рівності можливостей в трудових та тісно пов'язаних з ними відносинах [11, с. 29-30].

У наукових джерелах існують різні підходи до класифікації дискримінації. Так, на думку О.А. Антон, у сфері праці слід розрізняти непряму та пряму дискримінацію. Пряма дискримінація існує, коли нерівне ставлення виникає в результаті прямого застосування законів, правил чи практики, які виражаються в явно відмінному ставленні за однією конкретною ознакою. Як приклад такої дискримінації можна назвати обмеження рівності можливостей за ознаками віку, статі, національної приналежності тощо. Непряма дискримінація пов'язана з тими випадками, правилами та практикою, які, на перший погляд, здаються нейтральними, але на практиці призводять до невивідних ситуацій для тих осіб, на яких поширюється така дискримінація. Наприклад, встановлення вимоги знання мови даної країни при прийомі на роботу, для виконання якої немає особливої потреби такого знання (для виконання роботи двірника, наприклад) є проявом дискримінації щодо

працівників-іноземців, представників національних меншин [12, с. 176]. Ці форми опосередковано відображені й у КЗпП України, так як ст. 22 забороняє як прямі, так і непрямі обмеження, а також закріплені в праві ЄС. Так, відповідно до п. 2а ст. 2 Директиви ЄС 2000/78/ЄС пряма дискримінація існує, коли ставлення до особи через будь-яку ознаку є менш сприятливим, ніж таке, яке було або могло би бути до іншої особи в аналогічній ситуації. Непряма дискримінація, відповідно до п. 2б ст. 2 Директиви ЄС 2000/78/ЄС існує, коли на перший погляд нейтральні правило, критерій або практика ставлять особу, що сповідує певну релігію або вірування, має певні фізичні обмеження, вік або сексуальну орієнтацію, у менш сприятливе положення, ніж інших осіб, за умови, що такі правило, критерій або практика не є об'єктивно обґрунтовані легітимною метою та методи досягнення цієї мети не є доречними та необхідними [13].

Також вирізняють такі види: (а) дискримінація в заробітній платі одних працівників або груп працівників порівняно з іншими. Працівники, наділені рівною кваліфікацією і стажем, нерідко одержують різну зарплату за виконання однієї й тієї ж роботи в одній і тій же галузі чи навіть організації (приміром, жінки порівняно з чоловіками, чорношкірі порівняно з білими, місцеві жителі порівняно з приїжджими тощо); (б) дискримінація при наймі та звільненні з роботи. Подібній дискримінації, окрім вищеназваних груп, зазвичай підпадають люди, звільнені із місць позбавлення волі, інваліди, некваліфікована молодь. Цих осіб останніми приймають на роботу і першими звільняють. Нерівні можливості при працевлаштуванні можуть виникнути у зв'язку з віком працівника, расовою та етнічною належністю; (в) дискримінація при просуванні по службі тих, хто вже працює в організації. В даному випадку деяким категоріям осіб складніше зробити кар'єру, їх неохоче просувають по службовим сходам. Подібній дискримінації частіше за все підлягають жінки, іммігранти, представники національних меншин; (г) професійна сегрегація. Вона проявляється в стійкому розподілі професій і посад між різними групами працівників. Існують традиційні чоловічі й жіночі професії. Професійна сегрегація спостерігається також при розподілі професій між місцевими й приїжджими працівниками; (д) дискримінація в освіті й професійній підготовці. Хоча в сучасному світі не часто зустрічається формальне обмеження доступу людини до освіти за причиною іноземного громадянства, незнання державної мови та ін., однак людині, яка народилася в бідній сім'ї, може просто не вистачити грошей для продовження навчання. Іммігрантам взагалі приходиться нелегко: і заробітки у них нижчі, й інвестувати в освіту їм складніше. [14, с. 80].

Перераховані види трудової дискримінації тісно пов'язані між собою, посилюють одна одну. Наприклад, дискримінація в освіті сприяє професійній сегрегації, яка в свою чергу, закріплює й поглиблює нерівний доступ до освіти. Так, в Україні спостерігається обмеженість у доступі окремих соціальних груп (жінок, осіб певних національностей, осіб з інвалідністю) до навчання за спеціальностями, які мають більший попит на ринку праці. «Державні стандарти професійної освіти (за компетенціями, конкретними професіями), містять стереотипний розподіл професійної освіти за «жіночими» та «чоловічими» спеціалізаціями, що відображається в дискримінації жінок при виборі професії та у подальшому працевлаштуванні» [15, с. 263].

Отже, дискримінація у сфері праці – це нерівність статусів індивідів на підставі статі, етнічного походження, віку, конфесійних і політичних переваг, культурних відмінностей тощо, що проявляється, зокрема, в неоднаковій винагороді однаково продуктивних груп; у практиці найма, оплати праці, підвищенні кваліфікації, просуванні по службі. Тобто, її можна визначити як нерівні можливості працівників, наділених рівною продуктивністю, або неоднакове до них відношення з боку роботодавців, суспільства і держави; це свідоме обмеження прав суб'єктів соціально-трудова відносин, що перекриває їм доступ до рівних можливостей на ринку праці. Трудовій дискримінації можуть підпадати як окремі працівники, так і певні їх групи.

Сьогодні в умовах воєнного стану на порядку денному також постають питання щодо сфери боротьби з дискримінацією працівника. Так, 12 травня 2022 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників» за № 2253-ІХ (набув чинності 27.05.2022) [16], який розроблено з метою посилення захисту прав працівників внаслідок реалізації домовленостей, передбачених Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014), імплементації окремих положень актів законодавства ЄС, міжнародно-правових актів Міжнародної організації праці. Законом внесено зміни до деяких законодавчих актів України, зокрема Кодексу законів про працю України, Законів України «Про рекламу», «Про зайнятість населення» та ін.

Так, зміни спрямовані на посилення захисту прав працівників щодо питань недопущення дискримінації у сфері трудових правовідносин, а саме: (а) визначено, що є необґрунтованою відмовою у прийнятті на роботу. Зокрема, забороняється необґрунтована відмова у прийнятті на роботу, тобто відмова без будь-яких мотивів або з підстав, що не стосуються кваліфікації чи професійних якостей працівника, або з підстав, не передбачених законом; (б) визначено, що не вважається дискримінацією у сфері праці: встановлені КЗпП та іншими законами дії, а також обмеження прав працівників, що залежать від властивих певному виду робіт вимог (щодо віку, освіти, стану здоров'я, статі) чи обумовлені необхідністю посиленого соціального та правового захисту деяких категорій осіб. Особам, які зазнали дискримінації, надають право звернутись до суду із заявою про відновлення порушених прав, відшкодування матеріальної та моральної шкоди; (в) врегульовано окремі питання щодо недопущення дискримінації в оголошеннях з працевлаштування. Забороняється в рекламі про вакансії висувати вимоги за ознаками раси, кольору шкіри, віку, статі, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сексуальної орієнтації, політичних, релігійних та інших переконань, членства у професійних спілках або інших громадських об'єднаннях, етнічного та соціального походження, сімейного та майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання. У разі порушення вимог цієї статті рекламодавець сплачує до державного бюджету штраф у десятикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент вчинення порушення. Штраф, накладення, якого передбачено цією статтею, є фінансовою санкцією і не належить до адміністративно-господарських санкцій.

Також Законом від 1 липня 2022 р. № 2352-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [17] доповнили статтю 23 КЗпП нормою, що роботодавець зобов'язаний інформувати працівників, які працюють за строковим трудовим договором, про вакансії, що відповідають їх кваліфікації та передбачають можливість укладення безстрокового трудового договору, а також забезпечувати рівні можливості таких працівників для його укладення.

Вважаємо, прийняття цих законодавчих актів сприятиме приведенню вітчизняного законодавства у відповідність до законодавства ЄС, практики Міжнародної організації праці та матиме позитивний вплив на ринкове середовище. Ці зміни насамперед спрямовані насамперед на те, щоб адаптувати до сьогодення сферу праці та трудові відносини.

Висновки. На підставі викладеного можемо констатувати про важливість приведення вітчизняного законодавства у відповідність до законодавства ЄС, практики Міжнародної організації праці в питаннях недопущення дискримінації у сфері трудових правовідносин. Оскільки як показує досвід розвинутих країн, недопущення дискримінації сприяє не лише утвердженню демократичних принципів та поваги до прав людини, а й позитивно відображається на соціальних та економічних відносинах у суспільстві, дозволяє ефективніше використовувати людські ресурси, забезпечує стабільність. Особливо сьогодні, коли українське суспільство зіткнулось із новими викликами. У такий надскладний час сфера трудового законодавства як ніколи потребує адаптації, а отже, і впровадження відповідних змін.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950 р. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. Ст. 270.
2. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 3-тє. Київ : Реферат, 2010. 829 с.
3. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 2: Д-Й. 744 с.
4. Дашковська О. Дискримінація за ознакою статі: деякі загальнотеоретичні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3 (42). С. 219–226.
5. Черноус С.М. Оціночні поняття у трудовому праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2008. 19 с.
6. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. *Офіційний вісник України*. 2012. № 76. Ст. 3071.
7. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. Ст. 561.

8. Конвенція МОП № 111 про дискримінацію в галузі праці та занять 1958 року. *Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці. 1919-1964*. Женева, 2001. Т. 1. С. 648–651.
9. Ярошенко О. Щодо дискримінації і реалізації права на працю. *Право України*. 2000. № 7. С. 53–55.
10. Твердовський І.М. Заборона дискримінації у сфері праці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Луганськ, 2011. 20 с.
11. Сахарук І.С. Недопущення дискримінації у сфері праці як принцип трудового права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2012. 230 с.
12. Антон О.А. Заборона дискримінації у сфері праці як юридична гарантія: міжнародно-правові нормативи та вітчизняне трудове законодавство. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1 (17). С. 173–180.
13. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. URL: <http://antidi.org.ua/documents>.
14. Мазин А.Л. Трудовая дискриминация и управление персоналом. *Трудовое право*. 2003. № 1. С. 78–85.
15. Права людини в Україні – 2011: доповідь правозахисних організацій. / за ред. Є.Ю. Захарова; Українська Гельсінська спілка з прав людини. Харків: Права людини, 2012. 352 с.
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав працівників: Закон України від 12.05.2022 № 2253-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2253-20#Text>.
17. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон від 01.07.2022 № 2352-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text>.

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК [349.6:340.111.5]:502.171

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.26>

ВИДИ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ ВІДТВОРЕННЯ ПРИРОДНИХ РОСЛИННИХ РЕСУРСІВ

Давидович К.О.,

аспірантка кафедри екологічного права, *Національний
юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

ORCID: 0000-0003-2344-6200

davidovich.christina94@gmail.com

Давидович К.О. Види правовідносин у сфері відтворення природних рослинних ресурсів.

Авторкою проведено комплексне дослідження сучасного стану законодавчого забезпечення правової регламентації відносин у сфері відтворення природних рослинних ресурсів, результати якого презентовано у статті. Крім того, завдяки опрацюванню спеціальної літератури й вивченню приписів нормативно-правових актів чітко окреслено наявні проблеми і шляхи їх вирішення, надано пропозиції з вдосконалення чинного екологічного, зокрема флористичного, законодавства (законодавства про рослинний світ), обґрунтовано доцільність внесення змін і доповнень до чинного Закону України «Про рослинний світ» і майбутніх нормативних актів у разі їх прийняття (Флористичного кодексу України й Екологічного кодексу України).

Детально розглянуто ознаки й види правовідносин у сфері відтворення природних рослинних ресурсів. Спираючись на думки правознавців і вчених – представників природничих наук, а також аналіз положень нормативно-правових актів з визначеної теми, встановлено основні критерії класифікації відтворювальних правовідносин. Так, щодо природних рослинних ресурсів головними критеріями запропоновано вважати наступні: об'єкт правовідносин; суб'єкти правовідносин (правовідносини з відтворення природних рослинних ресурсів за участі власників земельних ділянок і правовідносини з відтворення природних рослинних ресурсів за участі користувачів (у тому числі орендарів) таких ділянок тощо); напрями діяльності (правовідносини із запобігання небажаним змінам природних рослинних ресурсів тощо); місцезростання і значення природних рослинних ресурсів (правовідносини з відтворення природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення в межах внутрішніх морських вод і територіального моря; природних рослинних ресурсів у межах поверхневих вод, що розташовані і використовуються на території однієї області, тобто місцевого значення, тощо); спосіб відтворення (правовідносини з природного відтворення природних рослинних ресурсів; правовідносини із штучного відтворення природних рослинних ресурсів). Надано їх дефініції й характеристики.

Ключові слова: рослинний світ, природні рослинні ресурси, об'єкти рослинного світу, відтворення природних рослинних ресурсів, правовідносини у сфері відтворення природних рослинних ресурсів, види відтворювальних флористичних правовідносин.

Davydovych K.O. Types of legal relations in the field of reproduction of natural plant resources.

The author conducted a comprehensive study of the current state of legislative support for the legal regulation of relations in the field of reproduction of natural plant resources and presented the results in the article. In addition, due to the processing of special literature and the study of prescriptions of regulatory legal acts, the existing problems and ways of solving them were clearly outlined, proposals were made to improve the current ecological, in particular floristic, legislation (legislation on plant life), the feasibility of making changes and additions to the current Law of Ukraine «On the Plant World» and future normative acts in case of their adoption (Floristic Code of Ukraine and Ecological Code of Ukraine) were substantiated.

The signs and types of legal relations in the field of reproduction of natural plant resources were considered in detail. Based on the opinions of lawyers and scientists - representatives of the natural sciences, as well as the analysis of the provisions of normative legal acts on a certain topic, the main criteria for the classification of reproductive legal relations were established. Thus, with regard to natural plant resources, it is proposed to consider the following as the main criteria: object of legal relations; subjects of legal relations (legal relations on the reproduction of natural plant resources with the participation of land plot owners and legal relations on the reproduction of natural plant resources with the participation of users (including tenants) of such plots, etc.); areas of activity (legal relations to prevent unwanted changes in natural plant resources, etc.); place of growth and importance of natural plant resources (legal relations regarding the reproduction of natural plant resources of national importance within the limits of internal sea waters and the territorial sea; natural plant resources within the limits of surface waters located and used in the territory of one region, i.e. of local importance, etc.); method of reproduction (legal relations on the natural reproduction of natural plant resources; legal relations on the artificial reproduction of natural plant resources). Their definitions and characteristics were provided.

Key words: plant world, natural plant resources, objects of the plant world, reproduction of natural plant resources, legal relations in the field of reproduction of natural plant resources, types of reproductive floristic legal relations.

Постановка проблеми. Сьогодні у світі питання раціонального використання, відтворення й охорони рослинного світу з кожним днем постає дедалі гостріше. Передумовою виникнення такої екологічної ситуації, яку ми маємо зараз, стало, зокрема, збільшення масштабів й інтенсивності експлуатації рослинного світу, що призвело до посилення антропогенного впливу на даний компонент навколишнього природного середовища [1, с. 4]. Крім того, важливість відтворення природних ресурсів як складової природокористування зумовлюється й тим, що відносини в цій сфері визнаються невід'ємною складовою предмета правового регулювання галузі екологічного права. На підтвердження наведемо дефініцію, надану в підручнику «Екологічне право»: предметом екологічного права є суспільні відносини, що виникають між суб'єктами з приводу забезпечення екологічної безпеки, належності, використання, відтворення (відновлення) природних об'єктів і комплексів, охорони, а в певних випадках – захисту людини, навколишнього природного середовища від шкідливого впливу з метою попередження, запобігання, усунення його негативних наслідків, зниження екологічних ризиків і задоволення екологічних та інших інтересів в умовах сталого розвитку країни [2, с.13]. Відповідно, беручи до уваги тему статті, нас більше цікавлять відносини у сфері відтворення саме природних рослинних ресурсів, які потребують відсутньої на сьогодні належної правової регламентації та визначення ознак та видів таких відносин.

Стан опрацювання проблематики. Правовідносини, їх особливості і характеристика детально вивчалися представниками різних наук як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівнях. Зокрема, теоретичні аспекти розглянуто у працях таких вчених, як О.Р. Дашковська, В.О. Котюк, Н.М. Оніщенко, О.Ф. Скакун та ін. Серед представників екологічного права правовідносини у сфері відтворення природних ресурсів були у центрі уваги таких науковців, як В.І. Андрейцев, Г.В. Анісімова, А.П. Гетьман, Т.В. Лісова, П.Ф. Кулинич, О.О. Погрібний, М.В. Шульга та ін. Однак фахівці свої роботи, як правило, присвячували висвітленню окремих питань. Як наслідок, теоретичні й практичні аспекти відтворювальних правовідносин у сфері природних рослинних ресурсів, їх характеристика у сучасній теорії екологічного права залишаються недослідженими.

Метою статті є розгляд відновлювальних флористичних правовідносин як правової категорії, встановлення, виходячи з результатів проведеного аналізу теоретичних поглядів і законодавчих положень, їх ознак і видів, а також механізмів правового регулювання нормами чинного екологічного, зокрема флористичного, законодавства.

Виклад основного матеріалу. Перш за все маємо наголосити на тому, що природні рослинні ресурси в підтриманні екологічної рівноваги, забезпеченні екологічно збалансованого розвитку навколишнього природного середовища в цілому відіграють важливу роль [3, с. 650]. Спираючись на це, у статті 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» відтворення відновлюваних природних ресурсів названо одним з основних принципів охорони навколишнього природного середовища [4]. Усе наведене зайвий раз підтверджує актуальність і необхідність детального дослідження сутності правовідносин, які складаються між суб'єктами у сфері відтворення природних ресурсів, зокрема рослинних, оскільки його результати дозволять надати пропозиції з обрання спосо-

бів їх правового регулювання, впровадження дієвого механізму й визначення напрямків досягнення ефективності й гармонійності функціонування таких відносин на шляху до найбільш повного задоволення екологічних та інших інтересів.

Виходячи з наведеного, вбачається за доцільне звернутися до деяких загальнонаукових положень і дефініцій. Першим згадаємо загальновизнане визначення поняття «правовідносини» – це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких наділені суб'єктивними правами й юридичними обов'язками. Дещо іншу дефініцію пропонує О.Ф. Скакун: правовідносини – це врегульовані нормами права вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між правомочними і зобов'язаними суб'єктами – носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності – і забезпечуються державою [5, с. 345]. Як бачимо, в обох випадках наголошується на тому, що відносини врегульовуються нормами права, а отже, саме наявність належного правового регулювання сприятиме задоволенню всіх умов і підтриманню процесів щодо здійснення відтворення природних рослинних ресурсів, на які таке регламентування матиме вплив. Загальновизнано, що елементами будь-яких правовідносин є суб'єкти цих відносин, їх об'єкт, зміст (юридичний та фактичний), а також юридичні факти. З огляду на це правовідносини, що існують у сфері відтворення природних рослинних ресурсів, їх ознаки та види ми будемо розглядати з обов'язковим врахуванням аналізу окремих вказаних елементів.

Почнемо з об'єкта, яким завжди витупає матеріальне або нематеріальне благо, задля одержання, передавання або використання якого суб'єкти вступають у правовідносини. Зрозуміло, що вони повинні бути конкретними й індивідуалізованими. Саме завдяки і з приводу об'єкта між суб'єктами виникає правовий зв'язок, але після вступу у відповідні правовідносини вони набувають певних прав й обов'язків, які мають виконувати [6, с. 4]. Додамо, що в теорії екологічного права закріплено, що для того, аби природний об'єкт було визнано об'єктом екологічного правовідношення, він має бути наділений такими юридично значущими ознаками, як природне походження, взаємозв'язок із природною екосистемою і виконання функцій життєзабезпечення [7, с. 21]. У той саме час науковці серед основних ознак об'єктів екологічного права виокремлюють такі: 1) природний, природно-антропогенний або антропогенний характер походження; 2) відсутність вартості у природних і природно-антропогенних об'єктів; 3) неможливість (або обмежена можливість) відновлення в природі природних і природно-антропогенних об'єктів; 4) екологічний взаємозв'язок із навколишнім природним середовищем; 5) особливий правовий режим їх використання містить значну кількість імперативних приписів, виконання яких є обов'язковим для суб'єктів цих відносин, тощо [2, с. 17]. Стверджується, що усі названі ознаки визнаються ключовими, а отже, їх доречно враховувати, наприклад, під час визначення поняття «рослинний світ як об'єкт екологічних правовідносин у сфері використання» [8, с. 107]. Крім того, спираючись на точки зору вчених, можемо сміливо стверджувати, що природні рослинні ресурси відповідають усім вказаним ознакам, а отже, для їх визнання об'єктом екологічних правовідносин у сфері відтворення є всі підстави.

Продовжуючи висвітлення питання, зупинимося на поглядах О.В. Басай, який наголошує, що відносини з відтворення природних рослинних ресурсів за об'єктом варто поділяти на правовідносини щодо відтворення лісів та правовідносини з відтворення нелісової рослинності [3, с. 654].

Враховуючи усе вищенаведене, вважаємо, що для виявлення особливостей відтворення саме природних рослинних ресурсів як об'єкта досліджуваних правовідносин, варто встановити, що ж охоплюється даним поняттям. Як показує аналіз положень Закону України «Про рослинний світ» [9] (далі – Закон), законодавець у даному нормативно-правовому акті оперує трьома поняттями: «рослинний світ», «об'єкти рослинного світу», «природні рослинні ресурси». Так, відповідно до ст. 3 Закону «рослинний світ» як об'єкт навколишнього природного середовища – це сукупність усіх видів рослин, а також грибів та утворених ними угруповань на певній території. Більш того, саме згаданий Закон (це зрозуміло навіть з назви) регулює суспільні відносини, пов'язані з використанням, охороною та, що важливо для нас, відтворенням рослинного світу. Згідно із Законом об'єктами рослинного світу визнаються дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку й утворені ними природні угруповання. Із дефініцій цих трьох термінів випливає, що вони пов'язані між собою.

Не менше значення має й те, що регулювання суспільних відносин у сфері відтворення дикорослих та інших несільськогосподарського призначення судинних рослин, мохоподібних, водоростей, лишайників, а також грибів, їх угруповань і місцезростань у ст.2 Закону визнано одним із завдань законодавства України про рослинний світ [9]. У свою чергу, як об'єкти правового регулювання За-

кон широко використовує саме таку категорію, як природні рослинні ресурси [10, с. 147]. Додамо, що законодавством до природних рослинних ресурсів віднесено ті об'єкти рослинного світу, які використовуються або можуть бути використані населенням для потреб виробництва та інших потреб [9]. Таким чином, природні рослинні ресурси є частиною загального поняття «об'єкти рослинного світу», а ключовою ознакою для визначення та віднесення складових рослинного світу до природних рослинних ресурсів є їх використання або ж можливе використання [10, с. 147] для задоволення різних потреб.

Ураховуючи обрану тему, вбачається, що варто звернути увагу на принципову різницю між поняттями «природний об'єкт» і «природний ресурс», адже, як було наголошено вище, природні рослинні ресурси є об'єктами рослинного світу. Природний об'єкт – це умовне правове поняття, яке дає змогу індивідуалізувати певну частину природного середовища, щоб визнати її об'єктом екологічного права; завершений екологічний комплекс із притаманними йому функціями, який нерозривно пов'язаний і взаємодіє з іншими елементами довкілля. Натомість природні ресурси – це певна сукупність запасів природних речовин, природної енергії чи певна корисна властивість природного об'єкта, що використовуються суспільством для задоволення своїх потреб, передусім матеріальних [11, с. 28, с. 86]. Слід вказати, що на сьогодні загально визнаним є твердження, що природні ресурси – це частина природного об'єкта, який, по суті, є джерелом задоволення різноманітних інтересів людини.

Крім того, у ст. 4 Закону природні рослинні ресурси поділено на ресурси загальнодержавного й місцевого значення. Критерієм такого поділу виступає екологічна, господарська, наукова, оздоровча, рекреаційна цінність того чи іншого ресурсу, а також інші ознаки. Так, до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення належать:

1) об'єкти рослинного світу у межах: а) внутрішніх морських вод і територіального моря, континентального шельфу й виключної (морської) економічної зони України; б) поверхневих вод (озер, водосховищ, річок, каналів), розташованих і які використовуються на території більш ніж однієї області, а також їх приток усіх порядків; в) природних і біосферних заповідників, національних природних парків, а також заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення;

2) лісові ресурси державного значення;

3) рідкісні й такі, що перебувають під загрозою зникнення, судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, види яких занесені до Червоної книги України;

4) рідкісні й такі, що перебувають під загрозою зникнення, і типові природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України.

Звісно, до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення законодавством України можуть бути віднесені й інші об'єкти рослинного світу.

У той же час природними рослинними ресурсами місцевого значення законодавцем визнаються дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, не віднесені до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення [9].

На наш погляд, перелік природних рослинних ресурсів провокує появу деяких непорозумінь і викликає зауваження, тобто ситуація щодо нього неоднозначна. Як вказує І.І. Каракаш, до переліку об'єктів рослинного світу, закріпленому у ст. 3 Закону, не включено, наприклад, ні лісових об'єктів, ні об'єктів природно-заповідного фонду, об'єктів внутрішніх морських вод і територіального моря, що свідчить про те, що їх охорона, використання й, зокрема, відтворення як об'єктів права регулюється лісовим, природно-заповідним, водним, морським та іншими галузями законодавства. Далі науковець акцентує на тому, що, виходячи з приписів Закону, ресурсові складові цих об'єктів є об'єктами рослинного світу, а отже, вони, на наше глибоке переконання, у даному акті мають бути згадані, більш того, у Законі бажано передбачити й норми щодо їх охорони, використання й відтворення. На думку І.І. Каракаша, важливість такого розмежування у практичній площині визначається необхідністю забезпечення своєчасного відтворення об'єктів наземної й водної рослинності. Спираючись на це, він пропонує при визначенні правооб'єктності рослинного світу і природних рослинних ресурсів, крім їх територіального знаходження й зростання, вказувати також і їх акваторіальне перебування й розташування [10, с. 147].

Вивчаючи питання щодо визначення видів певних правовідносин, не можна оминати напрацювання науковців у цій сфері. Наприклад, О.В. Басай пропонує суспільні відносини щодо відтворення природних рослинних ресурсів поділити на види (групи) за певними критеріями:

1) залежно від об'єкта правовідносин (як-от правовідносини щодо відтворення лісів і правовідносини щодо відтворення нелісової рослинності);

2) залежно від значення природних рослинних ресурсів, що підлягають відтворенню (зокрема, правовідносини щодо відтворення природних рослинних ресурсів загальнодержавного і місцевого значення);

3) залежно від правової форми проведення відтворювальної діяльності, йдеться про відновлення природних рослинних ресурсів і створення рослинного покриву (у тому числі лісорозведення);

4) за специфікою способу відтворення природних рослинних ресурсів, а саме на суспільні відносини із: природного відтворення природних рослинних ресурсів (регульованого та нерегульованого), штучного відновлення природних рослинних ресурсів і відтворення природних рослинних ресурсів, що здійснюється в комбінований спосіб [3, с. 654]. На наш погляд, наведена думка науковця є слушною, хоча потребує ретельного аналізу. Незважаючи на це, певні пропозиції, зокрема, щодо обрання такого критерію, як спосіб відтворення, слід підтримати.

Усе вищезазначене, а також ретельне вивчення приписів чинного законодавства і напрацювань фахівців в галузі екологічного права [8, 1, с. 247, 248] дозволяє нам сформулювати відповідні критерії і виокремити види флористичних відтворювальних правовідносин.

Так, при визначенні видів відтворювальних правовідносин щодо природних рослинних ресурсів як критерії варто вказати наступні: об'єкт правовідносин (організм рослинного походження – дикоросла рослина (щодо флори), гриб або їх природні угруповання (стосовно рослинності) [1, с. 247]; місцезростання і значення природних рослинних ресурсів (правовідносини щодо відтворення природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення в межах внутрішніх морських вод і територіального моря; правовідносини щодо відтворення природних рослинних ресурсів у межах поверхневих вод, що розташовані і використовуються на території однієї області, тобто місцевого значення, тощо).

Окремо зупинимось на приписах, що стосуються визначення суб'єктного складу відтворювальних флористичних відносин. Передусім підкреслимо, що цьому питанню в Законі приділено незначну увагу, у ньому лише вказано, що відтворення природних рослинних ресурсів здійснюється власниками й користувачами (у тому числі орендарями) земельних ділянок, на яких знаходяться об'єкти рослинного світу [9].

До наведеного варто додати, що саме на цих суб'єктах лежить обов'язок відтворення зазначених природних ресурсів, бо, як правило, саме їх дії призводять до виснаження природних ресурсів. Виходячи з цього, правовідносини з відтворення природних рослинних ресурсів можемо класифікувати за певними суб'єктами. Отже, у цьому випадку основними видами відносин, що розглядаються, треба визнати: правовідносини з відтворення природних рослинних ресурсів за участі власників земельних ділянок і правовідносини з відтворення природних рослинних ресурсів за участі користувачів (у тому числі орендарів) таких ділянок. Однак класифікація за вказаним критерієм не є вичерпною.

У Законі чітко закріплено, що відтворення природних рослинних ресурсів забезпечується: запобіганням небажаним змінам природних рослинних угруповань і негативному впливу на них господарської діяльності; зупиненням (тимчасово) господарської діяльності з метою створення умов для відновлення деградованих природних рослинних угруповань тощо (ст. 23 Закону) [9]. Аналіз цих положень дозволяє зробити висновок, що йдеться про визначення основних напрямів відтворення чи сприяння відтворенню природних рослинних ресурсів. Зважаючи на сутність кожного напрямку діяльності й обираючи їх критеріями класифікації, слід назвати такі види досліджуваних правовідносин: правовідносини із запобігання небажаним змінам природних рослинних угруповань і негативному впливу на них господарської діяльності тощо. У контексті сказаного додамо, що обсяги робіт із відтворення природних рослинних ресурсів і способи їх проведення визначаються проектами, що затверджуються центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища [9].

Так, у Законі, що розглядається, зафіксовано, що роботи, пов'язані з відтворенням природних рослинних ресурсів, здійснюються способами, що забезпечують їх відтворення в найкоротші терміни, не суперечать чинному законодавству і не завдають шкоди здоров'ю людини і довкіллю [9]. Проте конкретні способи відтворення природних рослинних ресурсів не називаються. У той же час обов'язок Законом покладається саме на суб'єктів правовідносин з відтворення. Вони мають виконувати відповідні роботи: за якістю – ефективно, адже повинні забез-

печувати відтворення природних рослинних ресурсів; за часом – у найкоротші терміни; за законністю – такі, що не суперечать чинному законодавству; за наслідками – без шкоди здоров'ю людини і довкіллю. Спираючись на вищевикладене і думки науковців [1, с. 75–78], доцільно за способом відтворення визначити такі основні види правовідносин: правовідносини з природного відтворення природних рослинних ресурсів; правовідносини із штучного відтворення природних рослинних ресурсів. Названий перелік основних правовідносин не є вичерпним, зважаючи як на велику різноманітність видів природних рослинних ресурсів, так і на потреби в галузі екології та економіки.

Продовжуючи висвітлення питання, зупинимось на розмежуванні понять «відновлення» й «відтворення», якими активно користується законодавець при визначенні відтворювальної діяльності. Як наголошує В.О. Басай, «відновлення» потрібно розглядати як одну з основних форм відтворення природних рослинних ресурсів, що передбачає приведення об'єктів рослинного світу і рослинних угруповань до їх природного стану. Отже, на думку науковця, співвідношення між поняттями «відтворення» і «відновлення» при характеристиці відповідної діяльності стосовно природних рослинних ресурсів можна охарактеризувати як співвідношення загального й часткового. Учений не випадково акцентує на тому, що відтворення – це категорія економічна, проте відтворювальна діяльність має і юридичний аспект, оскільки значна частина відносин із відтворення природних багатств виникає, змінюється і припиняється у встановленому законом порядку, зміст їх носить і правовий характер [3, с. 654].

На переконання О.М. Ткаченко, термін «відновлення природних ресурсів» включено до системи відтворення природних ресурсів, що встановлює між ними співвідношення загального й часткового, а термін «поновлення» виступає синонімом до терміна «відновлення» [12, с. 126].

З огляду на те, що, як ми вже підкресливали, законодавцем такі поняття, як «відтворення», «відновлення» й «поновлення» у досліджених нормативних актах активно використовуються. Проте вони вживаються або як синоніми, або навпаки, що не додає однозначності у трактуванні і розумінні приписів. Виходячи з цього, слід визначити співвідношення представлених понять, чого можна досягти шляхом закріплення чітких їх формулювань. Крім того, задля уникнення підміни цих важливих понять, що може призвести до невиправданого звуження змісту процесу відтворення, їх доречно було б закріпити в чинному законодавстві.

Висновки. Відтворення природних рослинних ресурсів є невід'ємною складовою природокористування, що також підкреслюється важливістю процесу відтворення для навколишнього природного середовища. Натомість втручання людини зумовлює необхідність запровадження ефективного правового регулювання, якого, на жаль, на сьогодні законодавство України не забезпечує, за винятком регламентації відтворення лісів. Правила відтворення природних рослинних ресурсів повинні затверджуватися центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища [9], але цей нормативний акт так і не було прийнято.

Як показує практика, впровадження саме належного регламентування сприятиме відповідному функціонуванню відносин у сфері відтворення природних рослинних ресурсів і всебічному й повному задоволенню екологічних та інших інтересів.

Отже, спираючись на результати дослідження, наголосимо, що вектор розвитку законодавства з даного питання має бути спрямований на подальше розширення законодавчої регламентації процесу відтворення природних рослинних ресурсів, розроблення вичерпного переліку учасників правовідносин, що складаються, їх прав і обов'язків, встановлення способів його здійснення у різних ситуаціях і щодо різних видів природних рослинних ресурсів, що сприятиме їх розвитку і буде на користь навколишньому природному середовищу в цілому й окремим екологічним системам.

Запропоновано перелік критеріїв класифікації правовідносин у сфері відтворення природних рослинних ресурсів і наголошено, що він не є вичерпними, так саме як і перелік видів цих правовідносин.

Запропоновано шляхи вдосконалення чинного екологічного, зокрема флористичного, законодавства (законодавства про рослинний світ), обґрунтовано доцільність внесення змін і доповнень до чинного Закону України «Про рослинний світ» (на сьогодні вони є найбільш прийнятною формою удосконалення законодавства, що досліджується), а згодом до майбутніх нормативних актів (у разі їх прийняття) – Флористичного кодексу України [1, с. 249] й Екологічного кодексу України [2, с. 41].

Подальші дослідження питання щодо правовідносин у сфері відтворення природних рослинних ресурсів доцільно присвятити з'ясуванню їх сутності й особливостей.

Список використаних джерел:

1. Соколова А.К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку: монографія. Харків: Право, 2009. 288 с.
2. Екологічне право: підручник / [А.П. Гетьман, Г.В. Анісімова, А.К. Соколова та ін.]; за ред. А.П. Гетьмана. Харків: Право, 2019. 552 с.
3. Басай О.В. Поняття відтворення природних рослинних ресурсів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. № 61. С. 650–656.
4. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546.
5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права / пер. з рос. Харків, Консум, 2008. 656 с.
6. Анісімова Г.В. Об'єкти екологічних правовідносин: сучасні підходи. *Теорія і практика правознавства*. 2014. №1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view>.
7. Екологічне право України: навч. посібник/ за ред. І.І. Каракаша; Т.Є. Харитонові, А.І. Черемнової. Вид. 1-е. Одеса: Гельветика, 2018. 408 с.
8. Блошенко Е.Є. Юридичні ознаки рослинного світу як об'єкта екологічних правовідносин у сфері використання. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 106–111.
9. Про рослинний світ: Закон України від 09.04.1999 р. № 591-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 22. Ст. 198.
10. Каракаш І.І. Проблеми права власності на об'єкти і ресурси рослинного світу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2016. № 23. С.146–149.
11. Кобецька Н.Р. Екологічне право України: навч.посібник. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 352 с.
12. Ткаченко О.М. Правові проблеми правовідносин в галузі відновлення природних ресурсів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. №6. С.125–128. URL: http://lsej.org.ua/6_2016/36.pdf.

УДК 341.22:574

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.27>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА КАРПАТ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Коваленко Т.О.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри земельного та аграрного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0002-7103-6209*

Заєць О.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0001-7969-2465*

Коваленко Т.О., Заєць О.І. Міжнародно-правова охорона Карпат: український вимір.

У статті проведено аналіз приписів Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (22 травня 2003 р., м. Київ), а також протоколів до неї. Встановлено, що вищезгадані нормативно-правові акти є частиною законодавства України та забезпечують: а) комплексне правове регулювання охорони Карпат як унікального природного, соціального, етнокультурного та економічного об'єкта на принципах належного управління та сталого розвитку; б) комплексний підхід до правової охорони Карпат щодо збереження та сталого використання біологічного та ландшафтного різноманіття, сталого управління лісами, сталого туризму, сталого транспорту, сталого розвитку сільського господарства; в) екосистемний підхід до використання та збереження природних ресурсів Українських Карпат. Водночас Рамкова конвенція, як і протоколи до неї, мають низку юридичних дефектів.

На виконання міжнародних зобов'язань України Кабінет Міністрів України 20 жовтня 2019 р. затвердив Державну програму розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки. У статті з'ясовано, що передбачені зазначеною Державною програмою пріоритетні напрямки сталого розвитку гірських територій українських Карпат цілком імплементують положення Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат та протоколів до неї. Проте через відсутність цільового фінансування з державного бюджету виконання Програми у 2020 році склало лише 76%. Як і для будь-якої державної програми, питання фінансування Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 р.р. заслуговує на окрему увагу. Відповідно до розділу «Обсяг фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів, необхідних для виконання Програми» фінансове забезпечення Програми здійснюється за рахунок коштів, що передбачаються у державному бюджеті на відповідний рік, коштів місцевих бюджетів, а також за рахунок міжнародної фінансової і технічної допомоги та інших джерел, не заборонених законодавством. Тому, для досягнення поставлених зазначеною Державною програмою завдань має бути скорегований фінансово-економічний механізм її забезпечення, хоча в умовах воєнного стану це надзвичайно складно.

Ключові слова: охорона Карпат; протоколи до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат; Рамкова конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат; сталий розвиток.

Kovalenko T., Zaiets O. International legal protection of the Carpathians: the Ukrainian dimension.

Effective support for the sustainable development of the Carpathian region cannot be provided by only one country, therefore interregional and transnational cooperation is necessary. The article analyzes the provisions of the Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians, which was adopted on May 22, 2003 in Kyiv, as well as its protocols (Protocol on the Conservation and

Sustainable Use of Biological and Landscape Diversity dated May 22, 2003, Kyiv, Protocol on Sustainable Forest Management dated May 27, 2011, Bratislava, Protocol on Sustainable Tourism dated May 27, 2011, Bratislava, Protocol on Sustainable Transport dated September 26, 2014, Mikulov, Development Protocol of Agriculture and Rural Areas dated October 12, 2017). It was established that the specified international legal acts are part of the national legislation and ensure: a) comprehensive legal regulation of the protection of the Carpathians as a unique natural, social, ethno-cultural and economic object, which is based on the principles of proper management and sustainable development; b) an integrated approach to the legal protection of the Carpathians in terms of preservation and sustainable use of biological and landscape diversity, sustainable forest management, sustainable tourism, sustainable transport, sustainable development of agriculture and rural areas; c) an ecosystem approach to the use and preservation of natural resources of the Ukrainian Carpathians. At the same time, the Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians, as well as the protocols to it, have a number of legal defects, in particular, some poor wording of norms, insufficient provisions ensuring the implementation of the prescriptions of the specified international legal acts, lack of provisions on responding to violations of obligations.

In order to fulfill Ukraine's international obligations, the Cabinet of Ministers of Ukraine on October 20, 2019, by Resolution No. 880, approved the State Development Program of the Ukrainian Carpathian Region for 2020-2022. The article found out that the priority directions for the sustainable development of the mountainous territories of the Ukrainian Carpathians provided for by the State Program fully implement the provisions of the Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians and its protocols. Achieving the goal of the State Program will be ensured by implementing program measures in four priorities (directions): a) formation of a competitive economy of mountain areas; b) abolition of infrastructural restrictions, development of spatially balanced road, industrial and social infrastructure; c) development of tourism potential by preserving and supporting cultural heritage and traditional crafts of the local population; balanced use of natural healing and recreational resources; d) ensuring environmental safety by restoring forests and optimizing the structure of landscapes; improving the sanitary, hygienic and ecological condition of settlements; construction and modernization of anti-erosion, hydrotechnical, anti-karst, anti-avalanche structures, as well as carrying out measures to protect against flooding and inundation, aimed at preventing the development of dangerous geological processes on the territory.

The article found that due to the lack of targeted funding from the state budget, the implementation of the Program in 2020 was only 76%. As with any state program, the issue of financing the State Program for the Development of the Ukrainian Carpathian Region for 2020-2022 deserves special attention. In accordance with the section «Amount of financial, material, technical and labor resources necessary for the implementation of the Program», the financial support of the Program is carried out at the expense of funds provided for in the state budget for the relevant year, funds of local budgets, as well as at the expense of international financial and technical assistance and other sources not prohibited by law. Therefore, in order to achieve the tasks set by the State Program, the authors draw attention to the need to adjust the financial and economic mechanism of its provision, although this is extremely difficult in the conditions of martial law.

Key words: Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians; protection of the Carpathians; protocols to the Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians; sustainability.

Постановка проблеми. Карпатський регіон є унікальним природним, соціальним, етно-культурним та економічним об'єктом. Він є одним з найпривабливіших географічних регіонів Центральної та Східної Європи, який має стратегічне значення у розвитку територій восьми держав, зокрема України.

У Концепції розвитку гірських територій українських Карпат, яка була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2019 р. № 232-р, зазначається, що українські Карпати як гірський регіон, що характеризується високим природно-ресурсним потенціалом і важливим геополітичним розташуванням, мають велике значення для соціально-економічного розвитку Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей, на території яких вони розташовані.

Водночас більшість гірських територій, які розташовані на висоті 400 метрів над рівнем моря і вище, є важкодоступними. Ресурсний потенціал зазначених територій, на яких проживає 978 тисяч громадян у 715 населених пунктах, не реалізований, а рівень їх соціально-економічного розвитку значно нижчий, ніж в цілому в Україні, що призводить до низької якості життя населення, до нарощування диспропорцій в системі господарських комплексів та погіршення інвестиційної привабливості гірських територій, зростання диференціації основних соціально-економічних показників, посилює

депресивність та дотаційність таких територій, призводить до погіршення їх екологічного стану, втрачати потенціалу для відновлення розвитку та стримує збалансований розвиток областей, на території яких розташовані Карпати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній науці України комплексне дисертаційне дослідження міжнародно-правової охорони та регулювання сталого розвитку гірських регіонів провів П.М. Сухорольський [1]. Окремі аспекти імплементації Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат були досліджені в статтях та тезах, авторами яких є Ф.Д. Гамор [2], Б.В. Киндюк [3], Ю.А. Краснова [4], П.В. Мельник [5] та інші вчені. На специфіку екосистемного підходу як основи зазначеної Рамкової конвенції звернув увагу Є.П. Суєтнов [6]. Водночас в юридичній науці України не було проведено комплексного аналізу приписів міжнародно-правових актів, спрямованих на охорону Карпат, а також не досліджено сучасного стану їх імплементації у національне законодавство.

Формулювання мети статті. Метою даної статті є аналіз міжнародно-правових актів, спрямованих на охорону Карпат як унікального природного, соціального, етно-культурного та економічного об'єкта, з'ясування сучасного стану імплементації зазначених міжнародно-правових актів в законодавство України та проведення оцінки рівня ефективності національних нормативно-правових актів, які спрямовані на створення механізмів охорони Карпат.

Виклад основного матеріалу. Ефективна підтримка сталого розвитку Карпатського регіону не може бути забезпечена лише однією країною, тому необхідним є міжрегіональне та транснаціональне співробітництво. Таке транснаціональне співробітництво забезпечується насамперед *Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат*, яка була прийнята 22 травня 2003 року в Києві (далі – Рамкова конвенція). Учасниками зазначеної Конвенції є сім країн Центральної та Східної Європи – Чехія, Угорщина, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина та Україна (далі – Сторони). Рамкова конвенція є другою субрегіональною угодою щодо захисту гірських районів по всьому світі. На думку фахівців у сфері міжнародного права, Карпатська конвенція в основному базується на двох принципах – належного управління та сталого розвитку [7]. В еколого-правовій науці України Є.П. Суєтнов зазначає, що позитивним аспектом Рамкової конвенції та протоколів до неї є екосистемний підхід, який є стратегією комплексного управління природними ресурсами для забезпечення їх збереження і сталого використання на справедливій основі, та сутність якого полягає в управлінні природними екосистемами, які мають безпосереднє значення для людства [8].

Відповідно до Рамкової конвенції сторони проводять всебічну політику та співпрацюють для охорони та сталого розвитку Карпат з метою, зокрема, поліпшення якості життя, зміцнення місцевих економік та громад, збереження природних цінностей та культурної спадщини. Конвенція базується на таких підходах: інтегрований підхід до управління земельними ресурсами; збереження та стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття; просторове планування; сталі та інтегровані управління водними ресурсами та річковими басейнами; сталі сільське та лісове господарство; сталий транспорт та інфраструктура; сталий туризм; промисловість та енергетика; культурна спадщина та традиційні знання; система оцінки/інформації про стан довкілля, моніторинг та раннє попередження. Водночас в юридичній науці України звертається увага на ряд юридичних дефектів зазначеної Конвенції, серед яких П.М. Сухорольський зазначає низьку якість формулювання норм, недостатність положень, що забезпечують реалізацію, відсутність положень щодо реагування на порушення зобов'язань [9].

В Україні Рамкова конвенція була ратифікована Законом України «Про ратифікацію Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат» від 7 квітня 2004 р. № 1672-IV. На виконання зобов'язань України за зазначеною Конвенцією розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 січня 2007 р. № 11-р була схвалена Стратегія виконання Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат. Реалізація Стратегії в рамках виконання Карпатської конвенції передбачається у наступних сферах: 1) нормативно-правового забезпечення; 2) організаційного забезпечення; 3) фінансового забезпечення; 4) науково-освітнього забезпечення; 5) міжнародного співробітництва. Зокрема, у сфері нормативно-правового забезпечення передбачається: удосконалення механізму контролю за дотриманням вимог природоохоронного законодавства; удосконалення економічного механізму природокористування з метою забезпечення невиснажливого використання природних ресурсів; поліпшення законодавчого забезпечення екологічно збалансованої діяльності суб'єктів господарювання; визначення як першочергових питань збереження біо- та ландшафтного різноманіття під час провадження виробничої діяльності насамперед в аграрному, лісовому, транспортному, промисловому та енергетичному секторах економіки; забезпечення прозорості прийняття рі-

шень, пов'язаних із станом довкілля, на всіх рівнях виконавчої влади з метою збереження біо- та ландшафтного різноманіття.

В розвиток Рамкової конвенції 22 травня 2003 р. в м. Києві було підписано *Протокол про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат* [10], метою якого є посилити збереження, відтворення й стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття Карпат в інтересах теперішніх і прийдешніх поколінь. Зокрема, Конференція Сторін затверджує список природних і напівприродних середовищ існування, які знаходяться під загрозою і які є характерними для Карпат (Карпатський червоний список середовищ існування). Кожна Сторона вживає заходів на своїй національній території з метою забезпечення довготривалого збереження, відтворення й сталого використання природних середовищ існування в Карпатах, звертаючи особливу увагу на середовища існування, що знаходяться під загрозою. Крім цього, кожна із Сторін на своїй національній території вживає заходів з метою поліпшення та забезпечення неперервності й зв'язку природних і напівприродних середовищ існування в Карпатах, підтримуючи таким чином поширення та міграцію популяцій диких видів, особливо великих хижаків, та обмін генетичним матеріалом між такими популяціями; вживає заходів для відтворення деградованих середовищ існування в Карпатах; вживає заходів для забезпечення та довготривалого збереження й сталого використання видів флори та фауни, природних для Карпат; проводить політики, спрямовані на запобігання інтродукції або вивільненню інвазивних чужорідних видів та (або) генетично модифікованих організмів, які можуть мати негативний вплив на навколишнє природне середовище й можуть впливати на біорізноманіття, екосистеми, середовища існування або види Карпат.

Відповідно до своїх завдань, визначених у Рамковій конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат стосовно розвитку всеосяжної політики та співробітництва для охорони та сталого розвитку Карпат, Сторони 27 травня 2011 року в м. Братислава підписали *Протокол про стале управління лісами до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат* [11]. Для досягнення зазначеної вище мети Сторони вживають заходів і співробітничать з підтримки або збільшення лісового покриву, забезпечення продуктивних функцій лісів та їхньої ролі в розвитку сільської місцевості, сприяння раціональному використанню деревини як екологічно безпечного та відновлювального матеріалу, сприяння сталому використанню недеревних лісових продуктів, поліпшення загального стану та життєстійкості лісів, поліпшення збереження й сталого використання компонентів біологічного різноманіття лісів, визначення та охорони природних лісів, особливо пралісів, сприяння відновленню лісів наближених до природних, посилення ролі лісового сектора в пом'якшенні наслідків зміни клімату, поліпшення охоронних лісових функцій, підтримка культурної спадщини лісів, посилення соціальної функції лісів, сприяння участі регіональних і місцевих органів та громад в управлінні лісами, посилення управління та правозастосування в лісовому секторі з особливою увагою до боротьби з нелегальною заготівлею лісу та пов'язаною із цим торгівлею, визначення, розробки та використання практичного досвіду в управлінні лісами та наближеному до природи веденню лісового господарства та ін.

Відповідно до ст. 9 Рамкової конвенції 27 травня 2011 р. в м. Братислава було підписано *Протокол про сталий туризм до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат* [12]. Згідно зазначеного Протоколу Кожна Сторона розробляє та впроваджує на своїй національній території політики і стратегії з метою розвитку сталого туризму й управління та моніторингу в Карпатах, враховуючи при цьому політики й стратегії, які розроблені та впроваджуються іншими Сторонами. Кожна Сторона вживає заходів для просування Карпатського регіону як центру сталого туризму, що ґрунтується на унікальній спільній природній, культурній, традиційній та історичній спадщині Карпат. У Протоколі «сталий туризм» визначається як туризм, який передбачає стале використання природних ресурсів, перешкоджає загрозам для біологічного та ландшафтного різноманіття, від якого він внутрішньо залежить, і мінімізує негативний вплив на довкілля, екологію, культуру та соціум; забезпечує освітні можливості, підвищуючи рівень знань та повагу до природних екосистем і біологічних ресурсів; враховує соціально-культурну автентичність місцевого населення, зберігаючи їх сформовану існуючу культурну спадщину і традиційні цінності, робить внесок в міжкультурне взаєморозуміння та сприяння толерантності; робить внесок в забезпечення життєздатної, довгострокової економічної діяльності, надаючи соціально-економічні вигоди, що розподіляються справедливо, усім заінтересованим сторонам, зокрема стабільну зайнятість та можливості отримання прибутку й соціальні послуги місцевим громадам, а також сприяє подоланню бідності.

В розвиток Рамкової конвенції 26 вересня 2014 року в м. Мікулов (Чеська Республіка) Сторони підписали *Протокол про сталий транспорт до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат* [13]. Метою зазначеного Протоколу є посилення та сприяння співробітництву Сторін для розвитку сталого вантажного і пасажирського транспорту та відповідної транспортної інфраструктури в Карпатах на користь теперішнього і майбутніх поколінь з метою сприяння сталому розвитку регіону при цьому уникаючи, зменшуючи та, за необхідності, пом'якшуючи і компенсуючи негативні екологічні та соціально-економічні наслідки розвитку транспорту і відповідної інфраструктури. Для досягнення вищевказаних цілей, Сторони будуть співробітничати, зокрема, щодо: політики планування та розвитку сталого транспорту і транспортної інфраструктури, які враховують особливості гірського середовища; розробки політики сталого розвитку мультимодальних перевезень, які забезпечують соціально-економічні переваги мобільності та доступу до міських, сільських, віддалених і туристичних районів Карпат; зменшення негативного впливу на здоров'я людини та покращення безпеки пересування на транспорті; розробки і просування екологічно безпечних моделей та систем транспорту; об'єднання планування сталого транспорту і управління транспортним рухом в Карпатах, уникаючи перевищення пропускної спроможності через Карпати, по можливості; забезпечення інфраструктурної функціональності транспортної мережі; покращення або підтримка транспортної інфраструктури стосовно ефективності, безпеки, забезпечення безпеки пасажирської та вантажної мобільності та ін.

Природно-кліматичні, економічні, соціальні, демографічні, культурні особливості гірської зони Карпат та специфіка ведення сільськогосподарського виробництва в регіоні обумовлюють необхідність організації аграрного виробництва на основі концепції сталого розвитку. Ефективна підтримка сталого розвитку в аграрному секторі Карпатського регіону разом із інтегрованим підходом до сільської місцевості не може бути забезпечена лише однією країною, тому необхідним є міжрегіональне та транснаціональне співробітництво. Таке транснаціональне співробітництво у сфері сільськогосподарського виробництва передбачається *Протоколом з розвитку сільського господарства та сільської місцевості* до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат від 12 жовтня 2017 р., депозитарієм якого є Уряд України [14].

Згідно зі ст. 7 Карпатської конвенції, метою зазначеного Протоколу є підтримка сталого управління земельними ділянками, що традиційно обробляються людиною, на користь нинішньому і майбутньому поколінням. Для досягнення вищезазначеної мети Сторони гармонізують і координують свої зусилля з метою комплексного управління земельними ресурсами, посилення інтеграції екологічних аспектів у сільськогосподарську політику, водночас підвищуючи якість життя, зміцнюючи місцеві економіки та громади і зберігаючи природні цінності та культурну спадщину.

Аналіз приписів Протоколу дає підстави для висновку, що закладена до нього стратегія розвитку сільської місцевості Карпатського регіону характеризуються інтегративним, всеохоплюючим і цілісним підходом з урахуванням специфічних умов гір і передгір'я та ґрунтується на концепції сталого розвитку [15]. У ст. 3 Протоколу «стале сільське господарство та розвиток сільських територій» (SARD) визначається як управління та збереження природно-ресурсної бази, а також спрямованість технологічних та інституційних змін, щоб забезпечити досягнення та подальше задоволення людських потреб нинішнього та майбутніх поколінь. Необхідно зазначити, що сталий розвиток має надзвичайне значення для ведення сільськогосподарської діяльності в гірських районах України, оскільки господарська діяльність впливає не тільки на якість і безпечність харчових продуктів, але й на стан сільських територій як місця проживання селян, а також стан екосистеми в цілому.

В Україні є окремі приклади ведення сталого сільського господарства. Так, на Косівщині було реалізовано локальний проект SEPS за фінансування DEFRA «Запровадження природоохоронних засад агрокультури на Косівщині для сталого розвитку регіону», який був впроваджений Національним природним парком «Гуцульщина» (м. Косів Івано-Франківської області). З метою зменшення антропогенного навантаження на природні ландшафти, у ході проекту було розроблено програму і запроваджено заходи щодо масового культивування лікарських рослин, ягід, грибів, вирощування новорічних ялинок, відтворення та розведення аборигенних видів і порід свійських тварин [16].

Отже, Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат та протоколи до неї, які ратифіковані Україною та є частиною національного законодавства, забезпечують: а) комплексне правове регулювання охорони Карпат, як унікального природного, соціального, етно-культурного та економічного об'єкта, яке базується на принципах належного управління та сталого розвитку; б) інтегрований підхід до правової охорони Карпат в частині збереження і сталого використання біологічного та

ландшафтного різноманіття, сталого управління лісами, сталого туризму, сталого транспорту, сталого розвитку сільського господарства та сільської місцевості; в) екосистемний підхід до використання та збереження природних ресурсів українських Карпат.

В юридичній науці України П.М. Сухорольський до головних завдань держав-учасниць Рамкової конвенції у процесі їхньої внутрішньодержавної імплементації відносить прийняття національного гірського законодавства, яке враховує екологічні, економічні та соціальні особливості гірських регіонів та забезпечує вищий рівень охорони довкілля гірських регіонів порівняно із прилеглими рівнинними територіями [17]. Так, 3 квітня 2019 р. Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням № 232-р схвалив Концепцію розвитку гірських територій українських Карпат, а 22 липня 2019 р. Президент України підписав Указ «Про розвиток регіону українських Карпат», яким зобов'язав Кабінет Міністрів України затвердити у двомісячний строк Державну програму розвитку регіону українських Карпат на 2020–2022 роки з урахуванням Концепції розвитку гірських територій українських Карпат. Уряд визначив Міністерство розвитку громад та територій України (далі – Мінрегіон) головним виконавцем заходів з розвитку регіону українських Карпат і зокрема підготовки та подання на затвердження Уряду Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020–2022 р.

Програма створювалася у співпраці Уряду, місцевої влади та міжнародних партнерів. Протягом червня-вересня у Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях та у Києві пройшли круглі столи з обговорення питань створення Державної програми. Ці дискусії – частина проекту «Сталий розвиток Українських Карпат», який реалізує Українська асоціація районних та обласних рад в рамках діяльності Ресурсного центру зі сталого місцевого розвитку у партнерстві з Посольством Республіки Польща та Мінрегіоном. Кабінет Міністрів України 20 жовтня 2019 р. постановою № 880 затвердив Державну програму розвитку регіону українських Карпат на 2020–2022 роки [18] (далі – Державна програма).

Важливість розвитку регіону українських Карпат, як зазначає цей документ, розглядається в контексті пріоритетів державної регіональної політики та Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 р., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 385, щодо поліпшення якості життя, зміцнення місцевої економіки та громад, збереження природних цінностей та культурної спадщини, розвитку транскордонного та міжрегіонального співробітництва. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 р.р., затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 695, яка замінила зазначену у Державній програмі, своїх пріоритетів розвитку регіону українських Карпат не змінила.

З метою визначення пріоритетів розвитку гірських територій, створення необхідних організаційних, правових та фінансових передумов для сталого розвитку гірських територій українських Карпат, підвищення їх конкурентоспроможності, поліпшення якості життя та економічного благополуччя населення, що на них проживає, Державною програмою визначаються шляхи і способи розв'язання проблем, завдання та заходи, а також очікувані результати виконання програми. Необхідно зазначити, що Державна програма ґрунтується насамперед на приписах українських законів та підзаконних нормативно-правових актів, зокрема: Закон України «Про статус гірських населених пунктів в Україні», від 15 лютого 1995 р., Постанова Кабінету Міністрів України «Про перелік населених пунктів, яким надається статус гірських» від 11 серпня 1995 р. № 647, Розпорядження Кабінету Міністрів України «Деякі питання збереження української частини природного об'єкта всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Букові праліси і давні ліси Карпат та інших регіонів Європи» та сталого розвитку прилеглих до нього територій» від 21 листопада 2018 р. № 892-р та ін. Державна програма базується також на приписах міжнародно-правових актів, які ратифіковані Україною (Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат та протоколи до неї), а також практиці їх реалізації.

Обраний у Державній програмі варіант досягнення поставленої мети полягає у розв'язанні проблеми програмно-цільовим методом, тобто шляхом виконання цієї Програми, що передбачає здійснення комплексних заходів, спрямованих на стимулювання соціально-економічного розвитку регіону українських Карпат, створення системи інтегрованого управління програмними заходами та моніторингу їх виконання, запровадження державного регулювання планування гірських територій шляхом розроблення та впровадження в управлінську діяльність містобудівної документації державного та регіонального рівня, вироблення механізму консолідації зусиль центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань та міжнародних організацій, що надають міжнародну технічну допомогу для розвитку Карпатського регіону.

Досягнення мети Державної програми забезпечуватиметься шляхом виконання програмних заходів за чотирма пріоритетами (напрямами):

формування конкурентної економіки гірських територій шляхом розвитку традиційних і найбільш перспективних для регіону видів господарської діяльності, впровадження природозберігаючих інноваційних технологій у виробництво сільськогосподарської продукції; розроблення та забезпечення реалізації економічних проектів із пріоритетних для гірських територій напрямів соціально-економічного розвитку; створення нових робочих місць та підвищення рівня зайнятості населення;

скасування інфраструктурних обмежень, розбудова просторово збалансованої дорожньої, виробничої та соціальної інфраструктури шляхом розроблення схеми планування гірських територій українських Карпат; забезпечення розбудови транспортної мережі, систем зв'язку і телекомунікацій та мереж електропостачання; будівництва доріг, мостів і штучних споруд, які сполучають гірські населені пункти та адміністративні центри;

розвиток туристичного потенціалу шляхом збереження та підтримки культурної спадщини та традиційних ремесел місцевого населення; збалансоване використання природних лікувальних та рекреаційних ресурсів, збереження здатності природних комплексів до самовідтворення; прокладення нових та облаштування існуючих туристичних маршрутів;

забезпечення екологічної безпеки шляхом відновлення лісів та оптимізації структури ландшафтів; поліпшення санітарно-гігієнічного та екологічного стану населених пунктів; будівництва та модернізації протиерозійних, гідротехнічних, протикарстових, протилавинних споруд, а також проведення заходів із захисту від підтоплення і затоплення, спрямованих на запобігання розвитку небезпечних геологічних процесів на території.

Таким чином, передбачені Державною програмою пріоритетні напрямки сталого розвитку гірських територій українських Карпат повністю імплементують положення Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат та протоколів до неї. Також такий підхід цілком узгоджується зі світовою практикою розвитку гірських територій, що є проблемними у всьому світі [19]. В той же час наша держава не підтримала раніше висловлену ініціативу щодо створення територій пріоритетного розвитку у гірській регіонах України [20].

Як і для будь-якої державної програми, питання фінансування Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020–2022 р.р. заслуговує на окрему увагу. Відповідно до розділу «Обсяг фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів, необхідних для виконання Програми» фінансове забезпечення Програми здійснюється за рахунок коштів, що передбачаються у державному бюджеті на відповідний рік, коштів місцевих бюджетів, а також за рахунок міжнародної фінансової і технічної допомоги та інших джерел, не заборонених законодавством. Реалізація заходів Програми за рахунок коштів державного бюджету здійснюється за принципом відкритої конкуренції за державні фінансові ресурси на конкурсних засадах з урахуванням економічної та соціальної доцільності фінансування. Обсяг видатків на виконання Програми визначається щороку під час складання проектів державного та місцевих бюджетів на відповідний рік з урахуванням їх реальних можливостей.

Фінансуватися проекти Державної програми будуть з різних державних фондів, зокрема – з Державного фонду регіонального розвитку, на який лише на наступний рік передбачили 7,5 млрд грн [21]. Листом Мінрегіону від 10.09.2019 № 7/7.3/14423-19 Мінфіну, серед іншого, надано пропозиції щодо запровадження у 2020 році нової бюджетної програми «Підтримка розвитку регіону українських Карпат» у сумі 2 млрд грн. Відповідно до Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення економічного зростання, стимулювання розвитку регіонів та запобігання корупції» від 20 вересня 2019 р. Кабінету Міністрів України доручено передбачити під час доопрацювання проекту закону про Державний бюджет України на 2020 рік відповідно до обґрунтованих потреб кошти на здійснення заходів, спрямованих на стимулювання економічного зростання, підвищення соціальних стандартів, **розвиток гірських територій українських Карпат**, а також збільшення обсягу коштів Державного фонду регіонального розвитку [22].

Результати виконання Державної програми представлені у **Звіті по виконанню у 2020 році Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки**, підготовленому Мінрегіоном України [23]. Аналіз зазначеного звіту показав, що цільового фінансування з Державного бюджету України на реалізацію завдань та заходів Програми у 2020 році передбачено так і не було. Водночас за інформацією, отриманою від обласних державних адміністрацій, у 2020 році на реалізацію заходів в рамках Програми було спрямовано близько 1 971 073,5 тис. гривень,

у тому числі 1 888 286,0 тис. гривень – за рахунок коштів державного бюджету, залучених в рамках виконання інших бюджетних програм, 81 857,4 тис. гривень – місцевих бюджетів, 930,0 тис. гривень – за рахунок інших джерел. Отже, через відсутність цільового фінансування з державного бюджету, виконання Програми у 2020 році склало лише 76%. З метою забезпечення належної реалізації завдань та заходів Програми в наступних роках було запропоновано під час коригування показників Державного бюджету України на 2021 рік розглянути питання щодо цільового фінансування Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки. Окрім того, пропонується місцевим органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування опрацювати питання щодо залучення інших незаборонених законодавством джерел фінансування на реалізацію заходів Програми.

В той же час за зазначений період було досягнуто очікуваних результатів від реалізації Програми у 2020 році шляхом виконання низки завдань та заходів, зокрема: створено 3217 нових робочих місць; на 9 підприємствах запроваджено лінії з переробки відходів лісового господарства; створено 10 нових сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; надано фінансову підтримку 244 суб'єктам малого і середнього підприємництва, які провадять діяльність на території гірських населених пунктів; реконструйовано та побудовано доріг загальною протяжністю 145,6 км.; створено 12 туристично-інформаційних центрів; облаштовано 29 нових об'єктів туристичної та рекреаційної інфраструктури на території гірських населених пунктів; створено 5 культурно-мистецьких комплексів, музеїв; забезпечено відтворення лісів на 100 % площі суцільних зрубів попереднього року; проведено роботи з берегоукріплення на 17 об'єктах; збудовано 3 полігони ТПВ із влаштуванням сміттесортувальних ліній; проведено будівництво очисних споруд та каналізаційних мереж на території 9 гірських населених пунктів; на території 5 гірських населених пунктів впроваджено системи роздільного збирання та сортування побутових відходів; тощо.

Необхідно звернути увагу, що Звіт по виконанню у 2021 році Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки допоки ще не оприлюднено у зв'язку із початком війни.

Сфокусованими навколо проблематики і перспектив відновлення і покращення якості життя населення в областях регіону є пріоритети, визначені у регіональних стратегіях розвитку Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей на період до 2027 року. Відповідно, логічно аби вказані там орієнтири політики стабілізації соціальної й екологічної сфер у контексті зростання якості життя населення були узгоджені зі подоланням депресивності соціально-економічного розвитку, зокрема гірських та прикордонних районів, інклюзією їх соціальної та іншої інфраструктури, збалансованим просторовим розвитком, охороною та збереженням довкілля; було витримано розведення кінцевих результатів політики за стратегічним та базисним напрямками [24]. В економічній науці пропонується вдосконалити правове регулювання у сфері державної політики покращення якості життя населення Карпатського регіону України шляхом прийняття Комплексної програми покращення якості життя населення в межах Державної програми розвитку регіону українських Карпат з такими підпрограмами (блоками): формування цифрової інфраструктури та розвиток старт-міст, територій; розвиток галузей зеленої економіки; забезпечення безпеки споживання; резистентна охорона здоров'я; соціальна відповідальність підприємництва та суспільства; збалансування ринку праці й нових форм зайнятості; чистий та безпечний життєвий простір [25]. На думку авторів цієї ідеї, подальший розвиток системи програмування політики покращення якості життя населення регіону має знайти своє продовження у межах внутрішніх обласних програм соціально-економічного та культурного розвитку, стратегічних і операційних рішень територіальних громад [26]. На жаль, зазначені вчені не наводять фінансово-правового підґрунтя прийняття такої програми. Хоча ідея більш чіткої взаємоузгодженості державної та регіональних програм розвитку Карпатського регіону видається слушною.

Висновки: 1) Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат та протоколи до неї, які ратифіковані Україною та є частиною національного законодавства, забезпечують: а) комплексне правове регулювання охорони Карпат, як унікального природного, соціального, етно-культурного та економічного об'єкта, яке базується на принципах належного управління та сталого розвитку; б) інтегрований підхід до правової охорони Карпат в частині збереження і сталого використання біологічного та ландшафтного різноманіття, сталого управління лісами, сталого туризму, сталого транспорту, сталого розвитку сільського господарства та сільської місцевості; в) екосистемний підхід до використання та збереження природних ресурсів українських Карпат; 2) передбачені Державною програмою розвит-

ку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки пріоритетні напрямки сталого розвитку гірських територій українських Карпат цілком імплементують положення Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат та протоколів до неї; 3) для досягнення поставлених зазначеною Державною програмою завдань має бути скорегований фінансово-економічний механізм її забезпечення, хоча в умовах воєнного стану це надзвичайно складно.

Список використаних джерел:

1. Сухорольський П.М. Міжнародно-правова охорона та регулювання сталого розвитку гірських регіонів (Альпійська і Карпатська конвенції): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів, 2010. 240 с.
2. Гамор Ф.Д. Щодо реалізації в Україні положень Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат. *Екологічні та соціально-економічні аспекти збереження етнокультурної та історичної спадщини Карпат*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 1-5 вересня 2005 р., м. Рахів. Рахів, 2005. С. 273–277.
3. Киндюк Б.В. Карпатська конвенція: історія створення та шляхи імплементції. *Право і суспільство*. 2013. № 2. С. 3–8.
4. Krasnova, Y. International legal regulation of environmental security. *Administrative Law and Process*. 2016. № 1 (15). С. 96–105.
5. Мельник П.В. Правова охорона лісів Карпатського регіону України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2002. 44 с.
6. Суєтнов Є.П. Екосистемний підхід як основа Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат. *Екологічне право*. 2020. Вип. 2. С. 21–26.
7. Tamburelli G. The Carpathian Convention. Sustainable Development and Transboundary Cooperation in Mountain Region. *The Alpine and the Carpathian Conventions* / Balázs Majtenyi, Gianfranco Tamburelli (editors). Institute for Legal Studies of Hungarian Academy of Sciences, Institute for International Legal Studies of National Research Council (Italy). Budapest: L'Harmattan Publishers, 125–137 (с. 127).
8. Суєтнов Є.П. Екосистемний підхід як основа Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат. *Екологічне право*. 2020. Вип. 2. С. 25.
9. Сухорольський П.М. Міжнародно-правова охорона та регулювання сталого розвитку гірських регіонів (Альпійська і Карпатська конвенції): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів, 2010. С. 9.
10. В Україні Протокол було ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Протоколу про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, підписаної у м. Києві 22 травня 2003 року» від 04.09.2009 № 1621-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 4. Ст. 17.
11. В Україні Протокол було ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Протоколу про стале управління лісами до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат» від 16.10.2012 № 5432-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 43. Ст. 621.
12. В Україні Протокол було ратифіковано Законом України «Про приєднання до Протоколу про сталий туризм до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат» від 22.02.2017 № 1905-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 13. Ст. 150.
13. В Україні Протокол було ратифіковано Законом України «Про ратифікацію Протоколу про сталий транспорт до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат» від 16.03.2016 № 1028-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 16. Ст. 165.
14. В Україні Протокол було ратифіковано Законом України «Про приєднання до Протоколу про сталий розвиток сільського господарства та сільської місцевості до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат» від 02.12.2020 № 1038-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 1. Ст. 7.
15. Коваленко Т.О. Правові аспекти ведення сільськогосподарського виробництва в гірських регіонах України. *Історико-правовий часопис*. 2019. № 13. С. 54–61.
16. Carpathian Convention: Questions and Answers (Plain Language Guide, book 1) (2007). Kyiv. Retrieved from http://www.dossier.org.ua/sites/default/files/carp_conv_engl_01.pdf.

17. Сухорольський П.М. Міжнародно-правова охорона та регулювання сталого розвитку гірських регіонів (Альпійська і Карпатська конвенції): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів, 2010. С. 10.
18. Ресурсний центр зі сталого місцевого розвитку. Регіон українських Карпат має орієнтир для розвитку до 2022 року. <https://rozvytok.in.ua/4531-rehion-ukrainskykh-karpat-maie-orientyr-rozvytku-na-naiblyzhchi-try-roky-tse-rezultat-spivpratsi-tsentralnoi-mistsevoivlady-ta-mizhnarodnykh-partneriv>.
19. Жук П.В. Методологічні основи та практичні завдання сталого розвитку гірських територій України. *Регіональна економіка*. 2014. № 3. С. 68-69.
20. Жук П.В. Території пріоритетного розвитку як форма активізації інвестиційної діяльності в гірських зонах України. *Регіональна економіка*. 2012. № 3. С. 75–85. Жук П.В. Методологічні основи та практичні завдання сталого розвитку гірських територій України. *Регіональна економіка*. 2014. № 3. С. 66–75.
21. Ресурсний центр зі сталого місцевого розвитку. Регіон українських Карпат має орієнтир для розвитку до 2022 року. <https://rozvytok.in.ua/4531-rehion-ukrainskykh-karpat-maie-orientyr-rozvytku-na-naiblyzhchi-try-roky-tse-rezultat-spivpratsi-tsentralnoi-mistsevoivlady-ta-mizhnarodnykh-partneriv>.
22. Децентралізація. Державна програма розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки: текст + додатки. <https://decentralization.gov.ua/news/11758>.
23. Міністерство розвитку громад та територій (2021). Звіт по виконанню у 2020 році Державної програми розвитку регіону українських Карпат на 2020-2022 роки <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/derzhavna-rehional-na-polityka/rozvitok-girskih-teritoriy/monitoring-uk/zvit-po-vykonannyu-u-2020-rozci-derzhavnoyi-programy-rozvytku-regionu-ukrayinskykh-karpat-na-2020-2022-roky/>.
24. Васильців Т.Г., Харчевнікова Л.С. Концептуальні положення регіональної програми покращення якості життя населення карпатського регіону України: екологічні та соціальні детермінанти. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2021. № 6. Том 1. С. 18.
25. Васильців Т.Г., Харчевнікова Л.С. Концептуальні положення регіональної програми покращення якості життя населення карпатського регіону України: екологічні та соціальні детермінанти. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2021. № 6. Том 1. С. 23.
26. Васильців Т.Г., Харчевнікова Л.С. Концептуальні положення регіональної програми покращення якості життя населення карпатського регіону України: екологічні та соціальні детермінанти. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2021. № 6. Том 1. С. 20.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ

Козмуляк К.А.,

*кандидат юридичних наук, асистент кафедри публічного права юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0002-4989-3669
k.kozmulyak@chnu.edu.ua*

Козмуляк К.А. Правове регулювання охорони довкілля під час збройних конфліктів на прикладі України.

У статті проаналізовано вплив військових дій на стан екосистем та окремих природних ресурсів в Україні. На підставі аналізу українських та зарубіжних джерел зроблено висновок про катастрофічну шкоду довкіллю, яку завдано військовою агресією Російської Федерації. Зокрема, збитки навколишньому середовищу станом на вересень 2022 року оцінені майже у 1 трильйон гривень та щоденно продовжують зростати.

Зважаючи на те, що вплив на довкілля під час збройних конфліктів майже завжди має транскордонний характер, було проаналізовано положення міжнародних актів, які врегульовують це питання. Це Стокгольмська декларація 1972 року; Всесвітня хартія природи; Декларація Ріо-де-Жанейро 1992 року; Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище; Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосуються захисту жертв міжнародних збройних конфліктів; Конвенція про заборону розробки, виробництва, нагромадження і застосування хімічної зброї та її знищення. Встановлено, що усі названі документи закликають міжнародну спільноту вживати заходів, спрямованих на запобігання або мінімізацію руйнівного впливу на навколишнє середовище під час військових дій.

Окрему увагу автор звернула на українське законодавство. Вимога неухильно дотримуватись положень міжнародного гуманітарного права, в тому числі, в контексті охорони навколишнього природного середовища, міститься у Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України. У Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року відзначено, що вкрай необхідним є вирішення питання доступу до об'єктів військово-оборонного промислового комплексу для здійснення відповідного нагляду та контролю за дотриманням на цих об'єктах природоохоронного законодавства. Окремий блок нормативних актів присвячено правому врегулюванню порядку та методик визначення шкоди і збитків, завданих довкіллю України внаслідок збройної агресії Російської Федерації.

Незважаючи на те, що війна триває, вже спостерігається розвиток нормативних актів, спрямованих на врегулювання відбудови зруйнованих чи пошкоджених територій та об'єктів. Автором проаналізовано окремі з них, виявлено недоліки за запропоновано шляхи їх усунення.

Ключові слова: охорона довкілля, екологічна безпека, військова агресія, міжнародне гуманітарне право, охорона довкілля під час збройних конфліктів.

Kozmuliak K. Legal Regulation of Environmental Protection during Armed Conflicts on the Example of Ukraine.

The article analyzes the impact of military operations on the state of ecosystems and individual natural resources in Ukraine. Based on the analysis of Ukrainian and foreign sources, it was made a conclusion about the catastrophic damage to the environment caused by the military aggression of the Russian Federation. In particular, the environmental damage as of September 2022 is estimated at almost 1 trillion hryvnias and continues to grow daily.

Taking into account the fact that the impact on the environment during armed conflicts almost always has a transboundary nature, author analyzed the provisions of international acts that regulate this problem. These

are the Stockholm Declaration (1972); the World Charter of Nature; the Rio Declaration on Environment and Development (1992); the Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques; Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts; Convention on the prohibition of the development, production, stockpiling and use of chemical weapons and on their destruction. It was established that all the mentioned documents call on the international community to take measures for preventing or minimizing the destructive impact on the environment during military operations.

The author paid particular attention to Ukrainian legislation. The Instruction on the Procedure for Implementing the Norms of International Humanitarian Law in the Armed Forces of Ukraine requires following the provisions of international humanitarian law, including, in the context of environmental protection. In the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine for the Period Until 2030, it is noted that it is absolutely necessary to solve the issue of access to the objects of the military-defense industrial complex in order to carry out appropriate supervision and control over compliance with environmental legislation at these objects. A separate block of normative acts is devoted to the legal regulation of the procedure and methods of determining damage and losses caused to the environment of Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation.

Despite the fact that the war continues, the development of normative acts aimed at regulating the reconstruction of destroyed or damaged territories and objects is already being observed. The author analyzed some of them, identified shortcomings and proposed ways to eliminate them.

Key words: environmental protection, ecological safety, military aggression, international humanitarian law, environmental protection during armed conflicts.

Міжнародні дослідження зазначають, що війни, починаючи з Першої Світової, чимдалі більше впливають на екосистеми. Це пов'язано зі збільшенням потенціалу сучасної зброї, яка завдає більшої шкоди навколишньому середовищу [1]. Війна в Україні вплинула не лише на продовольчу безпеку, а й несе економічні та екологічні наслідки для всіх країн світу. Сьогодні вкрай важко оцінити наслідки, які принесла військова агресія Російської Федерації України. За словами Міністра захисту довкілля та природних ресурсів України (далі – Міндовкілля) Руслана Стрільця, *збитки довкіллю, які верифіковані на вересень 2022 року, оцінюють у майже 1 трильйон гривень* [2].

Пересування великогабаритної військової техніки та вибухівки завдає шкоди середовищам існування як усередині, так і за межами охоронюваних територій. Відповідно до супутникових даних Європейської інформаційної системи про лісові пожежі, пожежі, спричинені нападами, вже пошкодили понад 100 000 гектарів природних екосистем. Держлісагентство України вже зафіксувало у 78 разів більше пожеж, ніж за аналогічний період минулого року. За інформацією Міндовкілля, щонайменше 900 природоохоронних територій, які разом охоплюють 1,2 мільйона гектарів або 30% усіх природоохоронних територій в Україні, постраждали від обстрілів, бомбардувань, нафтового забруднення та військових маневрів. Деякі території Смарагдової мережі знаходяться під загрозою повного знищення [3].

Значного забруднення в результаті війни зазнає атмосферне повітря. За даними Президента України, з 24 лютого 2022 року РФ випустила по Україні близько 3,5 тисяч ракет [4]. Під час детонації ракет та снарядів утворюється низка хімічних сполук – чадний газ, бурий газ, діоксид азоту, формальдегід та ін., які забруднюють навколишнє середовище. Крім цього, Росія обстрілює українські нафтобази та промислові підприємства, які використовують у своїй діяльності різні хімічні речовини. Масштабні пожежі на інфраструктурних та промислових об'єктах призводять до отруєння повітря особливо небезпечними речовинами.

Очевидно, що вже зараз війна, яку Росія розв'язала в Україні, безпосередньо зачіпає і питання водної безпеки. Окупанти обстрілюють водну інфраструктуру, замінують дамби, проводять воєнні операції на території Чорного та Азовського морів. У результаті приблизно 1,4 мільйона людей у країні зараз не мають доступу до безпечної води, а ще 4,6 мільйона людей мають обмежений доступ [5].

Окреме занепокоєння викликає ядерний тероризм з боку Росії. 24 лютого 2022 року під час вторгнення російські війська захопили Чорнобильську атомну електростанцію та інші атомні об'єкти в Чорнобильській зоні відчуження та пробули там до 31 березня. Наразі у зоні відчуження триває інвентаризація та оцінка розміру завданих російською окупацією збитків. За попередніми підрахунками шкода від дій російських військ на цій території становить майже 2,5 млрд. гривень [6]. Грінпіс заявив, що виявив підвищений рівень радіації в деяких місцях, де російські війська вирили окопи в

зоні відчуження [7]. Продовжує працювати в окупації Запорізька АЕС. Присутність російських військових сил на Запорізькій АЕС заважає оператору та українській владі виконувати свої зобов'язання з ядерної та радіаційної безпеки відповідно до міжнародних конвенцій і стандартів безпеки МАГАТЕ, а також заважає МАГАТЕ виконувати свій мандат із гарантій.

Катастрофічні наслідки війни для навколишнього середовища в Україні важко переоцінити. Міндовкілля щотижнево розміщує на своєму офіційному сайті дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля, міжнародні організації також періодично публікують профільні звіти про вплив війни на окремі природні ресурси. Відтак постає питання чи існують механізми, здатні запобігти завданню екологічної шкоди, а в разі її настання – компенсувати та притягнути винних суб'єктів до відповідальності?

Ця проблематика останнім часом привертає особливу увагу українських вчених-правників. Проблеми правової охорони довкілля в зоні бойових дій та пост-конфліктних зонах ставали предметом досліджень Г. Балюк, А. Дмитрієва, А. Грубінко, О. Задорожнього, А. Кучер, М. Медведєвої, О. Шомпол та інших. Ці роботи були присвячені питанням охорони довкілля та забезпеченню екологічної безпеки внаслідок російської агресії, розпочатої у 2014 році. З лютого 2022 року, з моменту повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України потреба у вирішенні окресленої проблеми тільки посилилась. Відтак, метою цієї статті є аналіз правового регулювання охорони навколишнього природного середовища від ризиків, спричинених військовою агресією Російської Федерації в Україні.

Зважаючи на те, що вплив на навколишнє природне середовище під час військових дій майже завжди є транскордонним, вважаємо за необхідне проаналізувати міжнародні акти, які спрямовані за запобігання або, принаймні, зменшення негативного впливу військових дій на довкілля. Стокгольмська декларація 1972 року закріпила положення про те, що людина та навколишнє середовище мають бути позбавлені від використання ядерної та інших видів зброї масового знищення (принцип 26) [8]. У Всесвітній хартії природи (1982 р.) зазначається, що допоки людство не навчиться жити в мирі та не відмовиться від війни і виробництва зброї, неможливо буде зберегти довкілля. Хартія закликає утримуватися від військових дій, які завдають шкоди природі. Природа повинна бути захищена від деградації, спричиненої війною чи іншими ворожими діями [9].

Декларація Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку 1992 року проголосила, що війна неминуче чинить руйнівний вплив на процес сталого розвитку. Тому держави повинні поважати міжнародне право, що забезпечує захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів, та мають співпрацювати, за необхідності, у справі його подальшого розвитку (принцип 24) [10].

Варто відзначити, що військові зіткнення між російськими та українськими збройними силами є міжнародним збройним конфліктом, який регулюється міжнародним гуманітарним правом. У межах договірного міжнародного гуманітарного права в сучасних умовах є низка положень міжнародних договорів, які прямо чи опосередковано спрямовані на захист навколишнього середовища під час збройних конфліктів.

Базовим міжнародно-правовим актом у сфері захисту природного середовища під час військових конфліктів є Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1976 року [11]. Конвенція забороняє державам-учасницям вдаватися до військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки, як способи руйнування, заподіяння шкоди або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі-учасниці. Положення названої конвенції доповнюються і деталізуються у Додатковому протоколі до Женевських конвенцій, що стосуються захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. [12]. Він містить норми, безпосередньо спрямовані на охорону навколишнього середовища під час збройних конфліктів. Згідно зі статтею 35 Протоколу I заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдають широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу. Стаття 55 зазначає, що при веденні воєнних дій має бути виявлена турбота про захист природного середовища від широкої, довгочасної і серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдають такої шкоди природному середовищу й тим самим завдають шкоди здоров'ю або виживанню населення. Окремо наголошено на забороні заподіяння шкоди природному середовищу як репресалії.

Серед угод, які містять норми щодо охорони навколишнього середовища під час збройних конфліктів, варто також назвати Конвенцію про заборону розробки, виробництва, нагромадження і застосування хімічної зброї та її знищення (1993 р.) [13]. Відповідно до неї кожна держава-учасниця під час виконання своїх зобов'язань, приділяє першочергову увагу дотриманню режиму безпеки людей та захисту навколишнього середовища і, відповідно, здійснює співробітництво з іншими державами-учасницями у цьому напрямку.

27 травня 2016 року учасники Асамблеї ООН з навколишнього середовища прийняли резолюцію «Захист довкілля в районах, уражених збройними конфліктами» UNEP/EA.2/Res.15. За твердженнями неурядових організацій, цей документ став найбільш значущою резолюцією такого роду з 1992 року [14]. Резолюція визнала роль здорових екосистем та регульованих стійким чином ресурсів у зниженні ризику виникнення збройних конфліктів. У ній також підтверджена тверда відданість повному здійсненню Цілей у сфері сталого розвитку, перелічених у резолюції 70/1 Генеральної Асамблеї під назвою «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку на період до 2030 року» [15].

6 грудня 2017 року у Найробі Асамблея ООН з навколишнього середовища ухвалила резолюцію «Пом'якшення наслідків та обмеження забруднення довкілля у районах, вражених збройними конфліктами та тероризмом». Резолюція визначила подальші завдання Програми ООН з навколишнього середовища (далі – ЮНЕП) з направлення спеціальних термінових місій та надання допомоги країнам, які страждають від збройних конфліктів або у результаті терористичної діяльності. У документі відзначається важливість здійснення поїздок на місця особисто Виконавчим директором ЮНЕП [16].

Важливим для збереження довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час воєнних дій є й національне законодавство України. Вимога неухильно дотримуватись положень міжнародного гуманітарного права, в тому числі, в контексті охорони навколишнього природного середовища, міститься у Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України [17]. Зокрема, встановлено, що проводячи роботу щодо підготовки воєнних дій командувач повинен оцінити ймовірні екологічні наслідки від дій своїх військ (сил) і військ противника. Командувач повинен прийняти такий варіант рішення, який забезпечить виконання поставленого завдання і створить найменшу небезпеку для осіб і об'єктів, що знаходяться під захистом міжнародного гуманітарного права.

У Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року (далі – Стратегія) [18] відзначено, що вкрай необхідним є вирішення питання доступу до об'єктів військово-оборонного промислового комплексу для здійснення відповідного нагляду та контролю за дотриманням на цих об'єктах природоохоронного законодавства, запобігання забрудненню поверхневих та ґрунтових вод нафтопродуктами, знищенню природних ландшафтів тощо з метою мінімізації наслідків діяльності на цих об'єктах, що сприятиме реформам у сфері безпеки і оборони та впровадженню стандартів НАТО. Зважаючи на те, що документ був прийнятий до повномасштабного вторгнення з боку Російської Федерації, у Стратегії мова йде про Донецьку та Луганську області. Проте, ці ж твердження можна поширити на всю територію, яка сьогодні страждає від збройної агресії. У документі звернуто увагу на те, що на захоплених територіях практично відсутня можливість для оцінки пошкоджень природних комплексів та промислових об'єктів, проведення необхідних ремонтних і відновлювальних робіт, а також здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища. З метою оцінки екологічної ситуації визнано актуальним проведення екологічного моніторингу на цих територіях із залученням міжнародних екологічних експертів.

Слід звернути увагу на те, що у березні 2022 року Кабінет Міністрів України затвердив Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації [19]. Порядок встановлює напрямки, за якими повинно здійснюватися визначення шкоди та збитків. У сфері охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки такими напрямками є: а) шкода, завдана земельним ресурсам, – напрям, що включає шкоду від пошкодження і знищення родючого шару ґрунту та шкоду, зумовлену забрудненням і засміченням земельних ресурсів; б) втрати надр – напрям, що включає втрати надр, завдані самовільним їх користуванням; в) збитки, завдані водним ресурсам, – напрям, що включає забруднення, засмічення, вичерпання та інші дії щодо водних ресурсів, які можуть погіршити умови водопостачання, завдати шкоди здоров'ю людей, спричинити зменшення рибних запасів та інших об'єктів водного промислу, погіршення умов існування диких тварин, зниження родючості ґрунтів та інші несприятливі явища внаслідок зміни фізичних і хімічних властивостей вод, зниження їх здатності до природного очищення, порушення гідрологічного і гідрогеологічного режиму вод; г) шкода, завдана атмосферному повітрю, – напрям, що

включає шкоду, завдану викидами забруднюючих речовин в атмосферне повітря; г) втрати лісового фонду – напрям, що включає втрати і пошкодження лісів і лісових ділянок, та пов'язані із ними витрати; д) збитки, завдані природно-заповідному фонду, – напрям, що включає збитки, завдані територіям та об'єктам природно-заповідного фонду, та пов'язані із ними витрати.

Порядком визначено невичерпний перелік показників, за якими оцінюється шкода та суб'єкта, відповідального за визначення шкоди за відповідним напрямком. На виконання вимог названого документу, було розроблено і затверджено низку методик: Методика визначення збитків, заподіяних внаслідок забруднення та/або засмічення вод, самовільного користування водними ресурсами (наказ Міндовкілля від 21 липня 2022 року № 252); Методика розрахунку неорганізованих викидів забруднюючих речовин або суміші таких речовин в атмосферне повітря внаслідок виникнення надзвичайних ситуацій та/або під час дії воєнного стану та визначення розмірів завданої шкоди» (наказ Міндовкілля від 13 квітня 2022 року № 175); Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану (наказ Міндовкілля від 4 квітня 2022 року № 167).

Поряд із відновленням довкілля, болючим питанням є відновлення зруйнованої інфраструктури як житлової, так і промислової. В липні 2022 року до Закону України «Про засади державної регіональної політики» [20] були внесені зміни, які передбачають основні особливості відновлення територій після війни. Відновлення регіонів і територій, що постраждали внаслідок збройної агресії проти України, здійснюватиметься відповідно до розробленого і затвердженого плану відновлення та розвитку регіонів. При розробленні плану відновлення та розвитку регіонів повинен бути врахований наявний потенціал та перспективна спеціалізація територій. При цьому, законом визначено, що державна регіональна політика, серед іншого, спрямована на створення ефективної системи збереження довкілля шляхом урахування екологічної складової в документах стратегічного планування і реалізації державної регіональної політики, оцінювання та зниження техногенно-екологічного навантаження на довкілля в регіонах.

Зміни внесені й до законів, які встановлюють процедуру оцінки відповідності екологічним вимогам документів державного планування та проєктів планованої діяльності. До Закону України «Про стратегічну екологічну оцінку» [21] (далі – СЕО) внесено зміни, які передбачають, що СЕО не проводиться щодо планів відновлення та розвитку регіонів, планів відновлення та розвитку територіальних громад. Сфера дії Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» [22] (далі – ОВД) також зазнала змін. Зокрема, з кінця березня 2022 року оцінці впливу на довкілля не підлягають відновлювальні роботи з ліквідації наслідків збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану та у відбудовний період після закінчення воєнних дій. Беззаперечно, що Україна потребуватиме відбудови. Втім, на нашу думку, швидке і непродумане будівництво, інтенсивна робота промисловості може призвести до непоправної шкоди для природних екосистем. Процедури СЕО та ОВД є дієвими механізмами контролю дотримання вимог охорони навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки у проєктах планованої діяльності та документах державного планування, а також участі громадськості у прийнятті екологічно значимих рішень. Беручи до уваги потребу оборони, відновлення економіки та відбудови України, вважаємо за прийнятне запровадити спрощену скорочену процедуру ОВД та СЕО для чітко визначених регіонів замість виключення окремих об'єктів з-під дії цих законів.

Слід погодитися із твердженням Г.І. Балюк та О.А. Шомпол про те, що «...війна, яка триває на території України, засвідчила: закони мирного часу під час збройного конфлікту не працюють. Водночас війна показала, що ефективність діяльності провідних міжнародних організацій (йдеться про такі міжнародні організації, як ООН, ОБСЄ) у вирішенні світових проблем сьогодні значно знижена, що призводить до посилення суперечностей стосовно розподілу сфер впливу між провідними центрами сили. Ситуація в Україні викрила ще одну проблему – під сумнів ставляться і міжнародні договори та зобов'язання, взяті одними державами стосовно інших. Водночас військова сила залишається важливим чинником у досягненні політико-економічних цілей» [23, с. 145, 146].

Висновок. Відтак, з огляду на викладене вважаємо, що з метою збереження довкілля в прийнятному стані, забезпечення екологічної безпеки та формування передумов для ефективної відбудови України необхідним є:

- дотримання вимог міжнародних актів, спрямованих на охорону довкілля або окремих його компонентів як під час воєнних дій, так і у післявоєнний період;
- чітка фіксація порушень норм чинного законодавства України та міжнародних актів у цій сфері;
- ретельна оцінка завданих збитків та притягнення винних до юридичної відповідальності;

– врахування екологічної складової в документах стратегічного планування та при плануванні діяльності, що підлягає ОВД при проведенні відновлювальних робіт з ліквідації наслідків збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану та у відбудовний період.

Список використаних джерел:

1. Schillinger, J, Özerol, G, Güven-Griemert, Ş, Heldeweg, M. Water in war: Understanding the impacts of armed conflict on water resources and their management. WIREs Water. 2020; 7:e1480. <https://doi.org/10.1002/wat2.1480> (date of application: 28.09.2022).
2. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 8–14 вересня 2022 року. URL: <https://mepr.gov.ua/news/39823.html> (дата звернення 28.09.2022).
3. Assessing the environmental impacts of the war in Ukraine. URL: <https://wwfcee.org/news/assessing-the-environmental-impacts-of-the-war-in-ukraine#:~:text=The%20war%20is%20generating%20large,acute%20and%20chronic%20health%20risks> (date of application: 28.09.2022).
4. Цими днями, якщо ви за кордоном, будьте там із прапором України й поширюйте правду про злочини окупантів – звернення Президента Володимира Зеленського. URL: <https://www.president.gov.ua/news/cimi-dnyami-yaksho-vi-za-kordonom-budte-tam-iz-praporom-ukra-77205> (дата звернення 28.09.2022).
5. How has the war impacted Ukraine's environment? URL: <https://www.weforum.org/agenda/2022/07/ukraine-war-environmental-impact/> (date of application: 28.09.2022).
6. Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 2-8 червня 2022 року. URL: <https://mepr.gov.ua/news/39274.html> (дата звернення 28.09.2022).
7. Influence of Russia's military intrusion on the Chernobyl Exclusion Zone: Results of an independent investigation by Greenpeace International. URL: <https://uwecworkgroup.info/influence-of-russias-military-intrusion-on-the-chernobyl-exclusion-zone-results-of-an-independent-investigation-by-greenpeace-international/> (date of application: 28.09.2022).
8. Декларация Конференции Организации Объединенных Наций по проблемам окружающей человека среды. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declarathenv.shtml (дата звернення: 28.09.2022).
9. Всемирная хартия природы. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/charter_for_nature.shtml (дата звернення: 28.09.2022).
10. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml (дата звернення: 28.09.2022).
11. Конвенция о запрещении военного или любого иного враждебного использования средств воздействия на природную среду URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/hostenv.shtml (дата звернення: 28.09.2022).
12. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 28.09.2022).
13. Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_182 (дата звернення: 28.09.2022).
14. Діяльність ООН щодо охорони навколишнього середовища в районах, вражених збройним конфліктом: перспективи для України. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/public_international_law/diyal%60nist%60-oon-shchodo-okhorony-navkolyshn%60ogo-seredovyshcha-v-rayonakh-vrazhenykh-zbroynym-konflik/ (дата звернення: 28.09.2022).
15. Международный день предотвращения эксплуатации окружающей среды во время войны и вооруженных конфликтов 6 ноября. URL: <https://www.un.org/ru/observances/environment-in-war-protection-day> (дата звернення: 28.09.2022).
16. ООН посилить діяльність із захисту довкілля у зонах збройних конфліктів та протидіятиме забрудненню навколишнього середовища внаслідок тероризму. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/oon-posilit-diyalnist-iz-zahistu-dovkillya-u-zonah-zbrojnih-konfliktiv-ta-protidiyatime-zabrudnennyu-navkolishnogo-seredovisha-vnaslidok-terorizmu> (дата звернення: 28.09.2022).

17. Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: наказ Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#n13> (дата звернення: 28.09.2022).
18. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28 лютого 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 28.09.2022).
19. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації: постанова КМУ від 20 березня 2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-%D0%BF#n12> (дата звернення: 28.09.2022).
20. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 5 лютого 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#n369> (дата звернення: 28.09.2022).
21. Про стратегічну екологічну оцінку: Закон України від 20 березня 2018 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19> (дата звернення: 28.09.2022).
22. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23 травня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text> (дата звернення: 28.09.2022).
23. Балюк Г.І., Шомпол О.А. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів. *Адміністративне право і процес*. № 2(12). 2015. С. 143–160. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/apip/apip_2015_12.pdf (дата звернення: 28.09.2022).

УДК: 341.244.7:349.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.29>

СТАНОВЛЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ОРГАНІВ МІЖНАРОДНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДОТРИМАННЯМ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ ПРО ОХОРОНУ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Підгородинська Ю.І.,
*аспірантка кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
intl108@ukr.net*

Підгородинська Ю.І. Становлення та еволюція органів міжнародного контролю за дотриманням міжнародних договорів про охорону навколишнього середовища.

У статті розглянуто становлення та еволюцію органів міжнародного контролю за дотриманням міжнародних договорів про охорону навколишнього середовища. Їх ефективне функціонування є важливою складовою механізмів та процедур забезпечення дотримання відповідних договорів. Дослідження демонструє, що у міжнародному праві навколишнього середовища, як і у більшості галузей міжнародного права, існує проблема забезпечення дотримання нормативних приписів. Однак у сфері охорони довкілля на міжнародному рівні сформувалася не типова для інших галузей система автономних органів контролю за дотриманням, які не є класичними міжнародними міжурядовими організаціями, але мають певні адміністративні та контрольні повноваження. Особливістю міжнародного права навколишнього середовища є акцент на його непримусовому забезпеченні, що вплинуло на повноваження органів та методи й засоби контролю та забезпечення дотримання зобов'язань сторін МДОНС. Традиційним прикладом застосування неконфронтаційних засобів, що мають за мету полегшити виконання договору, а не змусити для нього, є процедура забезпечення Монреальського протоколу. Саме вона стала прототипом для багатьох інших МДОНС. Саме ці органи складають ядро інституційної складової міжнародних природоохоронних режимів.

Дослідження розвитку цих органів за останні 30 років продемонструвало, що їх утворення на забезпечення відповідних договорів, є тенденцією, що поширюється. Водночас, міжнародна спільнота намагається віднайти ідеальний баланс між сприянням та примусом у повноваженнях та функціях цих органів, який би допоміг полегшити та забезпечити виконання природоохоронних зобов'язань державами-учасницями договорів. Більшість процедур забезпечення дотримання міжнародних природоохоронних угод базуються саме на підході сприяння. Однак відсутність засобів примусу часто демонструє їх неспроможність гарантувати дотримання. Як наслідок, дизайн нових органів міжнародного контролю має продемонструвати вдале поєднання цих елементів. Як здається, у цьому сенсі робота Комітету з імплементації та забезпечення дотримання Паризької угоди до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату стане показовою.

Ключові слова: міжнародні договори про охорону навколишнього середовища, органи міжнародного контролю, забезпечення дотримання, еволюція розвитку органів міжнародного контролю.

Pidgorodynska Yu.I. Formation and evolution of international environmental agreements compliance bodies.

The article deals with the formation and evolution of international environmental agreements compliance bodies. Their effective functioning is an important component of the mechanisms and procedures for ensuring compliance with relevant agreements. The study demonstrates that in international environmental law, like in other branches of international law, there is a problem of ensuring compliance with regulations. However, in the field of environmental protection at the international level, a system of autonomous compliance ensuring bodies, which are not classic international intergovernmental organizations, but have certain decision-making and control powers, has been formed, which is not typical for other branches. A feature of international environmental law is the emphasis on its non-coercive enforcement, which affected the authority of bodies and methods and means of control and

ensuring compliance with the obligations of the parties to the Environmental Protection Act. A traditional example of the use of non-confrontational means aimed at facilitating the implementation of a treaty, rather than forcing it, is the Montreal Protocol enforcement procedure. It was she who became the prototype for many other MDONS. These bodies make up the core of the institutional component of international environmental protection regimes.

The study of the development of these bodies over the past 30 years has shown that their creation to ensure the relevant treaties is an expanding trend. At the same time, the international community is trying to find an ideal balance between facilitation and coercion in the powers and functions of these bodies, which would help to facilitate and ensure compliance with the environmental obligations of the contracting states. Most of the procedures for ensuring compliance with international environmental agreements are based precisely on the facilitation approach. However, in the absence of the means of coercion these agreements often demonstrate their inability to guarantee compliance. As a result, the design of new international compliance bodies should demonstrate a successful combination of the elements of facilitation and enforcement. As it seems, in this regard the work of the Committee on Implementation and Compliance with the Paris Agreement to the UN Framework Convention on Climate Change will be telling.

Key words: international environmental agreements, compliance bodies of international agreements, ensuring compliance, evolution of international compliance bodies.

Постановка проблеми. Питання забезпечення дотримання норм міжнародного права є однією з найбільш гострих та таких, що вимагає постійного пошуку нових підходів та засобів. На цьому тлі ми бачимо постійне збільшення кількості стихійних лих та інших екологічних проблем, що робить вирішення проблеми охорони довкілля усе більш нагальною. Міжнародна спільнота вже протягом достатньо довгого часу робить спроби розробити відповідний організаційно-правовий механізм, але відсутність політичної волі держав щодо обмеження власної економічної діяльності призводить до того, що міжнародно-правове регулювання охорони навколишнього середовища є доволі фрагментованими та здійснюється завдяки величезній кількості різноманітних міжнародних договорів, присвячених регулюванню використання та охороні різних складових довкілля. Багато з них, на жаль, не забезпечені ефективними механізмами, які б гарантували їх дотримання сторонами. Проте деяким все ж таки властива наявність спеціальних механізмів чи процедур забезпечення дотримання, які показують себе як доволі вдалі. Центральне місце у таких механізмах посідають органи міжнародного контролю, які здійснюють відповідну діяльність. Ці органи пройшли цікаву еволюцію та посіли своє особливе місце у інституційній структурі міжнародного права.

Стан опрацювання. Питання утворення та функціонування органів міжнародного контролю за дотриманням міжнародних договорів про охорону навколишнього середовища (далі - МДОНС) вивчалися переважно представниками зарубіжної науки. Серед них увагу привертають роботи Дж. Брунне, Р. Вольфрума, М. Доеля, М. О'Коннелла, М. Олів'є, К. Теннера, М. Фіцморіс тощо. Серед вітчизняних робіт, які стосуються зазначеної проблематики, особливий наголос слід зробити на дисертаційному дослідженні М.О. Медведєвої "Реалізація міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища".

Мета статті полягає у розгляді еволюційного шляху органів міжнародного контролю за дотриманням МДОНС та виявлення тих особливих рис, які дозволили їм посісти окреме місце серед інших міжнародних інституцій, роблячи їх ефективною складовою процедур забезпечення дотримання зазначених договорів.

Вклад основного матеріалу. Міжнародне право навколишнього середовища все ще є відносно новою галуззю. Наприклад, у Статуті ООН 1945 року охорона навколишнього середовища ще не була зазначена серед її цілей і принципів. Перший орган ООН, спеціально присвячений питанням навколишнього середовища, з'явився лише 1970-х роках. Ним стала Програма ООН з навколишнього середовища (далі – ЮНЕП). Хоча, звичайно, правові питання і міжнародні домовленості, пов'язані з вирішенням екологічних проблем, не були на той час абсолютно новими.

Прикладом одного із перших міжнародних договорів, який не тільки стосувався використання природних ресурсів, але й передбачав створення інституції для забезпечення дотримання став Договір 1909 року між Сполученими Штатами та Великобританією про прикордонні води між Сполученими Штатами та Канадою, відповідно до якого було створено Спільну міжнародну комісію для вирішення проблем використання транскордонних вод. Комісія провела перше засідання в 1912 році і працювала над вирішенням понад 100 питань, порушених двома федеральними урядами [1].

Разом з тим, бурхливий розвиток міжнародних природоохоронних інституцій почався з 1970-х років. До цього міжнародні договори або взагалі не передбачали постійних інституційних утворень, що в багатьох випадках призводило до неефективності режиму, або утворювали постійні міжнародні міжурядові організації, що часто означало створення неповороткої структури [2, с. 360]. Водночас, ця доля оминула міжнародне право навколишнього середовища, адже спеціальна міжнародна міжурядова організація із загальною компетенцією щодо охорони довкілля так і не була утворена. Це, однак, не означає, що цими повноваженнями не наділена жодна міжнародна організація.

Дійсно, розвиток міжнародного права навколишнього середовища в другій половині двадцятого століття і, зокрема після Стокгольмської конференції в 1972 році, не можна зрозуміти без урахування ролі міжнародних інституцій. Ці інституції не є однорідним набором акторів. Натомість, вони виконують різноманітні функції щодо розроблення та імплементації міжнародного екологічного права. Крім того, міжнародні інституції взаємодіють і пов'язані одна з одною різними механізмами.

У цій складній мережі інституцій ООН, зокрема Генеральна Асамблея ООН, Економічна та соціальна комісія та Комісія зі сталого розвитку, відіграють координуючу роль. Наприклад, Генеральна Асамблея ООН скликала чотири основні екологічні саміти – Стокгольмську конференцію, Конференцію у Ріо-де-Жанейро 1992 р., Йоганнесбурзьку конференцію 2002 р. та Конференцію Ріо-де-Жанейро 2012 р. – і заснувала ЮНЕП. Ці саміти зіграли важливу роль у формуванні політичного консенсусу щодо екологічних питань.

Міжнародні інституції, такі як ЮНЕП та різноманітні спеціалізовані установи ООН, відіграють каталітичну роль у визначенні проблем, а також у переговорах та подальшому розвитку екологічних режимів. Вони роблять це, зокрема, виступаючи форумами для координації наукових досліджень; підтримують розробку та впровадження міжнародних екологічних договорів; утворюючи платформи для проведення екологічних конференцій та розміщення секретаріатів багатосторонніх екологічних угод [3].

Міжнародні фінансові установи, такі як Світовий банк і Глобальний екологічний фонд, координують передачу фінансових і технологічних ресурсів і, таким чином, відіграють певну роль у реалізації принципу спільної, але диференційованої відповідальності. Крім того, низка судів і трибуналів, принаймні в принципі, мають юрисдикцію розглядати екологічні спори. Так, 2 лютого 2018 р. Міжнародний Суд ООН виніс своє перше рішення щодо нанесення шкоди навколишньому середовищу та її компенсації у справі “Певна діяльність, здійснена Нікарагуа в прикордонній зоні” (Коста-Ріка проти Нікарагуа) [4].

Разом з тим, особливим феноменом, властивим міжнародному праву навколишнього середовища, стала поява так званих автономних інституційних чи квазіінституційних механізмів, що обслуговують МДОНС. Ці механізми складаються, як правило, з конференції чи наради сторін із правотворчими повноваженнями та повноваженнями із прийняття рішень, секретаріату, що наділений адміністративними функціями, та додатковими органами із виконавчими повноваженнями. Ці механізми, зважаючи на їх *ad hoc* статус, не є міжнародними організаціями у традиційному сенсі, хоча й мають риси та виконують ролі, які дуже нагадують ті, які зазвичай приписуються міжнародним організаціям. Разом з тим, маючи зазначену структуру повністю дійючих органів, вони виходять за рамки конференцій, що, як відомо, є тимчасовою формою міжнародного співробітництва. Через те, що такі механізми займають окреме місце, відрізняючись як від сторін договору, так і від повноцінних міжнародних міжурядових організацій, деякі вчені пропонують визнавати їх автономний статус, що проявляється також у наявності специфічних адміністративних повноважень та процедур контролю за дотриманням договорів [5, с. 623].

Отже, такі органи можна розглядати як перехідну форму між відсутністю інституційних утворень, які б забезпечували функціонування та дотримання положень міжнародних екологічних угод, та міжнародними міжурядовими організаціями [5, с. 623–659].

Одним із перших МДОНС, для забезпечення якого було розроблено процедуру контролю за дотриманням, є Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що перебувають під загрозою зникнення, 1963 р, хоча ця процедура не була остаточно оформлена до 2007 року [6, с. 2].

1990-ті роки стали свідками розвитку більш досконалої системи звітності та моніторингу виконання природоохоронних зобов'язань, створеної відповідно до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 р. із Кіотським протоколом до неї 1997 р., яка запровадила систему перевірки з помітним елементом незалежного зовнішнього нагляду. Перша конференція сторін прийняла рішення про те, що національні доповіді повинні подаватися на поглиблену перевірку групами експертів. Експерти

були запропоновані сторонами та обрані секретаріатом, створеним відповідно до конвенції. Членство в цих групах відображає баланс між індустріально розвиненими країнами та іншими учасниками договору, а також різноманітність досвіду. Ефективний процес перевірки є невід'ємним елементом глобальної торгівлі викидами відповідно до Кіотського протоколу. Поточний етап розвитку моніторингу, звітності та контролю за дотриманням МДОНС виділяє наявність органів, спеціально створених для цієї мети в рамках також інших механізмів забезпечення дотримання, таких, наприклад, як Комітет з дотримання Монреальського протоколу щодо речовин, що руйнують озоновий шар. Однак таке покращене звітування, включаючи участь третіх сторін у процесі його перевірки, не передбачено усіма конвенціями [7, с. 378].

Процедури забезпечення дотримання на регіональному рівні вперше були започатковані в Люцернській міністерській декларації ЄЕК 1993 р., що була прийнята 30 квітня 1993 р. на Другій міністерській конференції з питань навколишнього середовища у Європі, – «Політичний вимір процесу «Довкілля для Європи», яка закликала договірні сторони багатосторонніх екологічних договорів запровадити процедури дотримання цих договорів, які б спростили процес виконання екологічних зобов'язань, зробивши такі процеси прозорими, неконфронтаційними та дружніми [7, с. 383].

Отже, якщо більш ранні договори минулого століття спиралися в основному на принципи взаємності, належної обачності та політичного самоконтролю, без посилення на розроблені механізми дотримання, більш пізні МДОНС (після 1992 року) зазвичай мають правову основу для розробки режимів забезпечення дотримання договорів, що закладена в положеннях самої угоди [8, с. 802-803].

Для тих, як правило ранніх міжнародних природоохоронних угод, які не містять таких норм, механізм забезпечення дотримання може бути створений на основі рішення конференції або наради сторін угоди, що є проявом їх іманентної компетенції. Зараз загальноприйнятою практикою для МДОНС є надання прямих повноважень конференції сторін на створення механізмів забезпечення договору, а також їх деталізацію. Більшість договорів містить припис про надання прав, яке зазвичай має подвійну мету: окрім закріплення компетенції конференції сторін (або іншого головного органу) щодо ухвалення процедур та/або механізмів забезпечення дотримання, воно також встановлює зобов'язання використовувати цю компетенцію та застосувати конкретні процедури відповідності, іноді в чітко визначені рамки часу [8, с. 803].

Наприклад, ст. 34 Картагенського протоколу про біобезпеку 2000 р. до Конвенції про біологічне різноманіття 1992 р. передбачає, що: «Конференція сторін, яка є нарадою сторін цього протоколу, на своєму першому засіданні розглядає та затверджує процедури співпраці та інституційні механізми для сприяння дотриманню положень цього протоколу та розгляду випадків невідповідності» [9]. Схожі положення можна знайти і в інших МДОНС. Незважаючи на те, що вони є частиною обов'язків конференції сторін, їх застосування є фрагментарним. Так, конференція сторін Картагенського протоколу створила Комітет з дотримання на своїй першій зустрічі. На відміну від нього, конференція сторін Міжнародного договору про рослинні генетичні ресурси для виробництва продовольства і ведення сільського господарства 2001 р., який містить аналогічне положення, провела чотири зустрічі без досягнення згоди щодо механізму забезпечення дотримання, який слід створити. Нарада сторін Монреальського протоколу також не досягла успіху на своїй першій зустрічі і досягла згоди на тимчасовій основі лише на другій. Уповноважувальне положення робить мандат конференції сторін щодо утворення органів контролю за дотриманням абсолютно чітким. Він є чимось на кшталт декларації сторін про наміри вирішувати питання забезпечення договору шляхом встановлення відповідної процедури [8, с. 803].

Отже, за останні 30 років у міжнародному праві навколишнього середовища сформувалася низка специфічних природоохоронних режимів, що базуються на відповідному МДОНС, відмінною рисою яких є утворення механізмів та процедур забезпечення дотримання положень відповідних договорів, як правило, через спеціальні органи міжнародного контролю. Такі механізми були узгоджені відповідно до Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар (рік утворення - 1990), Конвенції ЄЕК про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (1997), Конвенції Еспо про оцінку транскордонного впливу на навколишнє середовище (2001), Кіотського протоколу щодо Рамкової конвенції про зміну клімату (2002), Базельської конвенції про транскордонне перевезення небезпечних відходів (2002), Орхуської конвенції про доступ до інформації та участь громадськості (2002), Картагенського протоколу з біобезпеки (2004), Міжнародного договору про рослинні генетичні ресурси (2006), Мінаматської конвенції про ртуть (2018), Роттердамської конвенції про процедуру попередньої обґрунтованої згоди відносно окремих небезпечних хімічних речовин та пестицидів у міжна-

родній торгівлі (2019). Переговори ведуться щодо механізмів забезпечення Стокгольмської конвенції про стійкі органічні забруднювачі 2001 р. Однак одним із останніх та таким, що викликає підвищений інтерес у дослідників, є механізм забезпечення Паризької угоди 2015 р. до Рамкової конвенції про зміну клімату. Перша зустріч Комітету з полегшення імплементації та забезпечення дотримання угоди, що був заснований у 2019 р., відбулася у 2020 р.

Слід відмітити, що ще однією особливістю міжнародного права навколишнього середовища є акцент на його непримусовому забезпеченні, що вплинуло на повноваження органів та методи й засоби контролю та забезпечення дотримання зобов'язань сторін МДОНС. Традиційним прикладом застосування неконфронтаційних засобів, що мають за мету полегшити виконання договору, а не змусити для нього, є процедура забезпечення Монреальського протоколу. Саме вона стала прототипом для багатьох інших МДОНС. Водночас, прикладом процедури, в якій присутні значні елементи примусу, є Кіотський протокол, досвід якого, однак, не вважають вдалим. Як наслідок, на думку дослідників, процедура забезпечення Паризької угоди наслідує модель Монреальського протоколу [6, с. 23]. Проте, поява моделі Кіотського протоколу не є випадковою, адже застосування виключно неконфронтаційних засобів забезпечення дотримання договорів не завжди є ефективними. Отже, як здається, ідеальна модель забезпечення дотримання МДОНС має містити елементи як сприяння, так і примусу, що має відобразитися у повноваженнях міжнародних органів контролю.

Висновки. Органи міжнародного контролю пройшли довгий шлях еволюції, яка триває. Утворення класичних міжнародних міжурядових організацій, які б мали контрольні повноваження, не зарекомендувало себе у галузі міжнародного права навколишнього середовища. Натомість розвиток та поширення отримали автономні органи міжнародного контролю, що утворюються у структурі органів адміністрування окремих міжнародних договорів. Наразі міжнародна спільнота все ще намагається віднайти ідеальний баланс між сприянням та примусом у повноваженнях цих органів, який б міг ефективно забезпечити виконання державами відповідних природоохоронних зобов'язань. Як здається, показовою у цьому сенсі стане робота Комітету з імплементації та забезпечення дотримання Паризької угоди до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату.

Список використаних джерел:

1. The Boundary Waters Treaty between the USA and the UK of 1909. URL: <https://ijc.org/sites/default/files/2018-07/Boundary%20Water-ENGFR.pdf>.
2. Klabbers, J. An Introduction to International Institutional Law. 2nd ed. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. 399 p.
3. Issues of Compliance: Considerations for the International Regime on Access and Benefit Sharing: UNEP. Nairobi, 2010. 43 p.
4. Certain Activities Carried Out by Nicaragua in the Border Area (Costa Rica v. Nicaragua): ICJ, Judgment of 2 February 2018. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/150/150-20180202-JUD-01-00-EN.pdf>.
5. Churchill, R., Ulfstein, G. Autonomous Institutional Arrangements in Multilateral Environmental Agreements: A Little-noticed Phenomenon in International Law. *American Journal of International Law*, 2000, Vol. 94, № 4. P. 623–659.
6. Doelle, M. MEA Compliance Procedures: Overview of Key Design and Implementation Issues. *Oxford Handbook of International Environmental Law*. 2nd edn. Oxford: Oxford University Press, 2021. URL: <https://ssrn.com/abstract=3371915>.
7. Fitzmaurice, M. Environmental Compliance Control. *Wroclaw Review of Law, Administration & Economics*, 2018, Vol. 8(2). P. 372–394.
8. Goeteyn, N., Maes, F. Compliance Mechanisms in Multilateral Environmental Agreements: An Effective Way to Improve Compliance? *Chinese Journal of International Law*, 2011, Vol. 10, № 4. P. 791–826.
9. Картахенський протокол про біобезпеку 2000 р. до Конвенції про біологічне різноманіття 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_935#Text.

ЗАХИСТ ДОВКІЛЛЯ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ПЕРСПЕКТИВІ УХВАЛЕННЯ П'ЯТОЇ ЖЕНЕВСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ

Садова Т.С.,

*аспірантка 4 курсу економіко-правового факультету
Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*

Садова Т.С. Захист довкілля під час збройних конфліктів у перспективі ухвалення П'ятої Женевської конвенції.

Стаття присвячується висвітленню основних питань щодо захисту довкілля як під час міжнародного збройного конфлікту, так й захисту довкілля під час збройного конфлікту неміжнародного характеру. Автором проаналізовані норми міжнародного гуманітарного права, які стосуються захисту довкілля від широкомасштабної, довгострокової та серйозної шкоди. Розглянуті питання щодо заборони договірним та звичасвим правом застосування під час міжнародних збройних конфліктів методів та засобів ведення війни, які мають на меті заподіяти або, як можна очікувати, завдадуть шкоди довкіллю. Приділяється увага видам шкоди довкіллю, нанесеним у ході збройного конфлікту. У статті вказано, що послугувало приводом до ініціативи та численних обговорень в юридичних колах питань щодо створення П'ятої Женевської конвенції. Розглядається питання щодо необхідності прийняття вказаної конвенції. Наголошується на тому, що довкілля користується особливим захистом паралельно із загальним захистом.

Постійні дискусії та дебати щодо прийняття П'ятої Женевської конвенції, які точаться серед науковців та правотворців, не лише в Україні, а й на міжнародному рівні, підкреслюють актуальність відповідних досліджень. Для України це питання набуло особливого значення у зв'язку із початком російської агресії та окупації українських територій. Наведено думки та висловлювання зарубіжних науковців щодо визначення збройного конфлікту.

Запропоновано власний погляд на проблему захисту довкілля під час збройних конфліктів, вирішення якої полягає у необхідності прийняття П'ятої Женевської конвенції. Автором наведені пропозиції щодо можливого змісту П'ятої Женевської конвенції. Вказано, що сфера застосування положень П'ятої Женевської конвенції повинна стосуватися захисту довкілля під час збройного конфлікту. Автор наголошує на тому, що в ній повинна також міститись характеристика зон, що охороняються та мають велике екологічне і культурне значення. Розглядається необхідність надання рекомендацій державам щодо прийняття належних законодавчих та інших заходів, спрямованих на забезпечення того, щоб корпорації та інші комерційні підприємства, які здійснюють діяльність на їх території виявляли належну обачність щодо захисту довкілля, коли вони діють у районі збройного конфлікту або в ситуації після збройного конфлікту. Вказується, що треба зазначити положення, які б застосовувались в ситуаціях окупації та щодо вирішення питань у зв'язку із відновленням та захистом довкілля, якому була завдана шкода внаслідок конфлікту.

Ключові слова: воєнний злочин, шкода довкіллю, П'ята Женевська конвенція, міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт неміжнародного характеру.

Sadova T.S. Environmental protection during armed conflicts in the perspective of the adoption of the Fifth Geneva Convention.

The article is devoted to the main issues of environmental protection during an international armed conflict. It also covers protection of the environment during an armed conflict of a non-international character. The author analyzed the norms of international humanitarian law, which concern the protection of the environment from large-scale, long-term and serious damage. He considered the question of the prohibition by treaty and customary law of the use during international armed conflicts of methods and means of warfare which are intended to cause or can be expected to cause damage to the environment. Attention is paid to the types of damage to the environment caused during the armed conflict. The article indicates what served as a reason for

the initiative and numerous discussions in legal circles on issues related to the creation of the Fifth Geneva Convention. The issue of the need to adopt the Fifth Geneva Convention is under consideration. In the article, the author emphasizes that the environment enjoys special protection in parallel with a general protection. The relevance of the study is confirmed by constant discussions and debates on it among Ukrainian and foreign scientists and law-makers. For Ukraine it is highly topical from the beginning of Russian aggression and occupation of Ukrainian territories. The opinions and statements of foreign scientists regarding the notion of armed conflict are given. The author offers its own view of the problem, which determines the need to adopt the Fifth Geneva Convention, and gives suggestions about its probable content. It is indicated that the scope of application of the provisions of the Fifth Geneva Convention should relate to the protection of the environment during an armed conflict. The author emphasizes that it should contain the description of protected areas of great ecological and cultural importance as well. It is indicated that the provisions that would be applied in situations of occupation and the issues relating to the restoration and protection of the environment damaged by the conflict should be included.

Key words: war crime, damage to the environment, the Fifth Geneva Convention, international armed conflict, non-international armed conflict.

Постановка проблеми. З початку повномасштабного вторгнення Росії станом на 14 травня 2022 року задокументовано 239 екологічних злочинів окупантів на території України, зокрема в акваторії Чорного моря. З доповіді міністра захисту навколишнього середовища та природних ресурсів України Руслана Стрільця стало відомо, що відомство працює над точними розрахунками, щоб повністю оцінити збитки, які завдають загарбники щодня українським екосистемам [1]. Наразі правила ведення війни та певна систематизація норм міжнародного гуманітарного права з питань захисту довкілля потребують удосконалення. Вирішення цієї проблеми дозволило б конкретизувати склад міжнародного воєнного злочину проти довкілля в міжнародному кримінальному праві.

Аналіз останніх публікацій з проблематики. Різні аспекти пов'язані із міжнародними воєнними злочинами проти довкілля, зокрема з ініціативою прийняття П'ятої Женевської конвенції, неодноразово перебували у центрі уваги іноземних та вітчизняних науковців. В журналі «Nature» був опублікований відкритий лист двох десятків видатних вчених з усього світу, які звернулися до Комісії міжнародного права ООН з проханням визнати шкоду довкіллю в зонах конфлікту воєнним злочином. У листі під назвою «Звадьте воєнним конфліктам руйнувати довкілля» Комісію міжнародного права ООН просять ухвалити п'яту Женевську конвенцію. Як вважають вчені, пошкодження заповідних територій під час збройного конфлікту слід вважати воєнним злочином нарівні з порушенням прав людини. Подібна конвенція, на думку вчених, могла б включати заходи щодо притягнення урядів до відповідальності за шкоду, завдану їхніми збройними силами, а також положення щодо обмеження міжнародної торгівлі зброєю. В листі йдеться про те, що вчені закликають уряди включити чіткі гарантії біорізноманіття та використати рекомендації комісії, щоб нарешті підготувати п'яту Женевську конвенцію, аби захистити навколишнє середовище під час таких зіткнень [2].

Авторським колективом, до якого входять А.Б. Блага, І.В. Загороднюк, Т.Р. Короткий, О.А. Мартиненко, М.О. Медведєва, В.В. Пархоменко, зроблено комплексний аналіз стану природного середовища в умовах збройного конфлікту на сході України та охарактеризовано міжнародно-правові зобов'язання держав щодо захисту довкілля у період збройного конфлікту. Розглянуто особливості притягнення до відповідальності за екологічну шкоду, заподіяну під час війни. На основі дослідження відкритих джерел визначено стан та окреслено проблемні питання захисту довкілля на сході України. Цей комплексний аналіз висвітлено в публікації «На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на сході України» [3, с. 4]. Р. Чандра у статті «Охорона навколишнього середовища під час збройних конфліктів» розглядає позицію держав щодо захисту довкілля під час збройних конфліктів. Наголошує на тому, що існує безліч договорів, конвенцій, протоколів в яких йдеться про захист довкілля під час війни, однак використання хімічної зброї, включаючи смертоносні гази, у Сирії, показують протилежну ситуацію на практиці. Р. Чандра стверджує, що за відсутності ефективних механізмів забезпечення відповідні договори не матимуть користі [4, с. 369].

З огляду на зазначене вище, **метою** даної роботи є аналіз того, чи існує необхідність в прийнятті П'ятої Женевської конвенції щодо захисту довкілля під час збройних конфліктів та визначення її основних положень.

Виклад основних результатів. Довкілля, як зазначає Міжнародний комітет Червоного Хреста, користується загальним захистом як цивільний об'єкт та особливим захистом також. Норми міжнародного гуманітарного права захищають довкілля від «широкомасштабної, довгострокової та серйозної шкоди». Зокрема, договірне та звичаєве право забороняють застосування під час міжнародних збройних конфліктів методів та засобів ведення війни, які мають на меті заподіяти або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу [5, с. 81]. Оскільки довкілля є об'єктом, який потребує особливого захисту, доцільно розглянути можливість прийняття П'ятої Женевської конвенції щодо захисту довкілля під час збройних конфліктів.

Як показує практика та зростання шкоди довкіллю внаслідок збройних конфліктів, наявність спеціального документа, який би містив правила поведінки щодо довкілля під час війни була б незайвою. Над питанням захисту довкілля під час збройних конфліктів працює Комісія міжнародного права.

Загалом ініціатива щодо створення П'ятої Женевської конвенції виникла ще з 1991 року, після того, як нафтові пожежі під час війни в Перській затоці та спричинені ними збитки для довкілля стали приводом для численних обговорень в юридичних колах. У червні того ж року Greenpeace International, Лондонська школа економіки та Центр оборонних досліджень підняли на Лондонській конференції питання щодо П'ятої Женевської конвенції. За розпорядженням Генеральної Асамблеї ООН був підготовлений звіт, але ентузіазм і пропозиції конференції 1991 року незабаром потрапили в приголомшливу суміш юридичної казуїстики та консерватизму. У своїй доповіді Генеральній Асамблеї 1992 року Червоний Хрест дійшов висновку, що прийняття П'ятої Женевської конвенції буде контрпродуктивним рішенням [6].

Спеціальний доповідач Комісії міжнародного права Мар'є Лехто виступив з першою доповіддю щодо захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами, в ній містились проекти принципів, серед яких містились положення щодо ситуації окупації, зокрема проект принципу 19 : «Окупувача держава бере до уваги природоохоронні міркування під час здійснення управління окупованою територією, включаючи будь-які прилеглі морські райони, щодо яких держава територіальної юрисдикції уповноважена здійснювати суверенні права. Держава, що окупує, забезпечує дотримання законодавства окупованої території, що стосується захисту довкілля, якщо тільки до цього немає непереборних перешкод [7, с. 61].

Пізніше Мар'є Лехто виступив із другою доповіддю щодо захисту довкілля у зв'язку зі збройними конфліктами, в ній були розглянуті наступні проекти принципів, що стосуються захисту довкілля у зв'язку із збройними конфліктами : принцип 4 спеціальне позначення зон, що охороняються, на підставі угод або іншим чином державам слід спеціально позначити як охороняти зони, що мають велике екологічне та культурне значення [8, с. 12]; принцип 10 корпоративна належна обачність, державам слід вживати належних законодавчих та інших заходів, спрямованих на забезпечення того, щоб корпорації та інші комерційні підприємства, які здійснюють діяльність на їх території або з їх території, виявляли належну обачність щодо захисту довкілля, у тому числі з точки зору здоров'я людини, коли вони діють у районі збройного конфлікту або у ситуації після збройного конфлікту. Такі заходи включають заходи, спрямовані на забезпечення застосування екологічно стійкого підходу до закупівлі та отримання природних ресурсів [8, с. 27].

Для того, щоб пропонувати положення загального характеру захисту довкілля під час збройного конфлікту, необхідно дослідити визначення терміну збройний конфлікт. Вчений М.О. Акімов вважає, що термін збройний конфлікт необхідно розуміти у значенні Стокгольмського міжнародного інституту досліджень миру саме як використання озброєнь і бойової техніки між збройними силами двох або більше урядів, або одного уряду і мінімум однієї організованої озброєної групи, в результаті чого протягом одного календарного року щонайменше 1000 осіб втрачають свої життя, а причиною конфлікту є діяльність уряду та/або територіальні претензії [9, с. 2].

Немає ніяких доказів того, що серйозні, широкомасштабні та довгострокові наслідки міжнародних збройних конфліктів є більш поширеними аніж ті наслідки, які завдаються під час збройного конфлікту неміжнародного характеру. Потрібно звернути увагу, що наслідки можуть настати через певний проміжок часу після скоєння міжнародного воєнного злочину проти довкілля. Наприклад, використання наземних мін широко поширене в збройних силах і вбиває не тільки людей, а й тварин через довгий час після закінчення конфлікту. Програма Організації Об'єднаних Націй з довкілля ЮНЕП повідомляє, що в Анголі наземні міни привели до загибелі декількох тисяч тварин, включаючи антилоп і слонів [10, с. 64]. Прикладом застосування однієї із Женевських

конвенцій до збройного конфлікту неміжнародного характеру є Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 року. в статті 2 якої міститься: «На додаток до положень, які втілюються в мирний час, ця Конвенція застосовується до всіх випадків оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту, що може виникнути між двома чи більше Високими Договірними Сторонами, навіть якщо одна з них не визнає стану війни. Конвенція також застосовується до всіх випадків часткової або цілковитої окупації Високої Договірної Сторони, навіть якщо ця окупація не натрапляє на жодний збройний спротив...» [11]. Отже «...будь-яким іншим збройним конфліктом...» може бути збройний конфлікт неміжнародного характеру на рівні з міжнародним збройним конфліктом також.

Як наслідок, у положеннях загального характеру захисту довкілля під час збройного конфлікту необхідно вказати на те, що положення П'ятої Женевської конвенції виконуються як під час міжнародного збройного конфлікту, так і під час збройного конфлікту неміжнародного характеру.

Зважаючи на те, що довкілля є додатковим об'єктом міжнародних воєнних злочинів, доцільно у П'ятій Женевській конвенції про захист довкілля під час війни приділити увагу видам нанесеної шкоди довкіллю. Відповідно до статті 2 Конвенції про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18 травня 1977 року, коли говориться про зміни шляхом навмисного управління природними процесами, уточнюється, що входить до динаміки, складу або структури Землі. Зокрема це біота, літосфера, гідросфера, атмосфера або космічний простір [12, ст. 2]. Отже, шкода під час збройного конфлікту може бути нанесена будь-якому елементу структури Землі.

Цьому може бути присвячений розділ «Шкода довкіллю», який включає, але не обмежується обставинами, що становлять конкретну загрозу життю чи здоров'ю людини. Наприклад, мова може йти про руйнування або деградацію морського середовища, морської дикої природи або морського довкілля; руйнування або деградацію наземної фауни та флори або їх місця існування; забруднення атмосфери; деструктивну зміну клімату; будь-яку іншу форму руйнування, деградації або шкоди довкіллю порівнянної тяжкості.

Висновки. Таким чином, необхідно прийняти П'яту Женевську конвенцію про захист довкілля під час війни, яка б містила положення щодо захисту довкілля як під час міжнародного збройного конфлікту, так й під час збройного конфлікту неміжнародного характеру. При розробці П'ятої Женевської конвенції про захист довкілля під час війни доречно детальну увагу приділити видам шкоди довкіллю та охарактеризувати суб'єкта міжнародного воєнного злочину проти довкілля. Прийняття П'ятої Женевської конвенції про захист довкілля під час війни необхідне для того, щоб положення цієї конвенції створювали правила поведіння з довкіллям під час війни, як наслідок, ці положення можуть вагомо вплинути на удосконалення норм РС МКС з питання захисту довкілля під час збройних конфліктів.

На нашу думку, зміст конвенції міг би охоплювати наступні питання:

- сфера застосування положень цієї конвенції повинна стосуватися захисту довкілля під час збройного конфлікту;
- захист довкілля як в умовах міжнародного збройного конфлікту, так і збройного конфлікту неміжнародного характеру ;
- характеристика та спеціальний режим захисту зон, що охороняються та мають велике екологічне і культурне значення;
- зобов'язання державам щодо прийняття належних законодавчих та інших заходів, спрямованих на забезпечення того, щоб корпорації та інші комерційні підприємства, які здійснюють діяльність на їх території виявляли належну обачність щодо захисту довкілля, коли вони діють у районі збройного конфлікту або в ситуації після збройного конфлікту;
- вказівка на те, що заподіяння шкоди довкіллю у якості репресалій забороняється;
- положення, які б застосовувались в ситуаціях окупації;
- питання, що належать до відновлення та захисту довкілля, якому була завдана шкода внаслідок конфлікту. Зауважимо, що цей перелік не є вичерпним.

Отже, у найбільш загальному вигляді зміст П'ятої Женевської конвенції може виглядати наступним чином : 1) загальні положення; 2) положення загального характеру щодо захисту довкілля під час збройного конфлікту; 3) шкода довкіллю; 4) особи відповідальні за скоєння воєнного злочину проти довкілля; 5) виконання конвенції; 6) заключні положення; 7) додатки.

Список використаних джерел:

1. Понад 230 екологічних злочинів скоїли окупанти в Україні — про збитки розповіли у Міндовкілля. URL: <https://kanal.com.tv/uk/ponad-230-ekologichnyh-zlochyniv-skoilyi-okupanty-v-ukrayini-pro-zbytky-rozpovily-u-mindovkillya/> (дата звернення: 09.09.2022).
2. Shireen Daft. Environmental Destruction is a War Crime, but It's Almost Impossible to Fall Foul of the Laws. *The Conversation*. 2019. URL: <https://theconversation.com/environmental-destruction-is-a-war-crime-but-its-almost-impossible-to-fall-foul-of-the-laws-121180> (дата звернення: 12.05.2022).
3. На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на сході України / А.Б. Блага, І.В. Загороднюк, Т.Р. Короткий, О.А. Мартиненко, М.О. Медведєва, В.В. Пархоменко; за заг. Ред. А.П. Буценка / Українська Гельсінська спілка з прав людини. Київ: КИТ, 2017. 88 с.
4. Rakesh Chandra. Environmental Protection During Armed Conflict. *International Journal of Multidisciplinary Research and Development*. Lucknow, 2017. Volume 4, Issue 6. P. 369–381.
5. МККК. Международное гуманитарное право, отвечаем на ваши вопросы. Женева: МККК, 2016. 109 с.
6. Doug Weir. The 5th Geneva Convention. Athena21.org. 2015. URL: <https://athena21.org/in-english/the-5th-geneva-convention> (дата звернення: 10.04.2022).
7. Марье Лехто. Первый доклад по вопросу о защите окружающей среды в связи с вооруженными конфликтами. Семидесятая сессия Комиссии международного права от 01.06. 2018 г. 83 с.
8. Марье Лехто. Второй доклад по вопросу о защите окружающей среды в связи с вооруженными конфликтами. Семидесятая сессия Комиссии международного права от 08.07. 2019 г. 123 с.
9. Акимов Н.А. Вооруженные конфликты: понятие, виды, причины и способы разрешения. *Федеральное издание: военно-юридический журнал*. 2010. № 4. С. 2–5.
10. UNEP in 2006. URL: <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/7476/-UNEP%202006%20Annual%20Report-2007755.pdf> (дата звернення: 01.02.2022).
11. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: прийнята ООН 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 10.03.2022).
12. Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище: прийнята ООН 18.05.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_258#Text (Дата звернення: 14.06.2021).

УДК 349.42

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.31>

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

Станіславський В.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0001-6487-416X
v.p.stanislavskyy@nlu.edu.ua

Станіславський В.П. Проблеми реалізації державної аграрної політики у сфері сільськогосподарського землекористування.

Стаття присвячена дослідженню правових проблем реалізації державної аграрної політики у сфері раціонального землекористування та перспектив подальшого планування землеволодінь і землекористувань новостворених суб'єктів агробізнесу, а також розробці науково обґрунтованих висновків і пропозицій з удосконалення наукової доктрини аграрного права України. Виокремлено пріоритетні напрями реалізації національної політики у сфері земельних відносин, зокрема, впровадження і фінансового забезпечення загальнодержавних програм використання та охорони земель, зменшення розораності земель, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, агролісомеліорації та меліорації земель, рекультивациі порушених земель, стандартизації та нормування у сфері охорони земель. Доведено ключову роль землеустрою та планування використання земель, зокрема їх зонування як одного із основних механізмів узгодження економічних інтересів та збереження й відтворення родючості ґрунтів, захисту сільськогосподарських угідь від руйнівних процесів водної і вітрової ерозії, за допомогою якого здійснюється адаптація процесу господарської діяльності на землі до її властивостей. Аргументовано, що сьогодні проекти організації території землекористувань підприємств, установ, організацій і громадян щодо створення просторових умов, які забезпечують еколого-економічну оптимізацію використання та охорони земель, удосконалення співвідношення і розміщення земельних угідь, розробка системи заходів щодо збереження й поліпшення природних ландшафтів, консервації деградованих і малопродуктивних земель фактично відсутні. Наголошено, що необхідною передумовою розвитку планування та здійснення сталого сільськогосподарського землекористування в Україні та регламентації подальших напрямів формування та реалізації державної аграрної політики виступає екологічний підхід, який здатен сформулювати соціальну відповідальність суб'єктів агробізнесу у сфері захисту навколишнього природного середовища, а також стане стимулом для запровадження екологобезпечних агротехнологій, в тому числі, органічного землеробства, точного землеробства, агролісівництва у процесі здійснення сільськогосподарської діяльності. Методологія дослідження правових проблем раціонального землекористування в сільському господарстві ґрунтується на положеннях загальнонаукового діалектичного методу наукового пізнання. Крім того для досягнення мети дослідження застосовано формально-логічний, формально-юридичний і герменевтичний методи.

Ключові слова: державна аграрна політика, аграрний сектор, агробізнес, аграрні відносини, земельні відносини, сільськогосподарське виробництво, охорона земель, землі сільськогосподарського призначення, планування землекористування.

Stanislavskiy V.P. Problems of implementation of the state agricultural policy in the sphere of agricultural land using.

The article is devoted to the study of legal problems of the implementation of the state agrarian policy in the field of rational land use and the prospects for further planning of land ownership and land use of newly created agribusiness entities, as well as the development of scientifically based conclusions and proposals from the scientific doctrine of agrarian law of Ukraine. The priority directions of the implementation of the national policy in the field of land relations are highlighted, in particular, the implementation and financial

support of national programs for the use and protection of land, reduction of plowed land, reproduction and increase of soil fertility, agroforestry and land reclamation, reclamation of disturbed lands, standardization and regulation in the field of land protection. The key role of land management and land use planning, in particular their zoning, is proven as one of the main mechanisms for coordinating economic interests and preserving and reproducing soil fertility, protecting agricultural land from the destructive processes of water and wind erosion, with the help of which the process of economic activity on the land is adapted to its properties. It is argued that today the projects of the organization of the territory of land use of enterprises, institutions, organizations and citizens regarding the creation of spatial conditions that ensure the ecological and economic optimization of the use and protection of land, the improvement of the ratio and placement of land plots, the development of a system of measures for the preservation and improvement of natural landscapes, the conservation of degraded and unproductive lands are virtually absent. Has been emphasized that the necessary prerequisite for the development of planning and implementation of sustainable agricultural land use in Ukraine and the regulation of further directions for the formation and implementation of the state agrarian policy is an ecological approach, which is capable of forming the social responsibility of agribusiness entities in the field of environmental protection, and will also be an incentive for the introduction environmentally safe agricultural technologies, including organic farming, precision farming, agroforestry during agricultural activities. The methodology of researching legal problems of rational land use in agriculture is based on the provisions of the general scientific dialectical method of scientific knowledge. In addition, formal-logical, formal-legal and hermeneutic methods were used to achieve the research goal.

Key words: state agrarian policy, agrarian sector, agribusiness, agrarian relations, land relations, agricultural production, land protection, agricultural land, land use planning.

Постановка проблеми. У Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» (ст. 4) визначено пріоритетні напрями реалізації національної політики у сфері земельних відносин, а саме: по-перше, впровадження і фінансове забезпечення загальнодержавних програм використання та охорони земель, зокрема зменшення розораності земель, системи їх захисту від водної і вітрової ерозії, відтворення й підвищення родючості ґрунтів, агролісомеліорації та меліорації земель, рекультивації порушених земель, стандартизації та нормування у сфері охорони земель; по-друге, включення проєктів організації територій новостворених землеволодінь та землекористувань до бізнес-планів відповідних сільськогосподарських підприємств; по-третє, запровадження ефективної системи охорони родючості ґрунтів та системи моніторингу ґрунтів, проведення агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення тощо. Одним із основних пріоритетів державної аграрної політики визначено створення умов для реалізації й захисту прав селян на землю, формування ринкових земельних відносин та охорона земель [1, с. 12]. До того ж згідно розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо адаптації української економіки до вимог СОТ» від 30 жовтня 2008 р. № 1381-р у сфері сільського господарства визначено необхідним створення ефективної системи охорони й раціонального використання земель сільськогосподарського призначення. Ці та інші напрями реалізації державної аграрної політики у сфері земельних відносин потребують більш чіткого правового аналізу та розкриття їх змісту.

Мета дослідження полягає у визначенні правових проблем реалізації державної аграрної політики у сфері раціонального землекористування та перспектив подальшого планування землеволодінь і землекористувань новостворених суб'єктів агробізнесу, а також розробці науково обґрунтованих висновків і пропозицій з удосконалення наукової доктрини аграрного права України.

Стан опрацювання цієї проблематики. У різні періоди незалежності України окремим аспектам проблем реалізації державної аграрної політики, зокрема, у сфері сільськогосподарського землекористування приділяли увагу представники науки земельного та аграрного права, серед яких В.М. Єрмоленко, І.В. Ігнатенко, Г.С. Корнієнко, П.Ф. Кулинич, Т.О. Коваленко, Т.В. Курман, Т.В. Лісова, В.В. Носік, А.І. Ріпенко, В.Д. Сидор, О.М. Туєва, В.Ю. Уркевич, М.В. Шульга та ін. Однак в умовах земельного ринку, необхідності післявоєнного відновлення діяльності суб'єктів агробізнесу та подальшого планування використання земель у процесі сільськогосподарського виробництва відсутні уніфіковані підходи до проблематики, яка досліджується, зважаючи, передусім, на роль держави у цих відносинах як суб'єкта, який унормовує суспільні відносини в сфері раціонального використання та охорони земель, що й спонукає до більш глибокого аналізу в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Одним із пріоритетних напрямів державної політики розвитку аграрного сектору економіки, вказаним у Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до

2020 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р, було стимулювання до раціонального і ефективного використання земель та підвищення рівня екологізації сільськогосподарського землекористування.

Важливими складовими механізми сталого землекористування виступають: а) правова регламентація суспільних відносин у сфері сталого користування земельними ділянками, закріплення принципу сталого землекористування у Земельному кодексі України; б) запровадження заборони на зміну цільового призначення земель лісгосподарського та сільськогосподарського, надання дозволів лише у виняткових випадках; в) посилення юридичної відповідальності за псування і забруднення земель. Водночас складна ситуація в аграрному секторі економіки викликана насамперед: а) недосконалістю врегулювання земельних відносин; б) високим рівнем розораності, деградації сільськогосподарських земель; в) недостатнім рівнем розвитку системи логістики в сільському господарстві та інфраструктурі аграрного ринку тощо.

За таких умов концепція сталого розвитку стала невід'ємним компонентом усіх сфер національної політики держави, зокрема, земельної та аграрної. До того ж у Стратегії наголошується на забезпеченні раціонального використання природних ресурсів, залучених до господарського процесу в аграрному секторі, шляхом впровадження системи моніторингу та контролю якості всіх земель сільськогосподарського призначення та обов'язкової агрохімічної паспортизації земель; створенні умов для збереження, відтворення і підвищення родючості ґрунтів; регламентації розміщення у сівозмінах екологічно деструктивних культур відповідно до науково обґрунтованих норм; відновленні зрошувальних та меліоративних систем; стимулюванні користувачів (власників) землі до раціонального використання і охорони земель сільськогосподарського призначення.

У сучасній науковій юридичній літературі зазначається, що до передумов використання території України, що сприяють її соціально-економічному розвитку, належать: 1) вигідне геополітичне розташування в центрі Європи, на перетині комунікаційних зв'язків «захід – схід» та «північ – південь»; 2) достатньо сприятливі природно-кліматичні умови; наявність територій з природним станом ландшафтів; 3) якісний стан та висока продуктивність земельних угідь; 4) розвинута мережа населених пунктів; 5) унікальний історико-культурний, туристичний та рекреаційний потенціал; 6) початок формування єдиної територіальної системи національної екологічної мережі тощо. Наміри та потреби використання окремих територій, визначені у державних програмах економічного і соціального розвитку, інших державних програмах, схемах розвитку галузей економіки [2, с. 80], у тому числі планування використання земель для ефективного розвитку агробізнесу в сучасних реаліях.

Основними засадами, на яких здійснюється землеустрій в Україні Згідно Закону України «Про землеустрій» від 22 травня 2003 р. № 858-IV (ст. 6) виступають, зокрема: а) забезпечення пріоритету сільськогосподарського землеволодіння і землекористування та вимог екологічної безпеки, охорони земельних ресурсів і відтворення родючості ґрунтів, продуктивності земель сільськогосподарського призначення.

Для формування збалансованої (сталої) системи природокористування в сільському господарстві та забезпечення розбудови екомережі в Україні наказом Мінагрополітики від 20 серпня 2003 р. № 280 було затверджено Концепцію екологічно збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року. Реалізація положень цієї Концепції передбачає здійснення наступних заходів: 1) провести науково обґрунтовану трансформацію структури сільськогосподарських земель з метою формування збалансованого співвідношення між окремими компонентами агроєкосистем та забезпечення екологічної безпеки і рівноваги території, зокрема, збільшити частку сільськогосподарських угідь екстенсивного використання (сіножатей, пасовищ) відповідно до науково обґрунтованих показників, які мають розроблятися з урахуванням регіональних та місцевих особливостей; 2) зменшити площі орних земель до 37–41% території країни шляхом виведення з ріллі схилів крутизною понад 3 градуси, земель водоохоронних зон, деградованих, малопродуктивних та техногенно забруднених сільськогосподарських угідь; 3) розширити площі полезахисних лісових смуг та інших захисних насаджень відповідно до науково обґрунтованих показників, які мають розроблятися з урахуванням регіональних та місцевих особливостей; 4) створити нові та розширити площі існуючих територій та об'єктів природно-заповідного фонду в межах сільськогосподарських угідь; 5) створити умови для забезпечення неперервності природних ділянок в межах сільськогосподарських угідь; 6) забезпечити широке впровадження новітніх екологічно збалансованих технологій у сільському господарстві та підтримку розвитку біологічного землеробства; 7) розробити порядок і запровадити економічне стимулювання землевласників та землекористувачів щодо ведення екологічно збалансованої сільськогосподарської діяльності.

Реальний економічний ефект буде полягати у зменшенні витрат на відшкодування збитків від негативних явищ в агроландшафтах; попередженні втрат від зниження родючості ґрунтів, їх деградації; підвищенні продуктивності сільськогосподарського виробництва; отриманні високоякісної продукції. У довготерміновій перспективі впровадження Концепції буде сприяти підвищенню ефективності, збалансованості та конкурентоздатності вітчизняного сільськогосподарського виробництва.

Слід також наголосити, що досягнення цілей сталого розвитку у сфері земельних і аграрних відносин тісно пов'язано. Зокрема передумови сталого розвитку сільських територій в Україні можуть бути створені на основі створення ефективної структури управління сільськими територіями на всіх рівнях влади і системи (місцевого самоврядування), орієнтованої на вирішення соціально-економічних проблем сільського населення [3, с. 181, 182]. Реалізація вказаних заходів має своєю основою відповідний територіальний базис, а саме конкретні земельні ділянки, планування використання яких здійснюється як на державному рівні, на рівні територіальних громад, так і конкретними суб'єктами у сфері агробізнесу. Така діяльність є взаємопов'язаною і взаємозалежною на кожному етапі планування у сфері землекористування.

Для прикладу, серед проблем, які виникають сьогодні у діяльності об'єднаних територіальних громад і які потребують врегулювання та практичного вирішення, в тому числі шляхом формування планувальних документів, можна назвати наступні: 1) невизначеність меж територіальних громад; 2) наявність земель державної власності за межами населених пунктів на території громад; 3) неможливість одержання новоствореними територіальними громадами інформації про земельні та інші природні ресурси на їх території, що не дозволяє здійснити планування використання та охорони земель, залучати інвестиції в освоєння земельних ділянок, забезпечувати резервування земель для розвитку малого і середнього бізнесу, розробляти планувальну документацію на всю територію об'єднаної громади, вирішувати питання відчуження земельних ділянок державної і комунальної власності у приватну власність, захищати права на землю громадян, юридичних осіб, територіальної громади тощо.

Планування розвитку території об'єднаної територіальної громади має бути багатофункціональним процесом, відповідно воно є достатньо складним в розробці та реалізації. Також додаткове навантаження системі планування території додає розгалуженість в просторі та часі. Саме тому система просторового плану розвитку території об'єднаної територіальної громади на місцевому рівні не обмежується підготовкою лише однієї містобудівної документації, а являє собою послідовність розробки документів, що мають формувати цілісну систему [4, с. 168, 169]. У цьому зв'язку має відбуватися громадсько-дорадча взаємодія представників агробізнесу та керівників територіальних громад, на території яких знаходяться земельні ділянки, задіяні у здійсненні сільськогосподарської діяльності.

У наукових джерелах також визначено, що найгострішими проблемами розвитку сільськогосподарського землекористування є: 1) незавершеність економічних та правових відносин власності між власниками земельних часток (паїв) та юридичними особами (сільськогосподарськими підприємствами, у тому числі фермерськими господарствами), а також територіальними громадами; 2) недосконалість земельного законодавства, системи гарантування прав на землю (особливо системи державного земельного кадастру) та інфраструктури обігу сільськогосподарських земель, у тому числі їх іпотеки; 3) відсутність землеустрою, спрямованого на розв'язання питань планування розвитку землекористування, науково обґрунтованого перерозподілу земель; 4) припинення робіт щодо охорони земель, відсутність коштів на землеустрій, облаштування інженерної інфраструктури землекористування, землеохоронні та меліоративні заходи [5, с. 9]. Слід відмітити, що специфіка правового регулювання використання земель в межах населених пунктів визначається наявністю містобудівних вимог, як до організації всієї території, так і окремих її частин, розширення компетенції органів місцевого самоврядування у сфері використання та охорони цих земель.

Із загальної єдності основного цільового призначення земель в межах населених пунктів, яке пов'язане з несільськогосподарським використанням таких земель впливає і певна взаємообумовленість у правових режимах їх складових. Планування використання та охорони земель, як функція державного управління у галузі земельних відносин реалізується у формі: 1) розроблення та затвердження програм використання та охорони земель (державних, регіональних); 2) планування території; 3) природно-сільськогосподарського районування (зонування) земель [6, с. 4].

На думку Носіка В.В., у чинному законодавстві передбачається дві правові форми планування території України, залежно від того, які землі є об'єктом використання – сільськогосподарського чи несільськогосподарського призначення. Використання та охорона сільськогосподарських угідь має здійснюватися відповідно до природно-сільськогосподарського районування земель, тобто поділу те-

риторії України з урахуванням природних умов і агробіологічних вимог сільськогосподарських культур. Стосовно земель у межах населених пунктів, то в Земельному кодексі України вказується лише на зонування, що має здійснюватися відповідно до закону [7, с. 122].

Планування території новостворених землеволодінь безпосередньо пов'язане з питаннями забудови та розселення людей, які безпосередньо приймають участь у процесі сільськогосподарського виробництва та задіяні в організації функціонування суб'єктів агробізнесу або ж безпосередньо ними виступають як фізичні особи. Суб'єктами агробізнесу залежно від предмета здійснюваної ними діяльності Г. С. Корнієнко запропонувала поділяти на: а) суб'єктів першого рівня, тобто виробників сільськогосподарської продукції, що володіють відособленим майном, наділені спеціальною правосуб'єктністю та господарська діяльність яких здійснюється при використанні земельних ділянок як основного засобу виробництва; б) суб'єктів другого рівня – ті, які виконують допоміжну функцію для виробництва сільськогосподарської продукції. Такі особи здійснюють матеріально-технічне, інформаційне, логістичне забезпечення у сфері агробізнесу, а також суб'єкти у сфері реалізації сільськогосподарської продукції та сировини [8, с. 393].

Засобом планування використання та охорони земель в межах населених пунктів виступає зонування земель, що має стати перспективним напрямком сталого розвитку останніх. Зокрема, норми містобудівного законодавства покликані регулювати відносини щодо диференціації території села, селища, міста на функціональні зони, специфіки просторового планування забудови в населених пунктах в процесі будівництва будівель та споруд, а норми земельного законодавства спрямовані на регламентацію відносин з приводу особливостей використання земельних ділянок у межах функціональних зон. Крім того І. В. Ігнатенко було запропоновано план зонування території характеризувати наступними специфічними ознаками: а) нормативно-правовий характер; б) затверджується відповідною місцевою радою; в) розробляється на основі генерального плану населеного пункту (у його складі або як окремий документ) на всю територію населеного пункту або на його частину; г) ним встановлюється порядок планування і забудови територій, а також визначається перелік усіх допустимих видів, умов і обмежень забудови та іншого використання територій і окремих земельних ділянок у межах функціональних зон [9, с. 4, 227]. У науковій юридичній літературі також вказується, що зонування територій спрямоване на: а) забезпечення сприятливого середовища життєдіяльності, захисту територій від впливу надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру; б) запобігання надмірної концентрації населення і виробництва, забруднення навколишнього природного середовища; в) охорону і використання особливо охоронюваних природних територій, в тому числі природних ландшафтів, територій історико-культурних об'єктів, а також сільськогосподарських і лісових угідь [9, с. 36]. Природно-сільськогосподарське районування земель при здійсненні землеустрою провадиться з метою обліку і відображення положення земель з урахуванням природних умов та агробіологічних вимог сільськогосподарських культур в єдиній системі класифікації.

При здійсненні землеустрою основою для проведення оцінки земель виступає природно-сільськогосподарське районування земель, розробки схем і проєктів використання та охорони земель. Порядок здійснення природно-сільськогосподарського районування земель затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 26 травня 2004 р. № 681. Так, районування (зонування) земель здійснюється з урахуванням природних умов, агробіологічних особливостей сільськогосподарських культур, напрямів розвитку господарської діяльності та вимог екологічної безпеки шляхом обстеження стану земель і ґрунтів, збирання, аналізу, систематизації та узагальнення даних, що характеризують стан та особливості охорони і використання земель за окремими регіонами (зонами, провінціями, округами) або адміністративно-територіальними одиницями, проведення інших робіт. Для потреб сільського господарства здійснюється також районування (зонування) земель за ступенем забезпечення ґрунтів поживними речовинами, мікроелементами та за придатністю для вирощування основних сільськогосподарських культур.

Питання щодо внутрішньої організації території землекористувачів підприємств, установ, організацій і громадян (землевпорядкування) могли вирішуватися в проєктах землеустрою щодо впорядкування існуючих землеволодінь та землекористувачів. Проте, сьогодні проєкти організації території землекористувачів підприємств, установ, організацій і громадян щодо створення просторових умов, які забезпечують еколого-економічну оптимізацію використання та охорони земель, удосконалення співвідношення і розміщення земельних угідь, розробка системи заходів щодо збереження й поліпшення природних ландшафтів, консервації деградованих і малопродуктивних земель, запобігання

опустелюванню та іншим негативним явищам, формування обмежень і обтяжень у використанні земель – відсутні. Таких видів проєктів Законом України «Про землеустрій» не передбачено [10, с. 93].

Реалізація державної політики у сфері, наприклад, планування землеволодінь і землекористувань знаходиться у публічно-правовій сфері, тоді як користування земельними ділянками та планування виробничо-господарської діяльності суб'єктів агробізнесу належить до приватноправових відносин. Політика дерегуляції у цій сфері має посилити роль соціальної відповідальності агробізнесу та значення корпоративних правових норм, стратегій розвитку діяльності окремих суб'єктів агробізнесу, зміст яких має відповідати основним засадам землеустрою та сталого землекористування, як-то: підвищення ефективності сільськогосподарської діяльності аграрних виробників та екологічну безпеку використання суспільством земельних ресурсів; здійснити раціоналізацію (оптимізацію) землекористувань та створення інвестиційно-привабливого і сталого землекористування. Прикладом регулювання суспільних відносин на регіональному рівні щодо організації землеволодінь і землекористування на сільських територіях може стати Програма «Організація землеустрою Петриківської селищної ради на 2021–2025 роки», якою розроблено організаційні, економічні, правових, проєктні та інші заходи, спрямовані на забезпечення збереження, раціонального використання земельних ресурсів та їх охорону шляхом реалізації державної політики України щодо забезпечення сталого розвитку землекористування, захисту прав власників і користувачів земельних ділянок, а також для створення більш сприятливих умов для залучення інвестицій у сферу сільського господарства [11].

Видається, що поліпшенню ефективності взаємодії суб'єктів агробізнесу та суб'єктів публічного управління в аграрній сфері може стати запровадження інвестиційних адміністративних договорів. Вони встановлюють певні особливості використання земельних ділянок для містобудівних потреб (концесійний договір, інвестиційний договір про комплексну реконструкцію), або регулюють відносини щодо залучення землевласників та землекористувачів до спільного інфраструктурного розвитку населеного пункту (договори про пайову участь). Організаційно-управлінські адміністративні договори – це ті угоди, які опосередковують відносини, що не передбачають безпосереднього використання земель, однак стосуються здійснення управління земельним фондом країни [12, с. 28]. Поряд із цим необхідною передумовою розвитку планування та здійснення сталого сільськогосподарського землекористування в Україні та регламентації подальших напрямів формування та реалізації державної аграрної політики виступає екологічний підхід, який здатен сформулювати соціальну відповідальність суб'єктів агробізнесу у сфері захисту навколишнього природного середовища, а також стане стимулом для запровадження екологобезпечних агротехнологій (органічне землеробство, точне землеробство, агролісівництво тощо) під час здійснення сільськогосподарської діяльності.

Список використаних джерел:

1. Уркевич В.Ю. Поняття та сутність державної аграрної політики України. *Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення*: монографія / за ред. В.Ю. Уркевича та М.В. Шульги. Київ: О. М. Ешке, 2014. 268 с.
2. Лісова Т.В. Генеральна схема планування території України. *Велика українська юридична енциклопедія*. Т. 16: Земельне та аграрне право / редкол.: М.В. Шульга (голова), В.В. Носік, П.Ф. Кулинич (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2019. С. 80–84.
3. Камінецька О.В. Удосконалення управління земельно-ресурсним потенціалом територій на основі аналізу рівня добробуту: дис. на здоб. наук. ступ. канд. наук: 08.00.06; Нац. ун-т біоресурсів і природокорист. України. Київ, 2018. 20 с.
4. Малоокий В.А. Становлення та розвиток системи управління земельними ресурсами територіальних громад в Україні: дис. на здоб. наук. ступ. канд. наук з держ. управління: 25.00.04; Класичний приватний ун-т. Запоріжжя, 2021. 219 с.
5. Пендзей Л.П. Планування землекористування сільських територій в умовах обігу земельних ділянок сільськогосподарського призначення: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. екон. наук: 08.00.06; Львів. нац. аграрн. ун-т. Львів, 2021. 21 с.
6. Григорєцька І.І., Ізбаш К.С., Домброван Н. В. Правове регулювання цільового використання земель у межах населених пунктів України: моногр. Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2019. 142 с.
7. Носік В.В. Право власності на землю українського народу: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

8. Корнієнко Г.С. Теоретико-правові засади становлення та розвитку агробізнесу в Україні: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. докт. юрид. наук: 12.00.06; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2021. 41 с.
9. Ігнатенко І.В. Правове забезпечення зонування земель у межах населених пунктів: монографія; під заг. ред. проф. М.В. Шульги. Харків: Видавництво «Фінарт», 2014. 274 с.
10. Третяк А.М., Третяк В.М., Дюмін К.О. Правові та екологічні проблеми внутрішньої організації території землекористувань підприємств, установ, організацій і громадян в Україні. *Економіка та екологія землекористування*. 2018. № 2. С. 91–96.
11. Про Програму «Організація землеустрою Петриківської селищної ради на 2021–2025 роки»: рішення сесій Петриківської селищної ради від 04.02.2021 р. № 48. URL: <https://petrykivka.dp.gov.ua> (дата звернення: 25.09.2022).
12. Ріпенко А.І. Концептуально-правові засади використання земель для містобудівних потреб: автореф. на здоб. наук. ступ. докт. юрид. наук: 12.00.06; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. 39 с.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 73

Частина 1

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 02.11.2022. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 23,01. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»